

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIAE

LXXIV.

1992.

LXXIV.

1992.

NÉPRAJZI ÉRTESÍTŐ

ANNALES MUSEI ETHNOGRAPHIAE

NÉPRAJZI MÚZEUM, BUDAPEST

A Néprajzi Múzeum Évkönyve
Yearbook of the Ethnographic Museum
Jahrbuch des Ethnographischen Museums
Annales de Musée d'Ethnographie

Szerkesztő – Editor

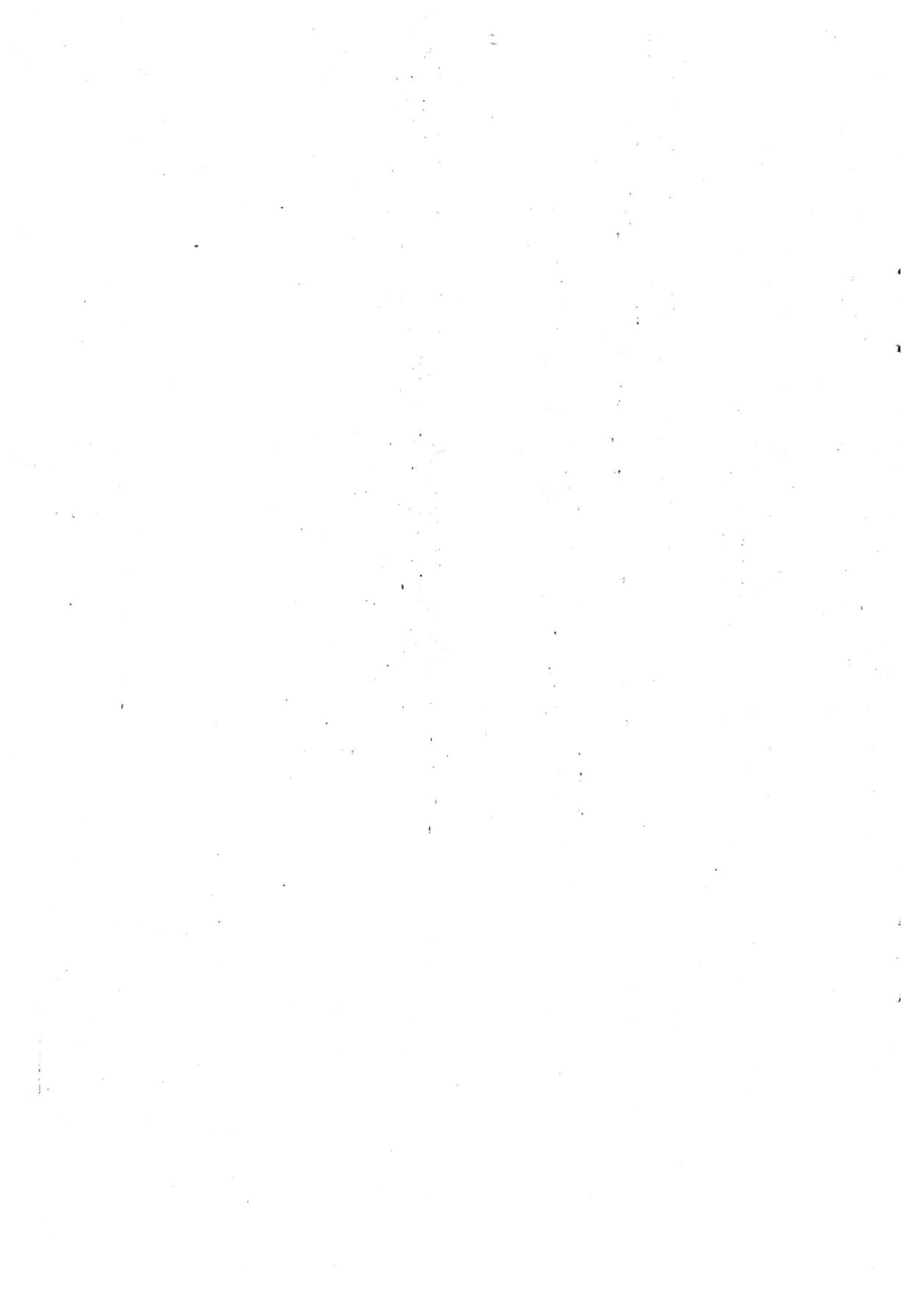
SELMECZI KOVÁCS Attila

HU ISSN 0077-6599

A címlapon
Egerszegi viselet a múlt század végétől
ROBOZ László reprodukciója

TARTALOM – CONTENTS

U. KERÉKGYÁRTÓ Adrienne: A csíkiak Negyedfélmegey Havasáról. Adatok egy székely birtokközösség történetéhez	5
Supplement to the history of a Székely co-ownership	47
MOLNÁR István: A csomakőrösi szőrszita	49
The hair-sieve of Csomakőrös	73
SELMECZI KOVÁCS Attila: Az olajütés. A nyersanyag és a technológia kapcsolata	75
Oil pressing. Relationship between the raw material and technology	88
KOCSIS Aranka: Kodály Zoltán zoboralji textilgyűjteménye a Néprajzi Múzeumban	91
Textile collection of Zoltán Kodály in the Hungarian Ethnographic Museum	107
BALOGH Jánosné HORVÁTH Terézia: A hímes népi szőttesek elemzésének egyik módja. Békéscsabai lakástextíliák példáján	109
A method for the analysis of patterned folk-art textiles. The sample of textiles for dwelling-decoration from Békéscsaba	119
FEJÉR Gábor: Kormeghatározó feltárás menyasszonyi ládán	121
The dating of a bridal case	131
GYARMATI János: Mezoamerikai és perui régészeti leletek a Néprajzi Múzeumban	133
Archeological finds from Peru and Mesoamerica in the Hungarian Ethnographic Museum	143
Katalin T. BIRÓ: Prehistoric American stone tools in the collection of the Hungarian Ethnographic Museum	151
Amerikai kőeszközök a Néprajzi Múzeum gyűjteményében	187
Katalin T. BIRÓ – András VLADÁR: Raw material analysis of the Oregon-Coffeepot Flat lithic assemblage	189
Az Oregon-Coffeepot Flat lelőhelyeiről származó kőeszközök nyersanyagvizsgálata	202

U. KERÉKGYÁRTÓ ADRIENNE

A CSÍKIAK NEGYEDFÉLMEGYE HAVASÁRÓL

Adatok egy székely birtokközösség történetéhez

Már az inventáriumokkal foglalkozó tanulmányom bevezető soraiban említést tettem az 1940-es évek legelején Csíkmenaságon az Országos Táj- és Népkutató Intézet megbízásából végzett gyűjtőutunkról, melynek vezetésére Újvári Bélát kérték fel, aki az írásos emlékekkel is foglalkozott (U. KERÉKGYÁRTÓ 1989. 71). Eközben jutottak kezébe a Negyedfelmegye Havasával kapcsolatos iratok: nyolc nagy ívpapírra írt, elszürkiült kézirásos szöveg, mely az ősi Jakab család levelesládikájából került elő erősen összehajtogatott állapotban. Mivel a családnak erre már nem volt szüksége, – szeretettel – át is adták.

A gyűjtőtábor tagjai a helyszíni gyűjtés minden percét ki akarták használni, ezért amikor kitűnt, hogy ezzel az okiratanyaggal való foglalkozás többirányú körütekintést és huzamosabb időt igényel – a későbbi feldolgozás reményében –, visszaérkezve Budapestre, beadtuk az Intézet adattárába. Ez az anyag is, akárcsak az inventáriumok, több évtizedes hányattatás, lappangás után került a Néprajzi Múzeum Adattárába. Közben az idő eljárt, Újvári Bélának az okiratok feldolgozására a sors nem adott időt. Így, több mint negyvenöt év után, én kísérelem meg az iratok feldolgozását.

Eredetileg csupán a fellelt szövegnek kommentár nélküli közreadását terveztem, de a behatóbb foglalkozás során felismertem, hogy ezt a hitelesített oklevélsort bizonyos eseményekkel kapcsolatosan állították össze. A háttéresemények kibogozására, a mondatok jelentéstartalmának magyarázatára, az előttem ismeretlen, homályos összefüggések felismerésére kellett törekednem. Mindezt természetesen csak kiegészítő, felvilágosítást nyújtó forrásanyag ismeretében kísérelhettem meg. Ahogy nőtt, gazdagodott anyagismeretem, úgy erősödött meg bennem a felismerés, hogy ez a néhány 16–17. századi szöveg sok értékes mozzanatot őrzött meg a székelység összefonódott jogi és közigazgatási életrendjéből, a régi hagyományt őrző jogszokásaiból, becsületes munkájában igazságosságra törekvéséből, az életadta nehézségeknek önerőből történő, józan eszére hallgató megoldásaiból. Tanulmányom összeállítása során éppen ez utóbbi jegyekre támaszkodva, főként a néprajz körébe vágó elemeket emelem ki, és törekszem a 16–17. századbeli Negyedfelmegye közbirtokossága életének egy részletét bemutatni.

Első lépésként össze kell vetnem a Negyedfelmegye Havasaival kapcsolatosan már megjelentetett okleveleket a Menaságon fellelt okiratokkal.

A Magyar Erdészeti Oklevéltárban Tagányi Károly egy keltezés és helymegjelölés nélküli, 1620 körülinek jelzett oklevélszöveget közöl: „Menaság, Mindszent, Szentlélek,

Várdódfalva,¹ Csomortán, Pálfalva és Delne csíkszéki székelyfalvak rendtartása közösen bírt havaik és erdeik használatáról” felcímmel (TAGÁNYI 1896. 343–346). (Ez az okirat a Menaságon találtak közt nem szerepel.) Az oklevéltár közlése szerint ennek az okiratnak a 17. század elején készített másolata a gróf Kornis család levéltári anyagában, az Országos Levéltárban található.²

1899-ben a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében (301–312) Balló István a csíki közös Negyedfelmegye havaival kapcsolatosan négy hiteles okiratszöveg-másolatot (1586, 1634, 1666 és 1674 dec.), valamint két „havasi közönséges gyűlésen” hozott határozatot (1695, 1704) közöl. Az első négy másolatát és az utóbbi kettő eredetijét mind a somlyói³ plébánia Negyedfelmegye levéltárában⁴ találta. Továbbá havasbírói ítéleteket tartalmazó néhány rövid feljegyzést közöl az 1695–1699. évekből. Ezen utóbbiak eredetijét Kőszegi Károly levelesládikája őrizte Csíkszentléleken. (Az 1634-ből és az 1695–1699-ből valók a Menaságon lelt oklevelek közt nem szerepelnek.)

Itt kell megjegyezni, hogy a hivatalos eljárások befejeztével a határozatokról a helyszínen – kívánatra – a perben szereplők részére több eredeti példányt is kiállítottak, s ezekről idővel, ha a szükség úgy hozta, másolatokat is készíthettek. Így kerülhetett egy-egy okiratról több eredeti és másolati példány magánszemélyekhez és őrzőhelyekre. A másolatkészítés során előfordul (mint a most általunk tárgyalsra kerülő 1675-ből való okirat szövegében) – a hitelesítés ellenére is – eltérés, illetve elírás.

A fentebb említett oklevéltárak anyagából ismert okiratok már mind magyar nyelven szerkesztettek és írásban rögzítettek. Tehát abból az időből valók, amikor a szóbeliséggel szemben az írásbeliség s annak kötött formái kezdenek teret hódítani (BÓNIS 1942. XXI. 1). Az írásbeliség elterjedése már János Zsigmond fejedelemsége idején megindult (KISS 1939. 250). A perek fellebbezése a fejedelmi táblához 1562-ig – a

¹ A község neve helyesen Várdódfalva; – ez a község nem volt tagja a havasi közösségnek. A vele összeépült Csobotfalva helyett szerepel a felsorolásban.

² Az irodalomban ez az okirat vált ismertté. Közli ENDES 1938. 493–495. Ezt használta fel IMREH 1983. 8. 150. is a Negyedfelmegye havastörvényeiről írva. Teljes szövegét a 294. lapon közli.

³ A csíksomlyói rendházat Hunyadi János, mint erdélyi vajda és székely ispán a szentimrei csata (1442) emlékére kijavította, és annak 32 konfrátert ajándékozott. BENKŐ 1853. I. rész 48. és II. rész 78, 86. – Más verzió szerint a somlyói ferences rendházat Hunyadi János támogatásával alapították a 15. század első felében. MAKKAI 1986. I. 375. – A konfráter gazdasági munkát végző, fel nem szentelt fráter. KISS 1939. II. 194. – Hunyadi ajándékozása tehát azért volt igen értékes, mert azon fordult meg az egyházi birtok sorsa, hogy szolgálóinak száma növekszik vagy fogy valamely helyen. TAGÁNYI 1894. 236.

⁴ A Székelyföldön nem voltak „hiteles helyek”. KISS 1939. I. 118. – A somlyói ferencesek könyvtára mellett már a 16. századtól az eredeti székely, de főként a csíki oklevelek részére letéti hely volt. Az eredeti oklevelekről kívánságra másolatot is készítettek. – Feltételezés szerint a 17. században a könyvekről és oklevelekről lajstromuk is volt. Ezeknek egy részét az 1980-as években János Pál múzeumigazgató és Muckenhaupt Erzsébet könyvszakértő meg is találta; a lajstromokat restaurálásra több helyre, így Bukarestbe is elvitték. Vö. Keresztény Szó, 1990. I. évf. 4 folytatásban. (Érre az adatra Mohay Tamás hívta fel a figyelmet, amiért ezúton mondok köszönetet.) – Az erdélyi kormányhatóságok okleveleinek két országos hiteles letéti funkciót betöltő helye a gyulafehérvári káptalan és a kolosmonostori konvent volt. TRÓCSÁNYI 1980. 11. – A gyulafehérvári káptalannak Brandenburgi Katalin megparancsolta, hogy mint őrzőhely a székelyek régi szabadságát és kiváltságát bizonyító és a levéltárakban található okleveleket az egész székelység számára hiteles másolatban adják ki. BARABÁS 1934. 190. okl. (1630).

segesvári országgyűlésig – „követek” (megbízott személyek) útján történt, ezt követően már írásban kellett azt benyújtani. Az írásbeliség terjedésével egyidejűleg a hivatalos levelezés és ügyintézés is – főként az alsóbb hivatalokban – lassan magyar nyelvűvé vált (MAKKAI 1986. II. 775). Bár a kezünkbe került iratok egy része magyarnak mondható, de a szövegen belül még szép számmal találunk – az időben használatos – latin vagy latinos elnevezést, megjelölést, szólást. Főként a keltezéseket, helymegjelöléseket írják még hosszú ideig latinul vagy latinosan. Az oklevéltárakban közölt okiratokról néhány helyen a latin nyelvű bevezető és záró latin szövegrészeket elhagyják; az okiratok szövegeit minden esetben a 19. század végi magyar nyelv ortográfiájára átírva közlik, de mivel a 18. század végén, a 19. század elején a nyelvújítás lezajlott – ezt a helyesírásmódot tükrözik a Menaságon fellelt kéziratok. Ezért döntöttem úgy, hogy harmadik írásmódot nem használva, az iratok szövegét változatlanul, a talált ortográfia és központozás szerint közlöm.

A Menaságon megőrzött oklevelek közt két teljesen latin nyelven írt – 17. századból származó – okiratmásolatot találunk 1674. nov. és 1675. évből. Az 1674-ből való a fejedelem egyik közvetlen rendelkezését tartalmazza. Az 1675. június 12-i keltezésű az országgyűlési határozatokat is magába foglaló jegyzőkönyv. Ez a szöveg a gyűlés tanúsága szerint – az ősi székely jogokat, hagyományokat, jogszokásokat megerősítő, 1670-ben Apafi Mihály fejedelemtől kiadott oklevél szellemében folyt le, mely megerősítő oklevélről Orbán Balázs is megemlékezik, de szövegét szó szerint nem közli. Az 1675. június 12-i országgyűlés jegyzőkönyvével kapcsolatban Balló István megjegyzi, hogy annak másolatát a Negyedfelmegye levéltárában, a csíksomlyai plébánián őrzik (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, 1989. VI. 310.; ORBÁN 1869. II. 24).

A Negyedfelmegye havasi birtok története

Szükségesnek tartom, hogy előljáróban magáról – az oklevelekben szereplő – Negyedfelmegye-közbirtokról, közbirtokosságról a rendelkezésemre álló adatok felhasználásával részletesebben szóljak, ismertetve a birtok kiterjedését, az adományozás valószínű idejét, hasznosítását, a birtoktest egybentartására való törekvést, majd a közbirtok megszűnését.

A „Negyedfelmegye” elnevezés egy régtől fennálló erdélyi – nem közigazgatási, hanem egyházi – egységre: három és fél plébánia (ekklészia) lakóinak összességére utal. E havasi közbirtok tulajdonosainak felsorolása, a birtok fekvése, határainak lejegyzése több szövegben fellelhető. Megítélésem szerint a legpontosabb, legmegbízhatóbb lejegyzése Benkő Károlytól való, aki azt 1853-ban másolta ki az eredeti oklevélről és így vetette papírra a Csík, Gyergyó és Kászon ismertetése során Pálfalváról írva: „...Negyedfelmegye Havassát hét falvak egyenlő joggal bírják u.m. Pálfalva, Delne, Csomotán, Csobotfalva Fel-Csíki-, Szent Lélek, Mindszent, Ménaság Al-Csíki helységek, melyek mind 1562-ben a tatárok által elégettetvén a káraikért kapták a Borda, Peres és Galamb halma nevű Moldvával határos havas részeit, azokat Negyedfelmegye havasa nevezete alatt ma is [1853!] közösen bírják. (Az elsőnek, Bordának egy részit kivéve, mert ez a Visszakebelezett Havasokhoz csatoltatott. Ide tartozik északi felében fekvő Kostelek 7/8-da, a hét részes falvaké, de 1/8-da Szent Miklósé. A Negyedfelmegye Havassa Moldva felőli részének határa kijáratott 14, Nov. 1792. az első Székely 14-dik Székébéli Ezred

Katona Tisztei, s a Török biztosok által. E határ járó Levelet Vradsek Abdul Török Dinán Irnoka írta törökül, melyet németre fordítván Hámer Orientális Tolmács Temesváron 15. Mai. 1839-én abból jegyeztem ki a fenn írtakat. És e meg van a Pálfalvi Közönség-, eredetije pedig a már említett Székely Ezred levelei közt. A Negyedfél megye egész havassa területe hosszában 8, szélire nézve pedig 4 óra járó, vagy is a Pirics nyakától az Andorné patakáig kiterjedése kereken körül mérve 50.551 lépés, szomszédai: keleten Moldova, ny. Csomortán, d. a Ménasági és Szent Györgyi, é. Szt. Miklósi Szépvízi, Borsovai, és továbbá Moldova Csüvés s Farkas nevű havasok” (BENKŐ 1853. II. 74).

Benkő Károly könyvének megjelenése után 2 évtizeddel Orbán Balázs is foglalkozik a Negyedfélmegyével. A községek felsorolásánál ismerteti, hogy mely községek alkottak külön vagy együttesen egyházmegyét: „...Menaság, Mindszent és Szentlélek, Delne és Pálfalva egy-egy teljes megye végre a fél megyét alkotó Csobotfalva és Csomortány” (ORBÁN 1869. II. 42).

A részes községek névsora minden okmányban egyezik, kivétel csupán az 1620-ból való, melyben Csobotfalva helyett „Várdódfalva” szerepel.⁵ Ezek a községek közel esnek egymáshoz; mind Csíkszereda környékén helyezkednek el Fel- és Alcsíokban (1. kép).

A Csíkszeredától északra eső községek voltak a „felcsíkiak”, a tőle délre-délkeletre esők az „alcsíkiak”. Csíkmenaság meglehetősen távol fekvő község a „lokban”, a völgy-ségben. A birtokos községeknek a havastól való távolságát Benkő időméréssel határozza meg: Menaság 2 óra járásnyira, Csíkmindszent 1 1/4-re, Csobotfalva, Csomortán és Delne 2 órányira esett a havasoktól (BENKŐ 1853. 74, 132).

A közös havas kiterjedésére bizonyos pontosítást találunk az 1620-as okiratban, amely szerint „... az mennyi kaszáló havasunk mireánk az mi régi praedecessorainktól maradt, kit közönségesen Hosszú-havasnak hínak, több hozzá tartozandó kaszáló és juhtartó helyekkel, úgymint Keresztes-havas Borda-havasa, Nyírlenk, Borjústelke,⁶ Píliske⁷ és Nagy-Guzurának egy része erdeivel, mezeivel és akármiféle birodalmával egyetemben...” – tartozik. Orbán Balázs körülírása szerint „Ez a havas a szentmártoni Kereszt-havastól kezdve, felnyúlt a Gyimeshez és állott a Hosszú-havas, Szellő, Borjústelke, Borda, Piricska,⁸ Pereshavas⁹ és Galambhalma nevű havasokból.”¹⁰ Orbán

⁵ „Somlyó elnevezés alatt az összeépült és egy egyházközséget alkotó Csobot- és Várdódfalva értendőik...” – ORBÁN 1869. II. 12.

⁶ A „telke” meghatározás eredetileg állattartó szállást jelentett, ami a 14. századtól elhagyott, pusztá falu helyek jelzője. MAKKAI 1986. I. 285.

⁷ Valószínűleg rossz olvasat: Píricske a helyes.

⁸ A havas neve a térképen „Píricske”; ez nem tévesztendő össze a moldvai határ mentén a Szulca (Sulita) völgye felett emelkedő „Pricske” vagy „Pricska” hegygel.

⁹ Az Orbán említette „Pereshavas” feltehetően a „Piroshavas”-sal azonos. „Veres patak”, „Veres kő” jelzője több földrajzi névben is előfordul. BENKŐ 1853. 14–16. „Veres föld árka”, ti. a patak medrében festésre alkalmas veres föld jön elő. ORBÁN 1868. I. 209. – „Veres víz”. ORBÁN 1869. II. 3.

¹⁰ A szóba kerülő havasok magassága: Hosszúhavas 1404 m, Szellő 1496 m, Borjústelke 1377 m, Borda 1377 m, Píricske 1295 m, Pricska 1324 m, Keresztes havas 1387 m.

adományozó Báthori Kristóf fejedelem lett volna, s ez került be a későbbi iratokba is (pl. 1666). Azonban ezt Balló kételkedéssel fogadta, mivel az 1560-as években – az adományozás valószínű idején – János Zsigmond volt a fejedelem.¹¹ A székely falvak lakói az időben mint határőrök szolgáltak, s a török elleni harcban kiűnve, vagy a nagy károk elszívására való tekintettel, mintegy kártalanításként kapták e nagy területet a fejedelemtől.

A tény az, hogy az előzőekben felvázolt területet a hét falu katonáskodó lakosai a 16. század derekán kapták meg.

A közbirtokosságnak ez a nagy kiterjedésű havasi terület nagy segítséget jelentett, mivel a 16. században – éppen a legelőhiány miatt – állattartásuk mindjobban visszaesett.¹² Ezeken a havasokon viszont jófajta szénafüvet kaszálhattak állataik téli ellátására, sőt bizonyos megkötésekkel lovaikat, marháikat s juhaikat legeltethették is a havasok egyes kijelölt részein, meghatározott időben. Az erdők a fakivágást, fafeldolgozást – így elsősorban a deszkakészítést – és általában a fával való kereskedést biztosították. Éppen ezért létfontosságú volt, hogy e közbirtokot egyben és minél védettebben megőrizzék örökösök részére (2. kép).

A terület hasznosítása során – annak békés kiélésére – már kezdetben egymás közötti megegyezéssel ésszerű jogok és kötelességek alakultak ki. Ezeket az utódok is átvették, majd hagyományként továbbadták. A kialakult törvények idővel jogi népszokássá váltak. Tárkány Szűcs Ernő feldolgozásában szinte lépésről lépésre követhetjük nyomon, hogy miként vált a hagyományos népi törvényekből – nemcsak a Székelyföldön, de az egész magyarlakta területen – jogi népszokás.¹³ E kialakult rendszabályokat nevezték el a hegyek közt „havasi törvénynek”¹⁴, amelyeket pontokba szedve, a 16–17. században írásba is foglaltak. Ezeket a békés és gazdaságos birtoklás érdekében a hét falu birtokos tagsága szigorúan megtartotta és az idegenekkel megtartatta.

E törvények három igen nyomós szempont figyelembevételével alakultak ki. Elsősorban az értékes területeket utódaik (poszteritásaik) részére akarták biztosítani; majd a terület adottságait szem előtt tartva a szénafűnyerés leggazdaságosabb módját kellett megfigyelniük és bevezetniük; meghatározva egyrészt a legeltetés helyét, idejét, illetve az állatok legelőről való kitiltásának és a szénafű kaszálásának idejét, eldöntve a része-

¹¹ János Zsigmond magyar király és erdélyi fejedelem született 1540-ben, meghalt 1571-ben (Magyar Történelmi Szemle, VI. 306. 3. jegyzet). Vö. még BALÁS 1979. 7. – Csíkszentléleki visszaemlékezés szerint a hét község a széktől kapta volna a havasokat. DUKA 1978. b. 190.

¹² MAKKAI 1986. I. 331. Még a 17–18. században is rendszeresen áthajtották jószágaikat felerősítésre, juhaikat meg legelőre Moldvába és a Havasalföldre. MAKKAI 1986. II. 808.

¹³ TÁRKÁNY SZÜCS 1981. – Talán elsőnek említhetem meg azt a szerző nélküli, 1818-ban „Kolozváron Nyomtatottat a” Ref. Koll. betűvel” megjelent „Nagy Erdélyi Fejedelemségbéli nevezetesebb Törvényes Dolgok ...” c. kiadványt, amely jó néhány hagyományon alapuló jogi népszokást is tartalmaz. – A népi jogszokások jelentőségére, gyűjtésük fontosságára – hogy csak néhány példát említek – rámutatott TAGÁNYI 1919; PAPP 1939; SZENDREY 1936.

¹⁴ Csupán megjegyzem, hogy ORBÁN a havastörvényekről szólva (1860. II. 42.) 1666. évi, 20 pontba foglalt havastörvényt említ, holott a jelzett évben 26 pontba foglalták a törvényeket. A havasok számának felsorolásánál 1620-ban „ős jobbágy” (9. pont), 1666-ban „örökös jobbágy” (7. pont) meghatározás fordul elő. Feltételezhető, hogy az Orbán általi „örökös jobbágy” meghatározás sajtóhiba.

sedésnek társadalmi rangsor szerinti arányát. Harmadsorban pedig a saját és az idegenek állattartásával kapcsolatos szabálysértő esetekre kellett rendelkezéseket hozniok.

A szabályok megtartására a mindenkor falunként, közmegegyezéssel, bizonyos meghatározott időtartamra választott havasbírák felügyeltek (DUKA 1978b. 190). Tekintettel arra, hogy a 16. században a közigazgatás és a bírászkodás alsóbb fokon még nem volt szétválasztva (BALÁS 1979. 183–184), az esetleges büntetéseket is ők szabták ki. Így tehát valójában a székelyek közössége volt a törvényalkotó, egyben a közigazgatási és jogi végrehajtó hatalom birtokosa is. Hogy a havasbírák miként éltek jogaikkal, és mi tartozott kötelességeik közé, arra főként az oklevelek és az utánuk közölt – 1695–1704 és 1695–1699 közti – töredékjegyzőkönyvek adnak választ.¹⁵

A rendelkezésünkre álló iratokban a havasi törvények sorát – több évtizedes időközökkel – három ízben is megtaláljuk: 1586-ban három csoportba foglalva; 1620-ban (illetve az akörüli időkből) 20 pontban (ez az okirat a Menaságról hozottak közt nem szerepel) és végül az 1666-ból való oklevélben 26 pontba szedve.

Magukkal a havastörvényekkel részletesen nem foglalkozom, csupán az évszázadok során kialakult, a havas egybetartására vonatkozó pontokat érintem, de nyomatékosan kiemelem a néprajzi vonatkozású adatokat.

A hét falu közbirtokosai évszázadokon át ügyeltek arra, hogy a közbirtokot csorbítatlanul adják át utódaiknak. A megosztására törekvést szigorú büntetés kilátásba helyezésével igyekeztek megakadályozni, kimondva, hogy a havasbirtok megosztására törekvő „...200 arany fl. kötélen [büntetést fizessen] maradjon” (1620, 1666). A közösség tagjai közé – éppen a birtoktest hozamának elaprózódását, csökkenését megakadályozandó – csak közmegegyezéssel, tehát a közösség kollektív jogával élve, és csak igen kivételesen vettek fel új tagot. Okleveleink két ilyen esetről emlékeznek meg. Az 1620 körüli időből származó okirat (lásd a „II” jelzés alatt – TAGÁNYI 1896. 216) 8. pontjában megemlíti, hogy „...kérelem szerint, az egy megholt csicsai vitéz Lázár Jánoson kívül, kit az mi jámbor praedecessorink az ő sok rendbeli gondviseléséért sponte közikbe vettek és fogadtanak volt”. Másik hasonló kivételes esetről számol be az 1634-ből való oklevél, melyben a Negyedfélmegye közös havasából Petki Istvánnak, Csík-Gyergyó és Kászon székely székek vice kapitányának „...betsületes instantiájára...” – fogott közbírák közbejöttével – adtak és ajándékoztak őkegyelmének pontosan kijelölt földterületet.

Amennyiben a közbirtokosságok közt – idők során – valami okból viszálykodás, ellentét merült fel, igyekeztek azt saját bíráikkal a maguk alkotta törvényeik szerint elsimíttatni. Idegen bíró, prókátor vagy törvénytévő behozatala ellen mind a három már említett törvény-összeállításban tiltakoztak. Rendszeresen tartottak a Vasand kapunál¹⁶ „közönséges” havasi gyűléseket, amelyeken közös határozatokat hoztak, a havasbírák ítéleteit, ha szükségesnek ítélték, meg is beszéltek.

A havasi törvényekkel a 19. században ORBÁN Balázs (1869. II. 42), a 20. században ENDES Miklós (1938. 493–494) foglalkozott. Endes az 1620 körüli oklevél egy

¹⁵ Ezek találhatóak a Menaságon talált – „I” jelzésű oklevelek, és a „II” jelzésű oklevelek után közölt rövid feljegyzésekben.

¹⁶ A Csomortányon felül lévő szoros, a falu kijáró, illetve bejáró útrésze, az útnak a nyaka.

részletét szó szerint átveszi, de az abban összegyűjtött rendtartás 20 pontjának csupán kivonatát közli. A gazdag forrásanyagra támaszkodó IMREH István (1983. 150) szintén csak a Magyar Erdészeti Oklevéltárban megjelentetett, 1620-ból való 20 havasi törvényt dolgozta fel. Az e tanulmányhoz kapcsolt falutörvények szövegeinek közlésekor is csak ezeket találjuk (IMREH 1983. 257). A közreadott 72 székely falutörvélynél többet nem használt fel,¹⁷ így a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében megjelenteket sem. Feltételezi, hogy sok falutörvény-összeállítás pusztulhatott el a Székely Nemzeti Múzeum anyagából a zalaegerszegi vasútállomáson 1945 márciusában történt háborús események következtében.

A havasi törvények egészen a 19. század derekáig megőrizték, együtt tartották a Negyedfélmege havasainak birtokközösségét. De 1852-ben – a Bach-rendszer alatt – olyan magas adót róttak ki rájuk, hogy azt fizetni már nem tudták. 1858-ban felosztották a községek közt az egész területet. Felosztatlan csupán a Moldvába folyó Szulcza vizén álló 20 fűrészmalom maradt, hogy azok „...örökösen használjanak is, soha fel ne oszszanak, változatlanul elhatározták” (ORBÁN 1869. II. 43).

A szétदारolás újabb nehézségeket vetett fel: a közjavakban való részesedés mértékének kérdését (ENDES 1938. 52). Ugyanis ez időben már a községek nem minden lakója volt egyúttal közbirtokossági tag. Imreh István megállapítása szerint általánosnak tekinthető, hogy „osztálykor” (osztzkodáskor) a „...community tagjai a helybéliség, a vérség jussán,¹⁸ vagy még gyakrabban a belső telek tulajdonosa révén egyenlő módon, vagy rendi állás szerint meghatározott arányban részesültek a szántóból, kaszálóból, erdőből” (IMREH 1983. 187).¹⁹ A 20. század történelmi eseményei során az erdőket államosították, a legelők átkerültek a mezőgazdasági termelőszövetkezetekhez.

A Menaságon talált okiratok ismertetése

Anélkül, hogy a Magyar Erdészeti Oklevéltárban és a Magyar Gazdaságtörténelmi Szemlében közölt okmánymásolatok forrásértékét kétségbe vonnám, feldolgozásra, bizonyos jellemző jegyek kimutatására alkalmas voltukat ne értékelném – mégis mikor azokat a Menaságon talált anyaggal összevettem –, egy lényeges hiányosság ültött a szemembe: azok az iratok külön-külön élők. Egymáshoz tartozásukra legfeljebb itt-ott csak következtetni lehet. Ennek pedig az oka, hogy a közlésre került szövegekből többször éppen az egymásra utaló rövid, gyakran latin szövegrészek hiányoznak.

Ezzel szemben a Menaságon találtak egy jelentős része (7-ből 5 okirat) kimutathatóan összetartozik. Bennük egymásra utaló, egymást feltételező, a cselekményeket elő-

¹⁷ Erre maga is utal, megjegyezve, hogy támogatók nélkül „...a 22 falutörvényből álló vagyónkánk nem gyarapodhatott volna 50 rendtartással.” IMREH 1983. 517.

¹⁸ „A Vérség meg-bizonyíthatatik Procuratorit és Plenipotentiariust tévő régi Levelekkel ...” – „A Vérséget vagy-is Genealogiai Nexust emberi bizonyításokkal humanis Testimonius tsak 60. esztendőig lehet bizonyítani...” Törv. Dolgok 1818. 27. és 28. §. Ilyen esetekben volt szükség régi iratok lemásoltatására és a hiteles másolat bemutatására.

¹⁹ Erdélyben az árucserre-forgalom, a famunkák szempontjából volt életszükséglet az erdőből való részesedés. KÓS 1972. 9.

revivő, magyarázó szövegrészek találhatók, amelyekkel az oklevelek összefüggése, sorrendje megokolttá válik. Éppen erre való tekintettel látok lehetőséget arra, hogy a következőkben az ezen okmányokban fellelhető konkrét adatok és utalások kiemelésével rámutassak a 16–17. század közigazgatási és jogi életének mozzanataira. Amennyiben mód adódik, hangsúlyozottan hívom fel ennek során a figyelmet a csíki székelyek körében az időben még élő, s az oklevelekben felbukkanó népi hagyományokra, hagyományos szokásokra. – Foglalkozom az okiratok szövegrészében és az aláírásokon szereplő személyek egynémelyikével és betöltött funkcióikkal. – Úgy vélem, mód nyílik arra, hogy érzékeltessem a korabeli társadalmi tagolódást is. Bár e helységek székely lakói mind szabad emberek voltak, de ezen belül bizonyos rangbeli rétegződés okiratainkból kimutatható.

Mindezekhez igyekeztem igazoló, kiegészítő és alátámasztó anyagokat gyűjteni; ez azonban nem egy területen több okból nehézségbe ütközött.²⁰ Éppen ezért tudom, hogy tanulmányom egyes részlete kiegészítésre, esetleg helyesbítésre szorul.

A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a Menaságon lelt okiratanyagot „I” jelzés alatt közlöm. A „II” jelzés alatt mellékelem mindazon iratok másolatát, amelyek szintén a Negyedfélmegye havasaival kapcsolatosak, de a menasági okiratok közt nem szerepelnek, azonban közlésüket s egynéhány velük kapcsolatos felvilágosítást, megjegyzést ésszerűnek tartok tenni.

Előjáróban meg kell említenem, hogy a Csíkmenaságon kapott – 25 × 42 cm-es – nyolc oldalt kitevő kézírásos szöveg 1845-ből való okiratmásolat, melyet a csíkszeredai „nemes Csík Szék Hitős tábla bírái” az alábbi szöveggel és aláírásokkal hitelesítettek: „Hogy a’ fent írt másolat a’ maga eredeti Transumtumjáról minden hozátétel, változtatás, és elvétel nélkül le iratott és mindenben hasonló legyen arról igaz hitünk szerint bizonyosságot tészünk, aláírásunkkal meg erősítvén. Csík Szeredában Januárus 19^{án} 1845^{bé}

Csík Szereda Városi Tanácsos
és Ns. Csík Szék Tábla Bírája
Dávid Gáspár mp.

Csík Szereda Városi Tanácsos
Erőss Elek
Csík Szék Hütös Tábla Bírája.”

A fenti hitelesítés az alábbi – rövid tartalmi ismertetésben – közlésre kerülő oklevelekre vonatkozik:

1675/1 A gyulafehérvári országgyűlés lefolyásáról latin nyelven szerkesztett szöveg. Az Apafi Mihály fejedelem megerősítő pátensének első fele, amelyben közlik, hogy a csíki megbízottak négy okiratot mutatnak be, kérve, hogy azokat a csíkiak jogainak eljövendő megerősítéséhez vegyék figyelembe, vegyék át, szövegüket a kiadandó okiratba foglalják be.

Ezután következik időrendben a négy benyújtott okirat ismertetése, szóbeli közlése az egybegyűltekkal.

²⁰ Erre részben már az inventáriumokkal kapcsolatosan is kitértem. Vö. BENDA 1988. 80.

1586-ból kelezett egy, a gyergyói és kászoni szék elé utalt perrel kapcsolatos okmány, mely arról számol be, miként simították el a Negyedfelmegye községei közt felmerült ellentéteket. (Havastörvényeiket három csoportba foglalják össze.)

1666-ból Vasand kapunál tartott közönséges havasgyűlés anyagát tartalmazza. Ebben részletesen meghatározzák azt a nagy havasi területet, amit őseik katonai szolgálataik jutalmaként még a 16. század derekán kaptak, aminek „...a’ régi mód Szerént való rendtartását akarván...”, havasbíráik azokat 26 pontban foglalták össze.

1674. év novemberében Kelemenelkén Apafi Mihály fejedelem latin nyelvű rendeletében a küldöttek kérésére – a kötelező előírások megtartása melletti – tanúkihallgatásokra ad parancsot.

1674. év karácsony havában készült tanúkihallgatásról szóló jegyzőkönyv, mely rögzíti a Negyedfelmegye havasának ősi törvényeivel kapcsolatos tanúvallomásokot. (Ennek az okiratnak bevezető és befejező része teljesen latin nyelvű.)

1675/2 A gyulafehérvári országgyűlésről felvett latin nyelvű oklevél befejező része a gyűlés döntését tartalmazza: a küldöttek kérését teljesítve, a Negyedfelmegye közbirtokosságának jogait a fejedelem megerősíti, illetve elismeri s egyben a bemutatott okiratok szövegeinek szóról szóra való átmásolását elrendeli. Fel kell hívnom a figyelmet arra, hogy az oklevelet másoló személy – minden valószínűség szerint – nem ismerve fel, hogy a legelső és a legutolsó latin nyelvű szöveg egy okirat két szervesen összetartozó – keretet alkotó – része, zavarában a betűkkel kiírt 1675-öt – egészen durván – 1775-re javította át. Ezt a hitelesítéskor Csíkszeredán nem vették észre²¹ (3. kép).

A röviden ismertetett öt okirat kétségtelenül összetartozik, de az ezeket követő két – havasbírói döntéseket tartalmazó – okirat (1695 és 1704) velük szerves kapcsolatban nincs. A Csíkmenaságon talált összetartozó okiratok sorát a már közölt, 1845-ből való hitelesítő szöveg és aláírásor zárja.

²¹ Hasonló – tehát betűkkel leírt évszám – másolási hibájáról esik szó a „Székely Oklevéltár” előszavának VIII. lapján is.

In quibus & Com. vocantibus, et
 in necessarium et radandis, et
 & sapienter et dente. Datum
 in die claudenda Currentis
 anno septimo m. septimo.

L. eda, proclama
 na, comportata
 Magisterum Ma
 gisterum Dom
 Fr. Sylvanici Ju

3. kép. Az oklevél datálásának javítása

Jogszokások és népi hagyományok az oklevelekben

Időrendben az első okirat, amit a székelyek a Negyedfélmegye havasaival kapcsolatos kiváltság és kialakított népi jogi szokásaik megerősítésére, elismertetésére 1675-ben a gyulafehérvári országgyűlésen²² bemutatnak – mint láttuk –, 1586-ból származik.

Az okirat szövege két részre bontható. Az első rész megismertet bizonyos előzményekkel: a Hosszúhavas megosztásával Mindszent és Menaság *megyéje* (egyházközség)

²² Az országgyűléseket a fejedelmek korában évente többször összehívták. 1580–1622 közt évente két rendes országgyűlést tartottak: egy tavaszt Szent György napja (április 24.) után és egy őszt Szent Mihály (szeptember 29.) -nap után. Később már csak egyet tartottak az első negyedévben. Helye nem volt állandó. TRÓCSÁNYI 1980. 396. – Az 1675. évi fehérvári gyűlésen elhatározták (3. tc.), hogy csak egy gyűléshez kapcsolódják táblai ítélkezés, még abban az esetben is, ha az év folyamán több generális gyűlés van. BALÁS 1979. 37.

erősen hátrányos helyzetbe hozta a többi öt falu közbirtokosait. Ezért a kárt szenvedők – régi szokás szerint – az eligazítást, döntést a maguk közül, a közösségtől *választott bírákra* bízták, akik a közösségtől nyert rendtartó és ítélkezési joggal és feladattal rendelkeztek.²³ Döntésüket azonban az előnyre törekedő felek azzal a kifogással nem fogadták el, hogy a bírák „erőszakkal tették volna magokat bíróé”. Fellebbezésükkel közvetlenül a „fejedelemhez, az Erdélyi Vajdához, a’ Nagyságos és Tekintetes Báthori Kristóffhoz” fordultak.²⁴ Megtehették, mivel értékesebb birtokról volt szó.²⁵ A fejedelem azonban peres ügyben maga döntést nem hozott, hanem azzal kapcsolatosan csak javaslatot tehetett, amivel a per további menetét természetesen befolyásolhatta.²⁶ Ez esetben is ténymegállapításra utasította – a kancellária útján – Bánffy Farkas udvarhelyi kapitányt, aki egy személyben királybíró²⁷ is volt, a székelyek legmagasabb derékszékének bíróját, „hogy ez dolgot valóban meg esmérje Törvény szerént”, mert a táblai bírák enélkül nem dönthetnek.²⁸ Ezzel a fejedelem kinyilvánította a székelyek hagyományos népi jogszokásaihoz való alkalmazkodásának tényét. A királybíró a fejedelmi parancsot továbbította Ugron Tamás gyergyói és kászoni vicekirálybíróhoz²⁹, azzal az utasítással, hogy a vizsályt igazítsák el a fejedelmi rendelkezés meghagyása szerint úgy, hogy „...a Havas

²³ A falusi bírókhoz hasonlóan valószínűleg a havasbíró is lehetett veres darabont, primipilus és a puskások sorából egyaránt. Törv. Dolgok, 1818. 24. p. 8. §. Hangsúlyoznunk kell, hogy a közigazgatás és igazságszolgáltatás szétválasztása csak a 17. században indul meg. Rákóczi György idején az addigi joganyag összefoglalására törvénygyűjteményt készítenek „Approbata Constitutiones ...” címen, amit a váradi nyomda 1653-ban kinyomtatott. Az 1654–1669-es joganyagot pedig a „Compilatae Constitutiones ...”-ben gyűjtötték össze. BALÁS 1979. 10–11.

²⁴ Tehát a széklet kihagyva, közvetlenül a fejedelemhez fordultak. „A’ szék 100 Rft-érőn fejjel nem itél a régiebb törvények szerént.” Törv. Dolgok, 1818. 18. 51. §.

²⁵ Főként a birtokügyek kerültek a 17. században a tábla elé. TRÓCSÁNYI 1980. 56. Az országgyűléshez s így közvetve a fejedelemhez csak olyan perekkel lehetett folyamodni, amelyekben a per tárgya a 3000 aranyat elérte. BÓNIS 1942. 127.

²⁶ A fejedelem a kancellária útján közvetítette akarátát s adott irányítást a per folytatásának további menetére. TRÓCSÁNYI 1980. 246. De befolyást tudott gyakorolni azon az úton is, hogy a fontosabb tisztségekre való kinevezés az ő jogkörébe tartozott. BALÁS 1979. 34.

²⁷ A „királybírák választása a Székek Szabadságában” áll. Törv. Dolgok, 1818. 23. p. 1. §. A királybírákhoz a polgári ügyek, a kapitányokhoz a katonaiak tartoztak.

²⁸ A székelyeknek a saját székükön kellett perelniük; a táblán csak az örökösödési és határperek kezdődhetek kivételesen. ORBÁN 1868. I. 8. és BALÁS 1979. 181.

²⁹ Minden székely széknek, így a csíkiaknak is volt fiúszéke a 16. században: Csík-Gyergyó és Kászón Szék. Csíkszék volt az anyaszék. A 17. században a csíki anyaszék kentévált: Fel- és Alesíkra. A fiúszékek vezetője az alkirálybíró (vicekirálybíró) volt; jegyzők és esküdteik segítettek munkájukat. BALÁS 1979. 69. Minden széknek voltak polgári bírák. Az alszékéről a peres felek a derékszékhez fellebbezhettek; ennek élén a királybíró állt. A székelyek legelismertebb derékszéke, anyaszéke Udvarhelyszék volt. ORBÁN 1868. I. 7. 22. jegyzet és 1869. II. 36.

Birodalmát és a' Birák Birságát hagyják a' mint hogy Módjok és Törvények volt".³⁰

A rendelkezés gyakorlati végrehajtása néprajzi szempontból több értékes mozzanatot tartalmaz. A szék – a felek meghallgatására – törvénynapot hirdetett, amelyen mind a peres felek, mind a bírák megjelentek. A szövegből kitűnik, hogy ezt a törvénynapit gyűlést Zavor Fridrik, a csíki vashámor tisztartója³¹ vezette és „...több jámborokkal nagy, sok törekedések közt” az elődöktől hagyományozott szokásokat összegezte, majd írásba foglalta. Ekkor beigazolódott, hogy a havasbírák régi jogaik és kötelességeik szerint jogosan ítéleztek, amit a vizálykodó mindkét félnek fenntartás nélkül el kellett ismernie. Ezzel a közbirtokosok közötti első ellentétet megoldották.

A másik, súrlódásra okot adó kérdés egy határjel helyével volt kapcsolatos, ti. jelen elhelyezése a Negyedfelmegye közbirtokossága egy részére jelentett erősen hátrányos helyzetet. A régi és igazi helyének eldöntésére egy ősi – lehet mondani az egész ország területén hajdan szokásban volt – döntési móddal találkozunk. A vitázó felek és a hivatalos személyek jelenlétében a közösség által feltétlenül megbízhatónak elismert személy emlékezetére támaszkodva, szemlével állapították meg a határhalom eredeti helyét.³² Ezt a bizonyításmódot és az ennek segítségével kijelölt határhányáshelyet mindkét pereskedő félnek el kellett fogadnia.

A harmadik írásba foglalt törvénycsoport egyrészt az állattartás zavartalanságának biztosítására a tilalmasban talált jószággal kapcsolatos intézkedéseket foglalja össze, másrészt intézkedik, hogy az esztenák mellett „száraztó” [szárító] -helyet biztosítsanak stb. Ebben a szakaszrészben foglalták írásba, hogy a havas megosztására törekvést elvetik, és közös elhatározással „a Havast ismét egybe botsátták a' mint annak előtte volt régen. A' Birák is az ő régi módjok Szerént megmaradnanak, hogy igazgassák a Havas dolgát”.

Még egy – nem közösségi, hanem egyéni – emberi magatartásra jellemző momentumra kell felfigyelnünk. Bár a fejedelem elismerte és írásba is foglalta, hogy a bírákat munkájukért bizonyos gira jövedelem megilleti, Zavor és a segédkező „jámborok” „...a feljül megírt számos faluk az halomhányásért és egyéb törvényből kiment sententia sze-

³⁰ „A pemek letétele a Széken egy forint, a Fejedelem Tábláján három forint”. – Székelyföldén a Széken egy Gira térszen ötven pénzt, vagy fél forintot. A Fejedelem Tábláján egy forintot.” – Törv. Dolgok, 1818. 26. – A gira vagy gyra ezüstpénz. IMREH 1983. 527. A bírságból a bíró fél vagy 2/3 részt kapott. A bizonyos vétségek után fizetett 3 girás büntetést megosztották a királybíró, a bíró és a hadnagy közt. BALÁS 1979. 71.

³¹ Zavor Fridrik Ugrom Tamás vicekirálybíró megbízásából vezette a törvénynap eseményeit. A bizonyítás történhetett oklevelekkel, tanúkkal, szemlével és esküvel. BÓNIS 1942. XIX. Ez esetben tanúkkal („több jámborokkal”) történt a havasbírák eljárása jogosságának bizonyítása. A csíki vashámorok (Csíkmadaras, Zalasod), fejedelmi hámorok a torockóit egészítették ki. KÓS 1972. 52. – A madarasi állítólag már János Zsigmond fejedelemtől szabadalmat nyert. ORBÁN 1867. I. 80, 217, 223. Az 1562. évi székely felkelés után az elkobzott jószágok birtokosait nem kárpóolták, földjeiket a vashámorhoz csatolták. ENDES 1938. 56. A bányák élén prefektus, provisor állt (TRÓCSÁNYI 1980. 17.), és a bányászok Báthori Zsigmondtól lófőiséget kaptak. A bányában I. Rákóczi György idején 12 bányász, 12 béres, 2 kovács, 2 forrasztó, 4 kohónál dolgozó, 2 rostáló és 2 szénégető dolgozott. BALÁS 1979. 127.

³² „... az élő, emlékező személy, az eleven bizonyág szerepe megnőtt és féltettebb volt az írásos bizonyág hatékonyságánál is.” TAKÁCS 1987. 28. Nagy érdeme e tanulmánynak, hogy eddig feltáratlan anyagot dolgoz fel, de sajnos Erdélyrel kapcsolatos forrásanyagot nem tartalmaz, pedig itt is elterjednek tételezhetjük fel. Vö. BALÁS 1979. 194.

rént való girákat, a' bírák is azonképen elengedék az ő kereseteket", tehát az őket megillető részről lemondtak.

Az okiratot Ugron Tamás vicekirálybíró és Zavor Fridrik – in fide mediante – közösen adta ki. Mivel a két peres fél kívánsága az volt, hogy „a Szerzésről levelek légyen”, két példányban készítették azt el, majd aláírással és pecséttel is ellátták.

Ezt az okiratot több szempontból is igen jelentősnek ítélem. Jelenlegi ismereteink szerint ez a legrégebbi irat, amely a Negyedfelmegye közbirtokosságával foglalkozik, ebben található irásba foglalva először a havasi törvények. Benne a perjogi eljárások korabeli lépcsőfokait figyelhetjük meg. Ez az okirat őrzi a határjel közmegegyezéssel választott személy általi megállapításának egyik legrégebbi erdélyi emlékét. Mivel legjobb tudomásom szerint a határjárás, szemleút, határhalmok, határfák közmegállapodás szerinti elhelyezésével és elismerésével kapcsolatos elemző feldolgozás Erdélyből még nem történt, kötelességemnek tartom, hogy a tudomásomra jutott néhány adatot időrendben – tehát a szokás folyamatos alkalmazását, továbbélését igazolandó – ez úton közreadjam. Az 1586-ból való okiratban foglalt adat a legrégebbi. Zavor Fridrik neve és szerepe egy perben hat esztendő múlva is megtalálható. Benkő Károly a Csíkszentmihályi falusi közösség levelei közt talált egy Csíkmadarason kelt 1592-ből való „Jártató levelet”, aminek hiteles másolatáról jegyzett ki egy – az előbbi (1586) okiratban leírttal teljesen analóg – határkijelölés módot, melynek helyszíni vezetője szintén Zavor Fridrik volt: „...mű megbírált Birák Zavar Fridrik Madarasi és János Deák Göröcsfalvi hűtös Notárius a Nemes széken [...] a Karcfalvi egész felföldnek képében [...] Szent Mihály megyéje [egyházközsége] Nemes emberek [...] eő magok Jószágai és Nemesek jószágai képében egymás közt végezték volt [egyeztek meg], hogy a Dánfalvi Domokos Péter nemes ember hitére és vallására [vallomására] kötötték és az egész hosszú Havasnak birodalmát fekete erdőknek, vizeknek, mélyeknek, juh tartó helyeknek határát ilyen képpen: valahol Domokos Péter megmondja hitével, mindenik fél azon megáll, irrevocabiliter patvaron maradjon [...] azért mű az eő végzéseik szerént erős hűttel, mind a két fél jelenlétében megeskettük...” (BENKŐ 1853. II. 60–62.)

A harmadik – ugyancsak határdombhányást tartalmazó – leírást Szabó T. Attila találta. 1596-ban vették fel a jegyzőkönyvet, Kőfarka és Középfalva (Szolnok-Doboka megye) közt hat új határdomb hányásáról és egy nagy kvarckőnek határjelként való elfogadásáról (SZABÓ 1941. 281) szól.

Benkő Károly egy „határjáró levélnek” Csíkcsecsón „hiteles párjáról” annak rövid „foglaltját” írta ki. „Csicsó, Madéfalva, Rákos és Szentegyházás Oláhfalu közt határ versengés támadván a Hargitára nézve, 1676-ban a Fejérvári Országos Gyűlés Bizottságot rendeltetnek kiigazítására [...] Mínek következéséül Sept. 4-kén 1678-ban [...] országos kirendelt biztosok a hely színére kimenvén, jelen voltanak ottan nagyobb részint mind a négy falvak lakosai is – kik ekkor kijárván és ki is jelezvén közakarattal határaikat egy más között Közlevélre léptenek [közmegegyezéssel irásba foglalták], hogy ezen jártatásnak megállói léznek 300 M. forint kötés terhe alatt.” (A határsértők büntetése 300 M. forint.) A biztosok aláírásukkal megerősítették az írást (BENKŐ 1853. II. 19).

„Barázdajárás”, határjárás Marosszéken még az 1770–1780-as években is ismert volt. Ennek módja részletezve nincs, csak megemlítik, hogy megintés után egy táblabíró

hét határjáróval eskü szerint bejárta a határt, a megintett 14 határjárót állíthatott (BALÁS 1979. 194).

Csikmenasági gyűjtésünk során az András család tagjai még emlékeztek a közerdőben a család élésére kijelölt erdőrészt sarkán lévő földhányás helyére. Határfák álltak Szárhegy és Ditró között.

Visszatérve a Menaságról való okiratokra, az országgyűlésen másodikként bemutatott irat 1666-ból kelteztet, tehát az elsőnél 80 évvel későbbi. Egy a Vasand kapunál tartott „közönséges havasgyűlés”-ről számol be. Előljáróban a közbirtokosok pontosan megnevezik, körülírják az őseiktől örökölt havasi területet: erdeivel, vészeivel (nehezen járható erdőrészt), felsorolva égtájuk szerint a vicinuszokat (szomszédait). Hangsúlyozzák, hogy az e területre érvényes rendtartást is praedecessoraiktól örökölték, megjegyezve, hogy annak „levelei Privilegiuma ... az boldog emlékeztető Báthori Kristóftól akkori Erdélyi Fejedelemtől adatott volt”.³³ A Negyedfelmegye havasának oltalmazására, a vele kapcsolatosan örökölt törvények megtartására – a régi mód szerint válogatott lófők, nemesemberek – az esküdt havasbírák gondoskodnak. A hét község akkori havasbíráit – megbecsülésül és igazolásként – név szerint fel is sorolják. Ők gyűjtötték össze a havasi törvényeket, és foglalták 26 pontba. Az iratot a csicsói, a delnei és a mindszei havasbíró, valamint Menaságról István deák³⁴ írta alá sajátkezűleg (m.p.). Az iratot kívül pecsétjükkel is megerősítették. A havasbírák a havasi törvények írásba foglalásával a Negyedfelmegye közbirtok évszázados rendjét igyekeznek összeállítani. A 26 pontban több irányú rendelkezést találunk.

Az egyik törvénycsoport hangsúlyozza a havasi közbirtok csorbíthatatlanul való egybetartásának fontosságát, hogy azt örökösöikre hiánytalanul örökíthessék. Éppen ezért a birtok felosztására vagy megcsonkítására való törekvést büntetések, pénzbírságok kilátásba helyezésével igyekeznek meggátolni. Végül cél, hogy a „...havasok birodalma” megyén³⁵ kívüli személy kezére ne kerüljön.

A második csoportba azok a pontok tartoznak, amelyekben arról intézkednek, hogy a felmerülő ellentéteket, nehézségeket idegen személyek kizárásával, lehetőleg a havasbírák útján vagy a saját székeik³⁶ bíróságán simítsák el.

A harmadik törvénycsoport a csiki Negyedfelmegye havasi közös gazdálkodásának évszázadok során kialakított és elfogadott rendjét ismerteti, valamint a havasbírónak a birtok gazdasági életében irányító szerepével foglalkozik. Meghatározza mind a község tagjaival, mind az idegenekkel szembeni jogait és kötelelességeit.

³³ Csak az emlékezet köti Báthori Kristófhhoz a havas adományozását és a jogokat, de az 1586-ból való okmány szerint ő csak megerősítette azokat.

³⁴ „Deák” elnevezéssel illették az írástudót, esetleg tisztséget is betöltött egyént. Az illető lehetett a kisebb kancellária (cancellaria minor) kezdő hivatalnok. TRÓCSÁNYI 1980. 365.

³⁵ „Megyén” ez esetben is egyházi egységet, eklézsiát kell értenünk. Az aranyosszéki Bogáth pusztán is hasonlóképpen az új tagnak a belépéséhez az egész közösségnek hozzá kellett járulnia. TAGÁNYI 1894. 204, 217.

³⁶ A székely székeken hivatalt csak zálogos vagy birtokos nemes viselhetett. Törv. Dolgok, 1818. 20. 61. §. A székeket 1876-ban számolták fel. TÁRKÁNY SZÜCS 1981. 53–54.

Ez a havasi állattartásra és főként szénagazdálkodásra vonatkozó törvénysor néprajzi, népi gazdálkodási szempontból kiemelkedően értékes. Éppen ezért közlöm kiegészítésként a csíkszeredai Duka János gyűjtésében talált idevágó adatokat, amelyeket 6 századunk derekán Csíkszentléleken – tehát a Negyedfélmege Havasa közbirtokossága egyik községében jegyzett fel az öreg embereknek szüleiktől, nagyszüleiktől örözt emlékeként. Ezzel egészül ki az 1586-ból 1620-ból és az 1666-ból származó havasi törvények sora. Az idős adatközlők szerint a havasbírók kötelessége volt a havasba vezető utak javításáról gondoskodni. Kaszálás idején igen sok feladat hárult rájuk. Általában augusztus 20-án hajnalban vitték ki a havasra – csíkos tarisznyákban –, szekérre rakva az ételmelet meg a gereblyét, de a kaszát maguk a tagok vitték magukkal. A bírók összeállították a kaszálásra jogosultak listáját, hogy a népünnepnek számító *havas-szabadítás* során minden rendben menjen. A bírónak külön kaszáló is jutott a Havaselőben és az Őrkút nyakban; az ételmelet felszállító két fuvarosnak is járt egy-egy rész. A *kenyér-részt*, vagyis ahová az ételmelet lerakták, és a kaszások letelepedhettek, már hamarabb lekaszálták, nehogy a letelepedők elprédálják. A tarisznyákat leszedve, eszem-iszom kezdődött, de még nem a kaszálás, mert az ünnepet meg kellett tartani. Ebédidőben a havasbíró kiolvasta a kaszálók nevét és a kijelölt részt. Maga a kaszálás augusztus 21-én kezdődött. Még arra is emlékeztek, hogy egy-egy havasrész hány *részt* (egység-ölt) foglalt magába. Pl. a Hosszúhavasban a Halomköze 8 részt; a Kommendáns és Őrkút 15 részt; a Kicsi-völgy 11 részt; a Hosszú sorok 15 részt; Györffy Ignácé 14 részt; a rövidek 2 részt stb. 154 részt osztottak ki, amelyeket kaszanyéllal mértek meg három helyen (alul, középen és főt), gallyakkal jelölve meg minden rész határát. Minden belsőségre jutott kapuszám szerint egy-egy havasrész, melynek a fűvét egymásnak igen, de idegenek nem adhatták el. A felosztást, illetve a részek helyének kijelölését minden esztendőben változtatták, mivel a fű minősége nem mindenütt volt azonos. A kaszálás 1–1 ½ napig tartott; a szénamunkával, ha kedvező volt az idő, egy hét alatt végeztek. Egy részben általában 2 szekér szénát csináltak, de ez felért kétannyi réti szénával, mert ezt össze lehetett rázni törekkkel, zab- vagy árpaszalmával: szapora, erőtadó takarmány vált belőle (DUKA 1978. 190–191).

A Táblához benyújtott harmadik és negyedik okirat egymáshoz kapcsolódik. Az 1674 novemberében kiadott latin nyelvű iratban foglalt fejedelmi rendelkezés gyors végrehajtást parancsolt. Ez az irat 1674 novemberében keltezett, végrehajtása már decemberben megtörtént. E két okirat szövege a jogi eljárások egymásutánját, a hagyományos jogszokásokkal kapcsolatos mozzanatok egész sorát rejti.

Úgy tűnik, hogy a 17. század derekán a Negyedfélmege közbirtokosainak kiváltságai mindjobban veszélybe kerültek; szükségessé vált megerősítésük. Valószínűleg már 1674-ben gondoltak erre, s jónak látták, hogy a kiváltság elismertetésének okiratokkal való alátámasztására egy – az emberi emlékezetre épülő, hagyományokat rögzítő – oklevelet is beszerezzenek, s ezért fordultak tanúkihallgatási kéréssel a fejedelemhez. Az 1674. novemberi iratból arra következtethetünk, hogy az erre irányuló kérést megbízottaink már a gyergyó-kászoni széken előadták, ott a vicekirálybíró és ülnökei foglalkoztak vele, s rendelkezésük szerint a kérést ki is hirdették. De mivel a falutörvényekkel és kiváltsággal kapcsolatos ügyeknek a fejedelmi kancelláriához kellett eljutniuk, így ez a

kérés is a fejedelem elé került.³⁷ A kérelmezők nevében igen jól ismert és megbecsült személyek nyújtották be a kérést: királyhalmi Petki István,³⁸ aki főkapitány is volt, és a delnei Intze András felcsiki alkirálybíró. Bár itt szavakba öntve nincs, de a következő oklevél szövegéből egyértelműen kitűnik, hogy a „saját jogaik” kitétel a közbirtokosság havasi jogaira vonatkozik, hiszen Petki Istvánt még 1634-ben a birtokközösség befogadta, tehát közbirtokos-társ volt. Méltán kérhette mindnyájuk nevében jogaik megerősítését. Évszázados jogaik bizonyítására tanúk meghallgatásának elrendelését kérik. (Tehát ez esetben is elismerik az élő emlékezet erejét és értékét.) A kérést a fejedelem helyénvalónak ítéelve, a tanúk kihallgatását több szokásos, így az esketési megkötéssel elrendelte.³⁹ A tanúk a kiküldendő hites személyek előtt, az általuk kijelölt helyen és időben voltak kötelesek megjelenni. Ennek elmulasztása esetén 16 márka büntetést kell fizetniük. A tanúk eskü alatt tegyenek vallomást az előre összeállított kérdésekre. A kérdések a hagyományos szokások felől kérjenek felvilágosítást. A kérelmezők benyújtotta régi okiratok is kerüljenek feljegyzésre, s ezek figyelembevételével adja majd meg a fejedelem az évszázados jogokat megerősítő oklevelet. Ezután került sor az irat saját kezű aláírására, majd felolvasására és pecséttel való ellátására.

A következő, vagyis a negyediknek benyújtott okirat dátuma bizonyítja, hogy a fejedelmi parancsnak a felcsiki szék rövid idő elteltével – mint már említettük, még azon év december 9-én – pontosan eleget is tett. A tanúkat több község lakói közül válogatták össze (Mindszent, Delne, Pálfalva, Várdotfalva). Életkoruk 50–60 év körül volt. A kihallgatást rákosi Bodó Mihály Felső Csíkszék vicekirálybírája és szentsimoni Endes Miklós Felső Csíkszék nótáriusa vezette, a jegyzőkönyvet ő írta alá, és látta el pecséttel.⁴⁰ Az eljárás a következőképpen folyt le: A tanúkat karácsony havának 9. napjára beidéztek⁴¹

³⁷ „A Privilegiumnak megvizsgálása s ítéltetése nem az alsóbb Székeket, hanem csak a Királyi Táblát illeti.” Törv. Dolgok, 1818. 18. p. 50. §.

³⁸ A Petki család a székelység közt kiterjedt és megbecsült család volt. Tagjai magas, és több esetben bizalmi állást töltöttek be. Így pl.: Petki István a Bécs elleni hadjárat idején a három megbízott helytartók egyike (BALÁS 1979. 11), 1636-ban I. Rákóczi mint békekövetet küldi Budára (ORBÁN 1869. II. 45). Csíki főkapitány is volt (ORBÁN 1870. IV. 102. 3. jegyz.). Petki István részére a Negyedfelmegyének közös havasából részt adományoztak 1634-ben (Lásd. a „II.” oklevélsorozatban).

³⁹ A fejedelem ez esetben sem döntött a kéréssel kapcsolatosan, hanem az ügyek vitelének irányát jelölte meg a tanúkihallgatások elrendelésével. TRÓCSÁNYI 1980. 248–249. „Esketéseket végben-vinni” csak a kancellistáknak vagy az ottani hites íródeákoknak, a székelyszékeken az esküdteknek, a székek tisztjeinek lehetett. Törv. Dolgok, 1818. 41.

⁴⁰ A tanúkhöz intézendő kérdéseket ez esetben úgy állították össze, hogy a vallomásokból kitűnjék a havas használatával, a használati jogok gyakorlásával, a nemesi rangok szerinti helyi joggyakorlással kapcsolatos évszázadosan kialakult jogszokások sora.

⁴¹ A tanúk vallomástételre compulsorium vagy „üszti pecsét” mellett hívták be. Az idézést maga viheti a felperes, vagy küldheti a bíróságtól való pecsét kikérése után. Törv. Dolgok, 1818. 5. p. 7. §. A tanúidézés fajtái: „citatio”, ha a saját, közvetlen hatósága elé hívják a felet; „evocatio” a táblára vagy országgyűlés elé hívás. BALÁS 1979. 190.; BÓNIS 1942. VIII.

Csobotfalvára (más másolat szerint Várdotfalvára), „nemes és vitézlő Görög István házához”. Ott erős hittel megeskették⁴² őket, s ezután tették fel mindegyiküknek a már előre elkészített kérdéseket. Tizenhat tanút hallgattak meg, akik közül kettő jobbágy, a többiek mind primipilusok voltak. A kérdések nem szerepelnek a jegyzőkönyvben, de a válaszokból arra lehet következtetni, hogy mindegyike a Negyedfelmegye Havasaival kapcsolatos hagyományos, régi jogszokássá vált rendszabályokra, a havasi törvényekre vonatkozott. A tanúk emlékeztek a havasbírák kizárólagos törvénytévő jogaira, a havasi közbirtokosok közé jutás ritkaságára stb. A kihallgatás során és a jegyzőkönyv megírásakor vigyáztak az előírások megtartására: pontosan feljegyezték a tanúságtévő nevét, életkorát, a helységet, ahonnan jött.⁴³ Az eljárásban egyszerűsítést is találunk, az azonos vallomásra csupán utalnak⁴⁴: „...examinatum idem fatetur, ut primus et quartus Testis.” A jegyzőkönyvet Lugosi Ferenc még az évben nyilvánosságra is hozta, s pecséttel ellátta.

Az előzőekben ismertetett négy okiratot közrefogja az 1675. év június 12-én Gyulafehérváron tartott országgyűlés – latin nyelven kiadott – a Negyedfelmegye közbirtokosságának kiváltságait megerősítő okmány szövege. Erre az okira támaszkodva kísérlelem meg ismertetni az országgyűlés lefolyását, elsősorban a szövegben közölt részletek alapján, de szükségét látom, hogy a háttérben lejátszódó történések ismertetésére – ha vázlatosan is – kitérjek.

Az országgyűlést a 16. század közepétől a fejedelem hívta össze⁴⁵ a kancellária útján. Az országgyűlés helyéről és idejéről jó előre értesítették a meghívottakat⁴⁶ és a tárgyalásra kerülő ügyek érdekeltjeit. Gyűlést egy évben több alkalommal is tartottak, de jogi és peres ügyekkel a 17. század derekától csak egy alkalommal foglalkoztak.⁴⁷ A fejedelem a gyűlésen személyesen csak ritkán vett részt, csupán a gyűlés helyén tartóz-

⁴² Az esketési eljárás lefolyása: „Mikor az Esküdt Személyek valamely törvényes dolognak [...] leendő folytatására ki bocsátatnak, és' a' munkájoknak a' képpen lett végbeviteléről bizonyosságot tesznek, ezen szavakkal tegyék meg: Tiszüinkhez kötelező hűségünk szerént, a nem Esküdt Személyek pediglen u.m. a' Nemesek és Polgárok és mások a' képpen: igaz Lelkünk esmérete, vagy igaz hűiünk szerént.” Törv. Dolgok, 1818. 6. p. 11. §.

⁴³ Esküvés után „... meg kell kérdezni mind a kereszt, mind pedig a vezeték nevét a tanúnak, mind azt, hogy mennyi idős, miféle sorsú; nemes-é vagy nemtelen? hova való lakos, kinek a szolgáló embere legyen? s ezeket mind kömyülállásosan a Relatoriába bé-bé kell írni, hogy minekutána a Tanuknak minémiségek világosan ki-vagyon fejezve, a szükség úgy hozván, lehessen ellenek kifogást tenni.” Törv. Dolgok, 1818. 45.

⁴⁴ A kihallgatás során „Az inquisitorok ez tétéleket jegyezzék fel és nem a magok [...] hanem önnön a vallók szavaival és ne hozzák emlékezetibe a második, harmadik sat. Tanút, hanem a mint ki-ki vall a' szerént írják le szóról szóra a vallomást”. Törv. Dolgok, 1818. 45.

⁴⁵ 1556 után nem a rendek, hanem a fejedelem hívhattott össze országgyűlést. MAKKAI 1986. I. 519. Az országgyűléshez irányított pereket akármelyikben elláthatták, de az ítéletet a feleknek csak a perióduson olvasták fel. BÓNIS 1942. 88. – A kancellária nem bírói fórum, hanem hivatali szerv volt. Főként írásbeli feladatokat látott el. Volt kancellária maior és minor. Ez utóbbi látta el az ítélőszéki munkakörbe tartozó munkát. Vezetője a fejedelem által kinevezett kancellár (ítélőmester), tisztviselői titkárok (szekretáriusok), jegyzők (jurátusok), írnok (nótárius, deák). BALÁS 1979. 35, 39.; TRÓCSÁNYI 1980. III. 180–216, 246, 455.

⁴⁶ Az országgyűlés összetételét befolyásolta, hogy kiket és milyen számban hívtak meg: hivatali tekintélyt, nemeseket, a székek küldötteit. Általában székenként 2–8 személy jelenlétét kívánták meg. Fejenkénti meghívást küldtek. BALÁS 1979. 4, 36.

⁴⁷ Az 1675. évi fehérvári gyűlés 3. tc. döntése szerint csak egy gyűléshez kapcsolódó táblai ítélkezés. BALÁS 1979. 37.

kodott, ha szükségét látta, irányítást adott (BALÁS 1979. 5). Ilyen a Gyulafehérváron tartott 1675. évi országgyűlésről szóló – Csíkmenaságon kezünkbe került – azon okirat is, melynek bevezető részében közlik, hogy a június 12-én tartott gyűlést már májusban meghirdették, és hogy ez alkalommal több ügy kerül megtárgyalásra. Ezek közt utolsónak említik, hogy a Fel- és Alcsíkon fekvő hét község közbirtokosai a Negyedfélmegye havasaival kapcsolatos jogaik és kiváltságaik megerősítését kérik a fejedelemtől. Tehát kérésük – előírás szerint – egyértelműen megfogalmazott volt. Megbízásukból Máthé István és Czíkó István terjesztik elő kérésüket.

Mivel bevett szokásként élt a székelyek közt viszálykodás esetében – igazságuk alátámasztására – okmányok felmutatása, a követek négy oklevelet mutatnak be azzal a kívánsággal, hogy a kiváltságot megerősítő oklevélbe ezeknek szövegét is szó szerint foglalják bele. Közlik, hogy a hozott igazoló okiratokat – hivatalos emlékezetül – Somorjai Ferenc, a szék esküdt írnoke és nótáriusa, hét vásáron már ki is hirdette.⁴⁸ Tehát az alszék a szükséges előkészítést elvégezte. Ezután kerülhetett csak sor a négy okiratnak az országgyűlésen való felolvasására. (A szóban forgó négy igazoló okiratot időrendben az előzőekben ismertettük: 1586, 1666, 1674. nov. és 1674. decemberből valókat.) Feltételezhető – mint már említettük –, hogy a két 1674-ből kelteztet a kérelmezők már előrelátásból szerezték be az országgyűlést megelőző évben.

A fejedelmi tábla elnöke ez alkalommal a fejedelem megbízásából, személyének képviselőjében Bánffi Zsigmond titkos tanácsos.⁴⁹ Hivatalos személyek voltak: a tábla protonótáriusa és az ügyek irányításával megbízott esküdtek sora.

A szerkesztő nótárius az 1675. évi országgyűlésről készített jegyzőkönyv második, azaz befejező részében közli, hogy a tábla az igazoló okiratokat elfogadta; a fejedelem elrendeli azoknak a kiadandó oklevélbe való átmásolását, és jóváhagyta a fel- és alcsíkiak jogainak – jövőbeni megóvására – jelen oklevél kiadását (Jurium suorum uberiores futuram necessarium extradanda).

Az okiratok sorát – a rendelkezésnek megfelelően – Sárpataki Márton mester összeállította, Erdély hites jegyzője azokat lemásolta, és a fejedelem saját kezűleg (m.p.) aláírta. Fejedelmi pecséttel is ellátták. (Erről közelebbi leírást nem közölnek.) Végezetül a Fel- és Alcsík hét községében lakó Negyedfélmegye közbirtokossága részére a régi jogokban való megerősítő oklevelet kiadták és kikiáltatták.

Néhány sorban meg kell emlékezniem – mint a szóban lévő oklevelekre is jellemző adatokról – az iratok alapanyagáról, a papírról, valamint a hitelességüket igazoló pecsétokről.

A középkorban a szabadalom- és kiváltságlevelek majd mindegyikét pergamenre írták. A pergamen, azaz a „hártya”⁵⁰ használata a 18. század végéig kimutatható, azonban a 16. század derekától mindjobban kiszorította a papír.

⁴⁸ A kihirdetést, a kikiáltást a gyűlésről távollévók miatt tartották; rendszerint piacon vagy vásáron. Ezen a félnék jelen kellett lennie; aki nem jött el, 8–10 nap után mulasztási ítéletet kapott. BALÁS 1979. 191.

⁴⁹ Ezt a magas kettős méltóságot – a fejedelem által kinevezett – egy-egy főrendű vagy ahhoz közel álló nemescsaládból származó személy töltötte be. Okleveleink tanúsága szerint 1586-ban Bánffi Farkas, 1675-ben Bánffi Zsigmond.

⁵⁰ Alapanyaga a szőrtől megtisztított, cserzetlen borjú-, kecske-, juhbőr, amit krétáztak, tajtékkal finomítottak, majd enyves festékkel írásra alkalmassá tették.

Erdélyben a papírgyártás a 16. században indult meg. Nagyobb papírmalom működött 1547-től Brassóban, 1574-től Szebenben. Mivel a papírgyártás nem volt engedélyhez kötött ipar (BALÁŠ 1979. 139), kisebb malmok is működhettek, ahol csak alapanyaghoz juthattak, len, kender bőviben adódott. Így Csíkban több kis papírmalom is működött. Ezek kézi merítéssel dolgozó, apró műhelyek voltak. Még a 19. század derekán is állt Csíkszentmárton északi végében papírmalom, mert sok volt ezen a tájon a rongy, és nagyobb volt a szegénység (ORBÁN 1869. II. 44). Ezekben a kis üzemekben csak csomagolásra való papír készült. Az iskolák és nyomdák szükségleteit elégítette ki a görgényi és gyulafehérvári gyár. Természetes, hogy 1556 után, mikor már a kancellária maior és minor működött, az alsóbb fokú kancellárián is az okiratokat rongypapírra írták. Így az általunk ismertetett 1586. évi és az 1666. évi irat is „dupla papíron” került kiadásra. Ha a peres felek másolatot kértek, azonos papírfajtán kapták meg, legfeljebb rávezették a „par” szót a másolat jelzéseként (BALÁŠ 1979. 40). Finomabb papírt külföldről, így pl. 1607-ben Lengyelországból hozattak (MAKKAI 1986. II. 820). De valószínű, hogy megrendelésre az erdélyi gyárak is készítettek. Erre utal, hogy Apafi kancelláriája Szebenből rendelt 1662-ben „egy kötés aranyos szélű” papírt (TRÓCSÁNYI 1980. 273). Ilyen papíron írt Bornemissza Anna 1668-ban Naláczai István hopenesternek. De valószínű, hogy az erdélyi előkelők már jóval előbb is használtak igen finom papírt, mert pl. Esterhás Magdolna Révai Péterrel már 60 évvel korábban „finom arany metszetű” papíron levelezett.

Az okiratok hitelesítése általában aláírással és pecsét alkalmazásával történt, de fontosabb a pecsét elnyomása volt. A „pecsét” szónak tulajdonképpen kettős jelentése van: az az eszköz, melybe negatív formában metszik bele az alakos ábrázolást és a betűformákat. Ezt a pecsétet őrzik hivatalos helyeken⁵¹ és családoknál. Ha lágy alapanyagra nyomják, pozitív formában jelenik meg a rajzolata. Ez a pozitív megjelenési form a valódi „pecsét”. A lenyomat készítésre legalkalmasabb alapanyag a 16. századtól használatos „spanyolviasz”, vagyis az angolvörössel megfestett viasz. A pecsét nagysága, alakja, színe, ábrája különböző lehet; van kétoldalú pecsét, gyűrűpecsét, függő kettős vagy közvetlenül az okira (esetleg ostyával védett) nyomott pecsét.

A Negyedfélmege dolgaival foglalkozó, 1586-ból való oklevél kettős papíron, a külső tekercs felől „unico sigillo Usuali Super Caeraviridis coloris”, vagyis a szokásos zöld viaszpecséttel ellátva került kiadásra.⁵² A másolatokon nem mindig tüntették fel részletesen a pecsét színét, típusát, csak megjegyzik, hogy pecséttel ellátták. A másodikként bemutatott, 1666-ból való, Vasand kapunál tartott közönséges gyűlésről készített iratot a jelenlévők nevében csak hárman írták alá saját kezűleg (m.p.), valamint a valószínűleg iratszerkesztő, menasági István deák. Pecséttel is ellátták: vörös spanyolviasz fehér ostyával védettel.

⁵¹ 1659-ben a szászsebesi országgyűlés több pecsétet metszettetett: az erdélyi megyék részére napostholdast (őrzője az udvarhelyi főkapitány); a szászoknak hét várat ábrázolót (őrzi a szebeni polgármester); a Partium részére magyar címerest (a bihari főispánnál letéve). BALÁŠ 1979. 11.

⁵² Bár e korban általában a veres pecsét használata volt szokásban, előfordul, hogy a privilégium- és adományleveleket sárga pecséttel látták el; az alvajda 1560 előtt zöld pecsétet használt. BALÁŠ 1979. 39.

A harmadiknak bemutatott okmányon (1674. nov.), mivel abban maga Apafi adta ki rendelkezését, saját aláírása mellett bírói pecsét (melyről többet nem tudunk) és hitelesítő vörös pecsét lenyomata is szerepel. Hogy ez utóbbi esetleg függőpecsét lehetett, arra csak következtethetünk abból a megjegyzésből, miszerint az alsó szegélyen erősítették meg.

A negyediket, vagyis a tanúvallomásokat tartalmazót, Bodó Mihály Fel-Csík alki-rálybírója és szentsimoni nemes Endes Miklós Fel-Csíkszék hites jegyzője írta alá. Az okmányon csak a „használatos” pecsét volt, ostyával lezárva.

Az 1600-as évek derekáig, tehát a törökök elleni küzdelmek zavaraiiban, a pecsét-nyomók közül jó néhány elkallódott. A székelyeknek volt ősi pecsétjük, de azt – Orbán Balázs szerint – még Zsigmond fejedelem 1437-ben megváltoztatta, adván nekik a Napot és a Holdat annak jeléül, hogy a székelyek mind a törökök elleni harcban, mind a pór-lázadások alkalmával szorgalmasan vigyáztak, miként a Nap és a Hold az égen. Mások szerint a székelyek a Nap és Hold alkotta címert Mátyás királytól nyerték volna.

A székely pecsét, illetve címer leírását Benkő Károly a csíksomlyói levéltárban találta, s ott másolta le: „1/ Balfelől fejjül kék mezőben a nap. 2/ Alól három folyók és hegyek, ez első a Maros, Olt, Küküllő vizeit, a két utóbbiak a Piricskei és Gyimesi (sic!) szorosokat jelzik. 3/ Jobfelől fejjül, fél hold közepéből ki nyúló kettős kereszttel vörös körben. 4/ Alólról négy halmokon fenyőfák a fenyveseket képezők. 5/ Közepin a címernek aranyos térben ábrázolva van a Boldogságos szűz Idvezítőnket ölében tartva. Tetein egy korona, az egészet e körirattal: »Sigillum Sedium Siculicalium Csik utriusque Gyergyó et Kászon» (BENKŐ 1853. I. 14). Csíkszék 1869-ben használt pecsétje Orbán szerint újabb keletű ugyan, „... de a réGINEK mintájára készült. A pecsét négy mezőre oszlik: jobb oldali alsóban egy három csúcsos hegy látszik, mely a Hargitát ábrázolja. A bal oldali alsó osztályban fenyőfáktól tetőzött négy csúcsos hegy van, míg a határszéli Kárpátokat látszik jelképezni, a jobb oldali felső mezőben nap, a bal oldaliban félholdra helyezett kereszt van, mi a kereszténységnek a pogányok feletti győzelmét jelenti; középen pedig Szűz Mária szobor tűnik fel, mely a somlyói csodatevő szobor másolata”. Körirata megegyezik a Benkőtől közölttel, csak ezen még az „1793” évszám is szerepel (ORBÁN 1869. II. 4).

Tehát, mint látjuk, a csíkszéki pecsét átvette a székely címer emblémáit, az eltérés csupán a jegyek jelentéstartalmának magyarázatában jelentkezik.

Csíkménaság községnek is volt pecsétje, mely a Néprajzi Múzeum Adattárában levő egyik iraton látható. Egyszerű vörös viaszpecsét „Csíkménaságközönsége” körfel-irattal (EA 8114).

Bár a Menaságon talált okiratok 1586-tól mindössze csak jó száz esztendőt ölelnek fel, tartalmukban sok ősi székely emléket őriznek. Törvénné vált szokásait alulról szerveződve a falun lakó, gazdálkodó, határőrséget vállalt székely nép alakította ki. Így a székelyek közössége volt századokon át a törvényhozó, a törvénykező és a közigazgatási hatalom tényleges alkotója és birtokosa. A régi mód szerint törvényeiket, jogi szokásait még a 17. században is sikerült a fejedelmekkel elfogadtatniok, elismertetniök. Mikor idővel a régi rend felett a hatalom kényszerűsítő ereje győzött, ragaszkodásuk jeleként legalább az ősi jogokat, az önalkotta törvényeiket igazoló iratokat őrizték meg ereklyeként a családok levelesládáiban, ezzel lehetővé téve, hogy emlékeikkel hiteles adatok alapján a 20. században is foglalkozhassunk.

ADATTÁR

Az oklevélmásolatok szövege
(A latin nyelvű szövegrészeket fordította Tomisa Ilona)

I.

1675/1

Nos Michael Apaffi Dei Gratia Princeps Transylvaniae Partium Regni Hungariae, Dominus et Siculorum Comes etc. Damus pro memoria per praesentes, quod Nobis duodecima Mensis currentis Junii Anni praesentis Millesimi Sexcentesimi Septuagesimi quinti, in Stanti Scilicet et durante Generali Dominorum Regnicolarum Trium Nationum Regni Transylvaniae et Partium Hungariae eidem adnexarum Diaeta, per nos ad diem vigesimum quintam proximi praeteriti Mensis Maji in Civitatem Nostram Albam Juliam indicta, ad quam utpote Diaetam Nos Revisiones Certarum quarundam causarum factum videlicet Publications Bonorum quorumcunque ab hac sua decedentium in Fiscum Nostrum devolventium, nec non appellationum ex Sedibus Inferioribus in Curiam Nostram transmissarum, Repetitionum, item, et non restitutionum Colonorum, Servorumque Figitivorum, tangentium, et Concernentium, generaliter dissolveamus una cum Generosis Sigismundo Bánffi de Nagyfalva, Consiliario Nostro intimo Comitatus Albensis Transylvaniae Comiti Supremo, ac in Judiciis in Persona Nostra Praesidenti. Item Magistris nostris Protonotariis Tabulaeque Nostrae Judiciariae Juratis assessoribus pro faciendarum Causarum Judicio moderativo, in eadem Sede Nostra Judiciaria pro Tribunali Sedentibus Nobiles Agiles Stephanus Máthé de Pálfalva in Fel Csik et Stephanus Cziko de Mind Szent in Al Csik in suis ipsorum propriis ac reliquorum universorum Incolarum et Inhabitorum Nobilium Agilium Primipillorum Peditumque Pixidariorum Possessionum Ménaság, Mind Szent, Szent Lélek, Delne, Pálfalva, Csomortán, Csobotfalva in Felcsik, et Alcsik existentium, habitantium, residentium et commorantium, nominibus et in personis, facta primum memoria officiosa [septimae] foribus per Nobilem Franciscum Samariai praenominatarum Sedium Nostrarum Judiciariarum Juratum Scribam et Notarium legitime publicata exhibuerunt et praesentaverunt Nobis quatuor Litteras.-

Primas Nobilium Thomae Ugron, Sedium Sinculicalium Gyergyo et Kászon Vice Juridicis Regii et Friderici Závor ex Ferriflorum Csikiensium Provisoris in duplici papiro super caera viridi, unico Sigillo corroboratas, *Secundas* Nobilium, Agilium Primipillorum Peditumque, Pixidariorum Possessionum Delnefalva, Pálfalva, Csomortán, Csobotfalva, Szent Lélek, Mindszent et Ménaság. Ceterumque universorum Incolarum, et Inhabitorum earundem Possessionum in Felcsik et Alcsik existentium, habitantium, residentium et commorantium tribus Sigillis, una Caera Hyspanica rubri Coloris, duabus caera Albi Coloris, in duplici papiro in secundo volamine in Medio corroboratas. *Tertius* Compulsorias Nostras Sigillo nostro Judiciali, et authentico, super caera rubra in Inferiori earundem Margine impressione patenter communitas. – *Quartas* et ultimas Nobilium

Michaelis Bodó de Rákos Vice Judicis Regii Sedis Siculicalis Csik Superioris, et Nicolai Endes de Szent Simon Jurati Notarii ejusdem Sedis Siculicalis Csik Superioris Relatorias Super Testium fassionibus confectas, Sigillisque suis usualibus firmantes super hostia alba clause confectas. Supplicantes Nobis humillime quatenus, Nos easdem transummi et transcribi facientes, praesentibus Litteris nostris patentibus verbotenus inseri, et inscribi faciendas ejusdem Jurium Suorum futuram ad Cautelam necessarium extra darifacere dignemur. – Quarum quidem Litterarum primarum tenor talis est:

(Mi Apafi Mihály, Isten kegyelméből Erdély fejedelme, a Magyar Királyság Rézszeinek Ura és a Székelyek Ispánja stb. adjuk emlékeztül a jelen oklevél által, hogy a jelen 1675-ös esztendő folyó június havi 12-én, az elmúlt május hónap 25-én általunk, városunkban, Gyulafehérvárott meghirdettetett – Erdélyi Fejedelemség Három Nemzete országos Urainak és Magyarország csatolt részeinek – országgyűlése megtartott, amely országgyűlésen általánosan rendeztük bizonyos peres ügyeknek, azaz a Kincstárunkra visszazállított közös javaknak, ugyancsak az Alsó Székéről Kuriánkhoz átküldött, a visszakövetelt és vissza nem adott szökött szolgákra és jobbágyokra vonatkozó fellebbezéseknek revízióját Nagyságos Nagyfalusi Bánffi Zsigmonddal, belső titkos tanácsosunkkal, az Erdélyi Fehér megye Főispánjával és a bírósági ügyekben a személyünkben elnöklő emberünkkel, továbbá Bírói Táblánk protonótárius mesterével, ugyanazon bírói székünkön a Törvényszék számára az ügyek irányításával megbízott esküdtekkal. A nemesek, agilisek [szabados, félnemes] Máthé István Pálfalváról Felsőcsíokban és Czíkó István Mindszentről Alcsíokban, a saját és valamennyi ott lakó és ott megtelepedett nemesek, agilisek, lófők, gyalogosok, lándzsások, Menaság, Mindszent, Szentlélek, Delne, Pálfalva, Csomortán, Csobotfalva possessiókból, Felcsíokban és Alcsíokban lakók, tartózkodók, ott időzők személyében [megbízásából] s bemutatják nekünk azt a négy oklevelet, amelyet első hivatalos emlékeztül 7 vásáron törvényesen közzétett a nemes Samari Ferenc, előbb nevezett Bírói Székünk esküdt irnoka és nótáriusa.

Az *első* (oklevél) nemes Ugron Tamásé, Gyergyó és Kászón Székely Szék alkirálybírájéé, és Zavor Fridriké, a Csíki Vashámorek provizoréé, dupla papíron egyetlen zöld viaszpecséttel megerősítve. A *második* Delnefalva, Pálfalva, Csomortán, Csobotfalva, Szentlélek, Mindszent és Menaság nemeseinek, agiliseinek lófőié, gyalogosaié, lándzsásaié és Felcsíokban és Alcsíokban lakó, rezideáló, tartózkodó valamennyi lakosé, három pecséttel megerősítve: egy vörös spanyolviasz-pecsét, kettő fehér viasz dupla papíron, a második tekercs közepén megerősítve. A *harmadik* compulsoriumunk – tanúkihallgatást elrendelő – jegyzőkönyv, hiteles és bírói pecsétünkkel vörös viasz fölött ugyanazon oldalon jól láthatóan a nyomásban megerősítve. A *negyedik* és utolsó Rákosról való nemes Bodó Mihályé, Felcsík Székely Szék alkirálybírájéé, és Endes Miklóssé Szentsimonból, ugyanazon Felcsíki Székely Szék nótáriuséé; az elkészített tanúbizonyosság-levelet saját szokott pecsétjeikkel megerősítették a fehér színű ostya fölött lezárva. Legalázatosabban könyörögtek [ti. a megbízottak], hogy mi azokat [ti. az okleveleket] átvenni, átírni, jelen pátenstünkbe szó szerint belefoglalni és beleírni, és jogaiknak eljövendő biztosítására kiadni méltóztassunk. Amely oklevelek szövege elsőként a következő):

1586

Mű Ugron Tamás Gyergyai és Kászoni Vice Király Biró, és Zavor Fridrik a' Csiki Vas Hámorban Tisztartó Közönséges Székelyekkel egygyetemben adjuk mindeneknek emlékezetére ez mű Levelünknek rendében: hogy lett volt valami egyenetlenség a' Szelő és Hosszu Havas dolgából és Borjus Telke dolgából, és a' Határhalom hányás felől: egy felől, Mindszent és Menaság megyéje, más felől egy néhány számos faluk között u: m: Delne, Pálfalva, Csomortán, Csobotfalva, Szt Lélek között, ezek indultak Törvényhez az ők régi modjok szerént való havas dolgaiból e' szerént: t.i.: Cziko János Szentlélek-ről, Lázár János Csitsóból, Gegő Bálint Csobotfalvából, Ágoston Ferentz Pálfalvából, Cziko Illyés Mindszentről, Nagy Ambrus Ménaságról ezek u: m: választott Birák az fellyül meg irt Két megyék meg sententiáztattak a' Birák előtt a' meg irt számos Faluk ellen; a' meg irt Két Megyék botsátottak Panaszlokot a' Fejedelemhez, az Erdélyi Vajdához, a' Nagyságos és Tekéntetes Báthori Kristoffhoz, ugy hogy a' megirt Birák erőszakkal tették volna magokat Biroé, és ugy Sententiázták volna meg őket minden ok nélkül. Ezek panaszszára megirta a' Fejedelem, hogy üressék levének a' Birák a' Sententia executioja nélkül, a' más fél azt meg vetvén, azok is Könyörgöttek a' fejedelemnek, hogy ők Szenvedhetetlen Kárban és boszuban volnának a' Két Megyék miatt, hogy a' Birák nem erőszakkal tették volna Biróvvá magokat, hanem mind örökké Birákat itültek, 's ilyen moddal rendtartással voltak válogatott Havas Birák. Kik a Havasban valami Károkat, a'vagy valami egyéb veszést tettenek Törvény Szerént el igazították, sőt mindenkor a' Birákból az Havason tartoztak lenni a' Kaszáláskor, ha kitől valamely Szegény Embernek bántása lenne az ő igazságában mindjárt haladék nélkül Törvénye lett, egyéb Imcessussátis a' Havas régi módjának és birodalmának Könyörgésekben a' Fejedelemnek értésére adták, s Könyörgöttek hogy parantsollyon a' Fejedelem a' Biráknak az Executiora;

a' Fejedelem mind a' Két Fél panaszolkodásából, a' Nagyságos Bánffi Farkasnak [parancsolta], ki Udvarhelyi Kapitány, és ittvaló Kapitány, és Király Biró, hogy az dologt valóban meg esmérje Törvény Szerént, Kapitány Urunk a' Fejedelem Levelét nekünk béküldé a' Fejedelem Levele mellett ő maga is ira, hogy minden haladék nélkül ez dologban véghez mennyünk, az Fejedelem Levele azt parantsollya, hogy ha a' dolog ugy vagyon, a' mint a meg irt Számos Faluk a' dologt Könyörgésekben a' Fejedelemnek elő adták, Törvény Szerént a Panaszolkodást közöttük el igazítsák a Havas Birodalmát és a' Birák Birságát hagygyák a' mint hogy Modjok és Törvények volt.–

Mi a Fejedelem parantsolattyának engedelmesek lévén, napot hagyánk neki, akkor a' Törvény napra jutának elő álla mind a' Két Fél, harmadik[ként.] a' Birák is elő állának peresül ugy, hogy a' rajtok tellyességgel méltatlan volna az a' Panasz; azt mi megértők, hogy a' panaszok nélkül lett volna, mert a' Sententiázás is nem ok nélkül lett, az Birák nem ők tették Biróé magokat, hanem az ő régi modjok szerént, Közönséges választásból és akaratból voltak Birák, törekedéssel kezdének a' dologhoz.

Én Zavor Fridrik több jámborokkal nagy sok törekedések közt ki végezők közüllők a' mű Személyünköt meg tekintvén, éreztünk elengedék, a' fellyül meg irt Számos Faluk az halom hányásért, és egyéb Törvényből Ki ment Sententia szerént való girákat; a'

Birák is azon képpen el engedék az 6 Kereseteket ily modon ex libero arbitrio: Első ab antiquo ipsius Consuetudo volt 6 Közöttök ilyen Szerbartás, hogy a' Két Félnek a' minémű Havassok vagyon, ki nevezetik: Hoszszu Havasnak a' Csiki határban, mellyet ők Közönséggel osztva az 6 részeket, a' Ki megyeje között birtanak, hogy ők magok választottanak Közülök Eskütt Havas Birákot jo lelkü esméretü tisztességbéli Személylyeket, az ellenn igyekeztenek Mind-Szent és Ménaság Megyebéliek, hogy a' Birák többé ne lennének azért a' fellyül meg nevezett Személyeknek, ugymint törekedő Biráknak az 6 törekedéseknek engedelmesek lévén, ex libero arbitrio mind a' Két Fél a' mint fellyül meg vagynak nevezve: Neki állának és mi előttünk így Concordálának: hogy a' mint ab antiquo a' Birák Birálkodtanak közöttök és a' Havas dolgában Törvényt tettenek 6 magok Közönséges Képpen, Senkit Ki nem rekesztvén Birot választhassanak ez után is, azonképpen Közöttök observáltassék, és megtartassék, ha pedig a' Két Fél között valamely Megye vagy Falu azon merészkednék indulni, idegen Birot, ebben a' vagy Törvénytételre hozna, annak a kötele Kétszáz Arany forint. Valamely megye, vagy falu a' Két Fél közül azt mivelné, mely kötélt vetés ugy mind a' Két fél felvett, és reá engedett, ha ki rajta esik Sine ullo remedio executiot.

Secundo törekedtünk ebben, hogy Csobotfalva, Csomortán, Pálfalva, Delne, Szent Lélek faluságok perlettenek. Mindszent és Ménaság Megyeivel valami halom hányást, ki miatt Mindszent és Ménaság Megyei per non venientiam Convincaltattak volt, az Havas Biráktól, ezt a' Sententiát, és Maradságot Csobotfalva, Csomortán, Pálfalva és Delne és Sz. Lélek Faluságok le hagyták, és meg engedték Mindszent és Ménaság Megyei ellenn, melynek mind a' Két Fél irrevocabiliter neki állottak mi előttünk, mi éretünk a' mi törekedésünkre, és nevezett halom dolga felől, minthogy annak előtte a' Hoszszu Havast Ketté osztották, kiből Kétség támadott hogy nem jó helyen volna a' Halom, ezt is ugy végezők közöttök hogy mind a' Két Fél egy emberre hagyták, Mindszenti Csik Széki Kelemen Mihályra, valahol az ember mondja vagy mutattya, oda tegyék a' Halmat és Semmi Kötele, sem birsága nintsen ennek, mind a' Két Fél ex libero arbitrio.

(Tertio) Végeztük ezt is a' két fél között hogy ha valaki Közülök Juhot, avagy egyéb féle Barmot, a' Közönséges Havasnak tilalmassába tartana a' Megyék és Faluk ellen, tehát a' Birák bé hozhassák, és Törvényre ki adják. Kezesen napot hagyván praefigályon a' Havas választott Birák előtt, Törvény szerént el igazítsák és büntessék, az hol pedig Esztena hely vagyon, egyenlő akaratból vihessék az Esztenához, a' mezőben egyenlő akaratból az Esztenához Száraztó helyet adjanak hozzá; ennek is mind a' Két Fél neki állának; a' Havast ismét egybe botsátták a' mint annak előtte volt régen, a' Birák is az 6 régi modjok Szerént meg maradtanak, hogy igazgassák a' Havas dolgát.

A ki kárt télesen ilyen módon végeztük; Hogy a' Birák kit benne találnak bé hozzák, és a' kié híré tegyék, meg tizedellyék és tizedét ki ne adják se kezesen, se semmint, hanem mindjárt Törvény legyen benne, ha a' Birák négyen lennének is Törvényt tegyenek, tehessenek, ha pedig a' hajtora reá támodnának avagy a' Pásztor, vagy a' Kié a' Juh, és meg esméri a' Juhokot, tehát a' Birák az Esztenára is reá küldgyenek, és onnétis meg tizedellyék, és bé hozzák, ha pedig azt a' ki reá támod a' házánál, vagy egyebütt tanállják, meg fogják, Szabad pediglen mindenűt megfogni, bé hozzák, és Törvény Szerént büntessék meg, a' Juhokat ugy tizedellyék mint egy Esztregán igazán.

Ezt én, Zavor Fridrik annak okáért több törekedő Jámborokkal egyetemben, úgy mint Cziko Gergély Szt. Györgyről, Fodor Bálint Szt. Imréről, és Lőrincz Deák Udvarhelyről, kik ez dolgot úgy végeztük, mivel meg kívánák mind a' Két Fél, hogy e Szerzésről levelek legyen; az ő igazságok mellyet nem akartuk denegálni, hanem fide mediante a' mi végzés felől meg irattuk, mi előttünk így Concordálának, és egyezének meg, Kinek bizonyosságára, és erősségére adjuk a mi Petsétes Levelünköt, Datae ex Flatorio Ferri vigesima octavo Die Maji, Anno Millesime quingentesimo octuagesimo Sexto (Kelt a vashámborban Május 28-án 1586-ban). Erantque Unico Sigillo Usuali Super Caera viridis Coloris ab Extrani Secundo volamine Corroborate. (Ez a második külső tekerés felől, a zöld színű viasz fölött, az egyetlen szokásos pecséttel van megerősítve.)

1666

Secundarum vero Nobilium agilium Primipillorum, et Peditum Pixidariorum universorum Incolarum, et Inhabitorum praedictarum Possessionum. Circulorumque verbalis Continentia haec est. (A második a nemeseknek, agiliseknek, lófőknek elején lévő és a főt említett possessió valamennyi lakójának és telepesének, gyalogosaiknak és lándzsásaiknak [az oklevele]. Mondanivalójuk lényege így hangzik:) Mi Csik Székiek, Felcsíkiak, és AlCsíkiak: t. i. Negyedfél Megyében lakok Delnefalva, Pálfalva, Csomortán, Csobotfalva, Szt. Lélek, Mindszent és Ménaság, a' meg irt Faluságok, Nemes Emberek Lofó Nemes Emberek, Veres Darabontok, Szabad Székellyek, kik vagyunk, tudtára adjuk mindeneknek Kiknek illik a' mi jelen levelünknek rendiben, quod in hoc Anno praesenti, az ezer hat Száz hatvanhat, die tizen nyolczadik Junii, mikoron volnánk a' meg irt Falubéli Emberek a' Negyedfél megyének közönséges Havas Gyűlésében, Vasond Kapunál; mivel a' mi Praedecessorainkról maradt mi reánk a' meg irt Falukra egy Közönséges Havasunk a' Csiki Határban Mező havassával, Erdeivel, vésszszelével, és Vizeivel, mely Havasokat nevezett szerént hívják: Hoszszu Havasnak, Szellő, Borjus telekinek, Borda, Piritske, Piros havas, Galamb halma nevű Havasok, mely Havasoknak vicinussa ab una Veres Koton, és a' Balog vésze; ab alia Keresztes Havassa, Hágo Bértz és Tomot, és Ménaság felől a' Ménasági Kaszáló Havas, mely Havasoknak régi ősvényeknek és Rendtartásának, mellyek a' mi Praedecessorainkról mireánk Maradtak, melynek levelei és Privilégiuma, mely az boldog emlékezetű Báthori Kristofftól akkori Erdélyi Fejedelemtől adatott volt, az ellenségnek az Hazánkba bé jövele miatt, mellyek elégtének, in Anno ezer Ötszáz hatvan kettőben, mellynek Törvényének, és rendtartásának, és Birodalmának a' régi mod Szerént való rendtartását akarván miis, mi Praedecessorainkrol mireánk maradt rendtartással birni: Minek okáért vadnak eskütt Havas Birák t.i.: Tekintetes Nemes Királyhalmi Petki Jánoss Ur Csítsobol, Delnéről Nagy Balás Ur, Sz. Lélekről Cziko Ferentz Nemes Ember, Menaságról István Péter, mindszentről Sziko Pál és ugyan Ménaságról Daniel János, Csomortánból Petres Gergely, Pálfalváról Máthé István, Csobotfalvából Getz Mihály, ezek Lofó Nemes Emberek, és válogatott eskütt Havas Birák, hogy a' Negyedfelmegye Havassára és annak oltalmazására Szorgalmatos gondviseléssel legyenek, és Törvényinek igazgatására, mely Havasoknak rendtartási így következnek:

1⁰ Ad memoria hominum Szabadságok volt magok közül Eskütt Havas Birokat válogatni, a' megirt Negyedfél megyebélieknek tisztességbéli Személyeket, kik a' Havasokra gondot viselleyenek.

2⁰ Ennek Fú hasznát Tavaszszal Cantate vasárnapig minden rendüek, a' Kik a' Negyedfél megyében laknak Szabadoson birták, ez után is birhatták.

3⁰ Ha valaki a' megirt napra a' Marháit Ki nem vinné a' Havasból a' Birák béhozassák, és megtizedelhessék.

4⁰ Ha a' Birák valakit Havas Őrzésére küldenének, és az el nem menne egy forintra meg büntetessék, ha Fejedelem Parantsolattya nintsen rajta.

5⁰ Ha ezen Havasnak valami Perei tanálnának interveniálni, annak vagy Költéséből vagy Fáradtságából valaki ki akarná magát vonni, örökösön ki veszzen a meg irt Havas birodalmából.

6⁰ Ennek Kaszálásnak ideje Szt. Lőrincz napja ugy mind azon által, hogy ha Közönségesen meg egyeznek előbb is meg lehet tehát szabadittani valamely napot néki praefigálnak.

7⁰ Ezekben a' Havasokban kaszálni a' Havas Biráknak Ótód magokkal, Szabad nemes Embernek nyoltzad magával, Lofó embernek negyed magával, Darabontnak és Szabad Székelynek harmad magával, Őrökös Jobbágnak másod magával, Lakos Zselének egyedül.

8⁰ A foglaló Szt. Lőrincz napján Keletkor Szályon belé de senki ne foglallyon nap keletnek előtte, ha valaki foglalna azt a' Havas Őrök citállyák a' Havas bírák petsétivel a' Havas Birák eleibe, érette, a' Havasból Ki vész érette, 's naphasadatig senkinek Kaszálni Szabad ne légyen, hogy az ünnepnek meg Szegése ne légyen, ha valaki Kaszálna. Törvény szerént meg büntetessék ad Florenum unum.

9⁰ Ha valaki a' Havasból kivész, három forinttal állhat bé, ha azt nem deponálná, tsak Contumaciter belé menne, ugy büntetődgyék mint egy idegen.

10⁰ A Birákban (sic!) Kaszálásnak idején tartoznak ott lenni a' Havasban, ha tsak Ketten, vagy hárman lehetnének is, hogy ha valami hatalom, a' vagy potentiariuskodás találkozik, az olyan dolgokat Törvény Szerént el igazítsák.

11⁰ Ha valaki a' Havas Birák Petséttyinek nem engedne, a' havasból kivész érette.

12⁰ Ha valami diffamatio, a' vagy potentiariuskodás interveniálna a' Havason, az annyit téssen, mint más Törvény Széken.

13⁰ Ha valami Vérbírság esik a' Havasba, annak büntetése a' Havas Biráké, külső Tisztnek a' Havasbéli cselekedetekért nem volt keze rajta a' memoria Hominum.

14⁰ Ha valamelyik Falu azon egyeznék, hogy a' Havason megoszollyon annak poenája Száz arany Forint, annál is inkább, ha Két vagy három privatus ember tselekedné.

15⁰ Ezeknek a' Havasoknak Törvényfolylyási soha appellatioba nem mentek, 's nemis mennek más Székbe, ugy mind azon által, hogy ott is, Törvényes uton procedalhat.–

16⁰ Ha valaki idegen Törvénytevőt, vagy Prokátort bé hozna annak poenaja Száz arany forint, azon képpen ha a' Negyedfélmegyében lakos Ember más székre akarna ki vinni azon poenával procedállyon a' Havas Birák eleibe.

17⁰ Ha valaki kaszálni nem akar menni maga szükségére, a' Havasból része fűvét el nem adhatta Senkinek.

18° Ha Szénát tsinál 's meg üsmérvén, hogy nintsen Szüksége reá a' Negyedfelmegyebéli Embereket meg Kinállya vele, ha meg nem veszik, ugy adhassa el más Kűlső Embernek.

19° Ha valamely Negyedfelmegyében lako Ember idegen ember marháit hozná belé, azt reá bizonyíthatták a' Havasból Kivész érette.

20° Ha valamely kűlső Embernek a' Negyedfelmegye között valamelyik Faluban Jobbágya volt, vagy vagyon, arra magának Szabad (...) birni nem volt, 's most sintsen, hanem az ott lakos Jobbágy rendi szerént birja.

21° Ha valakinek Esztena helyet adnának egyenlő akaratból, ahoz illendő Szározto helyet a' Mezőben, de Kűlőmben egy Falunak sem volt Szabad a Negyedfelmegye Havasába Esztenát, Juhot vinni, sem pediglen egyéb barmot, vagy Marhát, sem pediglen privátus Embernek arra szabadsága nem volt, hogy a' Közönséges meg irt Faluk Havassába semmi némű Marháját is legeltethesse.'

22° Szabadittás után Marhát, Juhot Esztenát tizenötödnapig Senkinek Szabad nem volt a' Havasba vinni, hogy a' Szegénységnek rendét, Kalongyáját fel ne dullyák, ha valaki reá hozná, azt meg Kapják, a' Káron meg fogott marhát, a' Marhás Ember a' Kárát fizesse meg, 's a' rá hozásért potentián maradjon.

23° Bordát mindenkoron közönséges Juh és egyéb marhatartó helynek tartották, 's tartják, mindenféle marhát Szabad volt oda felhajtani, 's most is szabad a' Negyedfelmegye lakos Emberinek.

24° Ha valaki juhaival vagy egyéb marháival Kárt tétetnének a' Havas Bírái az Esztenára is reá Kűldhetnek 's meg tizedelhetik, a' Kárt meg fizetik.

25° Ha a Hajtókra rá támadnának, vagy a Pásztor, vagy a' Gazda, azt meg esmerven az utánn is reá Kűldhessenek a' Havas Bírák, megfoghassák Szabadoson, a' Kárt megfizessék, Törvény szerént büntethessék; ha pediglen Kűlső Ember Cselekedné azt, megfoghatták, maga Dijján változék marhája betsűjén.

26° Ha valamely privátus Ember, vagy Falu azon ügyekeznek, hogy a' Havasnak birodalmában a' Negyedfelmegyén kűvűl lakos Embert hozna Két száz arany forint vinculumon convincaltassék.

Et Subscriptum erat Petki János mp. Nagy Balás mp. Cziko Páll mp. István Deák Ménasági. Erantque Sigillis eorundem Usualibus, super unius quidem caera rubra hispánica duorum autem alba hostia. vel caera in Secundo volamine in medio corroboratae. (Aláíratott Petki János, Nagy Balázs, Cziko Páltól saját kezűleg és Menasági István Deák által. És ugyanazon használatos pecsétekkel: mégpedig egyfelől az egyik fölött vörös spanyol viasszal, másfelől fehér ostyával, illetve a másik tekercs közepén megerősítettek.)

Item Paulo inferius: Mü fellyebb meg irt Bírák adtuk a' mi Levelünköt hitünk szerént mellyett meg is erősítettünk petsetűnkkel, Dat/um/ Anno die, Locoque ut supra, correcta per eosdem, Item a' Negyedfelmegye Havassának, Törvényének, és rendtartásának folyása.

1674

Tertiarum: vero, Compulsoriarum nostrarum tenor sequitur in haec verba:

Michael Apaffi Dei Gratia Princeps Transylvaniae Partium Regni Hungariae Dominus et Siculorum Comes etc. Fidelibus nostris universis et Singulis Egregiis et Nobilibus Agilibus, pariter etiam Ignobilibus, ac alterius cuiusvis Status, bonae tamen honestaeque, famae et conditionis utriusque, Sextus Hominibus ubivis in Ditione nostra constitutis, et Commorantibus praesentes Nostras visuris, Salutem, et Gratiam nostram. Exponitur Nobis in Persona Generosi Stephani Petki de Királyhalma et Egregii Agilis Andreas Intze de Delne, qualiter ipsi medio vestri, ratione, et praetextu Certorum quorundam negotiorum Suorum Coram declarantibus in Praesentia Egregiorum, et Nobilium Agilium V. [ice] Judicum Rectorum et Juratorumque Assessorum ac Notariorum Sedium Siculicalium Csik utriusque, Gyergyó, et Kászón, Hominum videlicet nostrorum, pro Jurium Suorum [...] se defensorum quasdam Fassionis et attestaciones celebrari facere vellent Iure admittente, Cum autem veritatis Fassio, Justitiaeque recognitio nemini Sit ab neganda. – Proinde, vobis harum Serie Committimus et, mandamus firmiter, ut dum et quandoque Cum Praesentibus Simul, vel divisim Fueritis requisiti, Statim vos Sub oneribus Singularum Sedicim Marcharum gravis ponderis, per vos, quorum inter est, seu inter erit irremiseribiliter exigendarum, ad diem et locum, per ipsos Exponentes, Vel Homines eorum ad id transmittentes vobis praefigentem in Praesentia dictorum Hominum nostrorum personaliter accedentium, ibique ad fidem vestram Deo debitam, qualiscunque vobis de, et Super rebus, eorum interrogandis constiterit certitudo, Veritatem Suo modo dicere, fateri, attestari modis omnibus debeatis, ac teneamini, – Superquidem quibus Fassionibus, et Attestationibus vestris Litteras tandem per praefatos Homines Nostros sub Sigillis fide eorum mediante conscribendas, annotantesque. Exponentibus Jurium Suorum uberiorem futuram ad cautelam necessariam extradari volumus. ac jubemus communi justitia' et Aequitate Svadente, Secus non facturi, praesentibus perlectis, exhibentibus restitutis. – Datum in Possessione Nostra Kelementelke die decima quarta Mensis Novembris Anno Domni Millesimo Sexcentesimo Septuagesimo quarto.

Et Subscriptum erat Lecta mp. Erantque Sigillo uno Judiciali, et authentico Super caera rubra, in inferiori eorundem, margine impraessive patenter Communitae et roboratae.

(A harmadik oklevél, mely tanúkihallgatás elrendelésére [Compulsorium] vonatkozik, így hangzik: Apafi Mihály, Isten kegyelméből Erdély Fejedelme, a Királyi Magyarország Részének Ura és a Székelyek Ispánja stb. Valamennyi hívünknek és egyes nemeseknek, és nemes agiliseknek, hasonlóképpen a más nemeseknek is, valamint bármely más állapotúaknak, és mindkét [osztályból való] tisztességes, becsületes, jó hírű [hívünknek], s mindazon embereknek [akik] bárhol – fennhatóságunk alatt – [tartózkodnak] és az itt idézőknek üdvünket és kegyünket [adjuk].

Előnkbe adatott a nemes Királyhalmáról való Petki István és a Delnéről való jeles agilis Intze András személyében egy bizonyos egykori – mintegy a ti részletekről is bizonyosságul felhozott – saját [közös] ügyük, amely nyilvánosságra is hozatott a gyergyói

és kászoni jeles és nemes Agilisek, helyettes királybírák és esküdtek, ülnökök, nótáriusok – mindkét Csíki Székely szék [részéről – természetesen a mi embereinek jelenlétében a saját jogaikért], magukat megvéendő, amelyek tanúságot és bizonyágot akarnának tétetni – jogosan helyt adván neki – minthogy pedig a tanúvallomás igaz voltát senki sem vonja kétségbe, azért tehát jelen sorokkal számotokra erősen meghagyjuk és elrendeljük, hogy amikor és ahol embereink jelenlétében egyenként, vagy külön-külön kihallgatásra megidézettek [ti. a tanúk], tüstént 16 nehéz súlyú márka terhe alatt – amely könnyörtelenül behajtatik [vagy be lesz hajtva] – a jelzett napon és helyen hivatalos személyek által, vagy azok kiküldött emberei [által] – [akik] ezt nektek kihirdetik – a mondott személyesen odajövő embereink jelenlétében ugyanott hitet tegyenek. Bárki közületek a megkérdendő régi [dolgok] felől bizonyágot tegyen, az igazságot mindet módon kijelenteni, vallani, bizonyítani köteleztetik. Azonkívül pedig akarjuk és parancsoljuk a ti okleveleiteknek tanúságát és bizonyágát végül a fent említett embereink által azok hiteles pecsétjével erősítsék meg a benne foglaltakat az előadott jogok jövőbeni elégséges és szükséges megerősítésére a közjog és a méltányosság alapján, melyet nem törhet meg senki.

Kelt birtokunkon Kelementelkén, November hónap 14-ik napján az Úrnak 1674. Esztendejében. És aláíratott, felolvasatott m. p. Egy bírói és hiteles vörös viasz pecséttel hozzáférhetően belenyomva, az alsó szegélyen megerősítettett.)

1674

Quartarum vero et ultimarum videlicet Relatoriarum super Testium Fassionibus, confectarum verbalis continentia Sequitur in hunc modum: Illustrissime, ac Celsissime Princeps Domine nobis naturaliter Clementissime, Fidelium Perpetuorumque Servitorum nostrorum in Gratiam Celsitudinis servitorum nostrorum in gratiam celsitudinis vestrae humilliam debitamque oblationem.

(A negyedik és utolsó bizonyáglevelünk a szó szerint belefoglalt tanúvallomásokról ekképpen következik: Méltóságos és Fenséges – nekünk legkegyelmesebb – Fejedelem Úrnak, örök hűségünket és szolgálatunkat fenséges kegyeibe alázatosan felajánljuk.)

Kegyelmes Urunk, Méltóságos fejedelmünk, Alázatosan jelentyük Nagyságodnak, mint Kegyelmes Urunk, Hozák nekünk a' Nagyságod Compulsoriaját a' Tekintetes nemzetes Fejér vármegyebeli Király Halmi Petki János 6 Kegyelme, és Csik Széki Delnei Nemes Intze András uram, mely Nagyságod minékünk is több alázatos hivei között Kegyelmesen parantsol, hogy a' kiket a' Dominus Exponensek előnkbe statuálnának, megvallasuk hit Szerént: Mi azért Kegyelmes Urunk engedelmesek lévén a Nagyságod Kegyelmes Parantsolattyának, elmentünk a Csik Széki, Csobotfalvi nemes és vitézlő Görög István lakó Házához ez jelen való ezer Hatszáz hetven négy esztendőbeli Karátson Havának Kilentzedik napján és a' kiket az Exponens Uraimék előnkbe Statáltattanak, erős hittal meg esketvén meg vallattuk hit Szerént, Kiknek is a' hit szerént való vallások így következnek rend Szerént:

Primus Testis Csik Széki Mind Szenti Kis Ferentz Csik Szent Királyi Bors János Uram Jobbágya, annorum 60 Juratus examinatus sic fatetur: Tudom azt: hogy a' mely

Nemes Embernek Jobbágya volt valamelyik Faluban a' Negyedfélmegyében azon nemes embernek más Faluba Soha Sem volt Szabados azon Jobbágyára bizni semmit a' Havasba – hanem azon Jobbágy birhatta úgy mint egy rendi szerént való ember azon Faluban.

Secundus Testis: Imreh István de eadem Primipillus annorum 55. juratus ut examinatus idem fatetur uti primus Testis.–

Tertius Testis Vitus Páll de eadem Primipillus annorum 40 Juratus examinatur idem fatetur uti primus Testis.

Quartus Testis Csik Széki Delnei Csató György Primipillus annorum 68. Juratus examinatur idem fatetur uti primus Testis.. – eo plus: azt is tudom, hogy ha valaki perleni akart azon Negyedfélmegyve Havassa dolgából idegen Törvény tévőt, és idegen Külső Prokatorot nem volt Szabados oda vinni, hanem a' Közöttök lévő Prokatorok agalták Causajokot az ott való Birák előtt, sőt Király Biró Uraméknak sem volt szabados ott Törvényt tenni, ha biradalmasok nem voltanak azon Havasba; azt is tudom, hogy ha valaki Jussát praetendalta azon Havasokhoz, és ha biradalmas nem volt, addig belé nem mehetett, amig Törvény szerént belé nem perlette magát, azt is tudom: hogy ha a' Havasban valmi verekedés mián Vérbírság esett, avagy ha ember halális, senkinek más külső Tisztnek nem volt szabados a' büntetése; hanem a' Havas Birók igazgatások, és büntetések volt.–

Quintus Testis Csato Márton de eadem juratus examinatur Primipillus annorum 60 idem fatetur uti primus et quartus Testis in omnibus.–

Sextus Testis Ladó János de eodem Primipillus annorum 60. ius. exam. idem fatetur uti primus et Quartus Testis.–

Septimus Testis Lado Balás de eadem Primipillus annorum 50. jus exam. idem fatetur uti Primus et Quartus Testis.–

Octavus Testis Csik Széki Pálfalvi Gergely János Primipillus annorum 50 jus. exam. idem fatetur uti primus et quartus Testis.–

Nonus Testis Csik Széki Mindszenti Demes István Primipillus annorum 63 idem fatetur uti primus et quartus Testis.–

Decimus Testis Szabatsi János de eadem Primipillus annorum 62 jus. exam. idem fatetur, uti primus et quartus Testis.–

Undecimus Testis Gergely Péter de eadem Primipillus annorum 60. jus. exam. fatetur uti primus et quartus Testis.–

Duodecimus Testis Péter István de eadem Mindszenti Vitus Páll Jábbágya annorum 60 jur. exam. Fatetur uti primus et quartus Testis.–

Decimus Tertius Testis Csik Széki Várdotfalvi Domokos Miklos Primipillus annorum 60 jur. exam. Sic fatetur: Tudom azt, hogy Mikes Péter Urnak Jobbágyi vannak azon Negyedfélmegyében, de addig maga nem lehetne birodalmas az Havasba, mig Törvény szerént belé nem perlette magát azon Havasba.–

Decimus quartus Testis Csik Szék Delnei Kováts Gergely Primipillus annorum 70. jur. exam. idem fatetur ut primus et quartus Testis.–

Decimus quintus Testis Csik Széki Pálfalvi Ferentz Bálint Primipillus annorum 50 jur. exam. idem fatetur uti primus et quartus Testis.–

Decimus Sextus Testis Salamon András de eadem Primipillus annorum 60 Juratus, examinatus fatetur idem uti primus et quartus Testis.–

Ezek Kegyelmes Urunk a' fenn megirt bizonyoknak és vallóknak hit Szerént való vallások, mellyeket suis fide nostra mediante recipiálván a' fenn irt Exponens Uraméknak a Petsétünk alatt Szokott apertán kiis adtuk;

Quod Super est Illustrissimam ac Celsitudinem Vestram: quam demississime [?] feliciter pro desiderando. Datum in Sede Siculicali Csik Superiori Possessione Várdotfalva anno et die Supra notata, ejusdem Illustrissimae, et Celsitudinis vestrae humillimi et fideles Servitores. Michael Bodo de Rákos Nobilis ac v. [ice] Judex Regius Sedis Siculicalis Csik Superioris mp. et Nicolaus Endes de Sz. Simon Nobilis ac Juratus Notarius sedis Siculicalis Csik Superiorum [...] ab iisdem scriptum erat: Illustrissimi ac Celsissimi Principi Domino Domino Michaeli Apaffi Dei Gratia Principi Transylvaniae Partium Regni Hungariae Domino et Siculorum Comiti etc. [...] nobis naturaliter clementissimo. Ab, aliis vero Partibus Anno 1674. Aper. [tur] per Franciscum Lugosi Secretarius erantque Sigillis eorum usualibus extrinsecus Super hostia Alba Clause confectae.

(Ami fentebb [megiratott] a kérelmezők és fenségünk [által] ... Kelt Felcsik Székely Széken, Várdotfalva birtokon, év és nap, mint főntebb jelezve, ugyanazon Méltóságunk és Felségünk [által] az alázatos és hűséges szolgák [kérelmére]. Bodó Mihály Nemes Rákosról, mint Felcsik Székely Szék alkirálybírája, saját kezüleg [mp.] és Endes Miklós nemes Szentsimonról, mint Felcsik Székely Szék hites jegyzője [...] Általunk aláíratott: Méltóságos és Fenséges Fejedelem Urnak Apafi Mihálynak, Isten kegyelméből Erdély és a Királyi Magyarország Urának és a Székelyek Ispánjának stb. [...] nekünk természetszerűleg legkegyelmesebbnek. A másik részről 1674. évben. Nyilvánosságra hozatott Lugosi Ferenc által is; kívülről ugyanazon használatos pecséttel a fehér zárt ostyá fölött lezárva.)

1675/2

Unde nos instanda petitione annotatorum Stephani Máthé et alterius Stephani Cziko in suis ipsorum propriis nominibus quorum supra benigne ex audita et admissa praeinsertas Litteras non abrasas, non Cancellatas, neque in aliquam sui parte variatas, aut suspectas sed omni prorsus vitio, et suspicione earundem de verbo ad verbum sine diminutione, et arcegmento [?], variatio neque prorsus aliquali transummi, et transcribi paesentibus Litteris nostris patentibus verbotenus inseri, et transcribi facientes Sub Sigillo nostro Judiciali et authentico annotatis Nobilibus, agillibus, Primipillis, Peditibus, Pixidariis Caeterisque universis Incolis et Inhabitoribus praedictarum Possessionum Ménaság, Mindszent, Szentlélek, Delne, Pálfalva, Csomortán, Csobotfalva in Felcsík et Alcsík existentibus, habitis, Consendentibus et Commorantibus, Jurium Suorum uberiorem futuram necessariam extradandas, et Concedendas Communi justitia, et sequitate [...] dente. Datum in Civitate Nostra Alba Julia die duodecima Currentis Mensis Junii, anno Domini Millesimo Septuagesimo [javított 1675-ről] septuagesimo

quinto.. Lecta, proclamata, et ex suo originali comportata extradataque per Magistrum Martinum Sárpataki Illustrissime Domini Principis mp. Transylvanici Juratum Notarium.

(A Máthé István és Czíkó István által saját nevünkben előadott – feljegyzett sürgető kérés – jószágosan meghallgattatott és elfogadtatott. Az el nem törölt, sem máskülönben saját részről [fejedelemtől] meg nem változtatott, sem nem gyanús [iratokat] minden hiba, kétkedés és széttördelés [megcsonkítás] nélkül – teljes egészében, szóról szóra jelen levelünkbe befoglalni és átírni [elrendeljük], saját hiteles és bírói pecsétünk alatt, a jelzett nemesek, agilisok, lófők, gyalogosok, lándzsások és valamennyi uraink részére, a fönt mondott Possessiók: Menaság, Mindszent, Szentlélek, Delne, Pálfalva, Csomortán, Csobotfalva lakóinak és itt tartózkodóinak Felcsikban és Alcsikban tartózkodóknak saját jogaik jövőbeni szükséges megóvására, és ahogy a közjog meghagyja kiadjuk.

Kelt városunkban Gyulafehérvárott folyó hó június 12-én, az Úrnak 1675. esztendejében. Felolvastatott, kihirdettetett és az eredeti alapján összeállítva kiadatott Sárpataki Márton Mester által.

Főméltóságú Fejedelem Úr. m.p. [sajátkezűleg]. Erdélyi Hites jegyző.)

Havasbírák ítéletei 1695 és 1704-ből

Anno 1695. die 24^a Augustus midőn volnánk a Vasond Kapunál a Közönséges Gyűlésben, Iónn Kezes a' Mindszenti részről Páll Márton, úgy hogy ha ennek utánna az eő Kegyelme Juhai a' Negyedfelmegye Havasában Kárt tennének, egy betsületes Negyedfelmegye béli ember hűte Szerént referálván hogy kárt tettek az eő Kegyelme Juhai Havas Birái Uraimék Közül akár mellyik 12 forintot exequalhasson minden Törvény nélkül a' meg irt Kezesen. A Csomortáni részről hasonló Képpen adá bé kezét Csato János urnak Szakáts István Uram a Kár után pedig a' Havas Törvényeinek folyása Szerént tsak bé hozathassák a' meg irt Falunak Juhait.–

Ha idegen juhok vannak a' meg irt Esztenákon azokról engeszteltyék a' Negyedfelmegyet, más Képpen a Levél tenora szerént bé hozzák az idegen ember Marháit, ha nyoltzad nap alatt a' Megye nem engesztelteteti.–

Anno 1704. die 13^a Mensis Augusti Midőn volnánk a Negyedfelmegye közönséges Gyűlése helyén Vasond Kapunál együtt jöve mielőnkbe Pálfalvi Mihály Uram, mivel ennek előtte való údíkben, a' Negyedfelmegye Havasából arra rendeletett, betsületes Emberek Ötven négy Számu Juhokat béhozván eő Kegyelme Kezesen vette volt fel, hogy a' Negyedfelmegyének Gyűlésébe sistállya azon marhákot mivel eő Kegyelme azon Marhákot nem sistálta, Citáltatott volt a' Negyedfelmegye eleibe, most instál, hogy a Negyedfelmegyebéli betsületes Emberek halasztanák el azon Citátiot hagynák le, meg tekintvén a Negyedfelmegye eő Kegyelme Instantiáját halasztotta és Citátiot is hagyta a leg közelebb esendő gyűlésünkre; Táli Conditione, hogy azon Marhákot akkor sistállják nem sistálván, exigüis omnibus Juridicis remediis az eő Kegyelme Marháihoz, a' mig azt fel éri hozzá nyulhasson a' Negyedfelmegye, a' Marhákot betsülték két hét hargasra.

Hogy a' fent irt másolat a' maga eredeti Transumtumáról minden hozzátétel, változtatás, és elvétel nélkül le iratott [...] és mindenben hasonló legyen arról igaz hitfűnk szerént bizonyoságot tészűnk, aláírásunkkal meg erősítvén

Csík Szeredában Januáriuſ 19^{én} 1845^{be}

Csík Szereda városi Tanátſos

és Nemes Csík Szék Tábla

Birája

Dávid Gáſpár mp.

Csík Szereda Városi Tanátſos

Erőſſ Elek mp.

Nemes Csík Szék Hütőſ

Tábla Birája

II.

1.

Ménaság, Mindszent, Szentlélek, Vardódfalva, Csomortán, Pálfalva és Delne csíkszéki székely falvak rendtartása közöſen bírt havasaik és erdeik használatáról 1620 körül

Mi Balás Imre, Antal István, Tamás Pál ménaságiak; Imre János, Vitus Péter, Cziko György, Kelemen Miklós mindszentiek; Gergely deák István, Marsó Veres Benedek szentlélekiek; János deák, Domokos István vardódfalvaiak; Péter Pap és Miklós János csomortániak; Antal Bálint, Ágoston István pálfalvaiak; Csoó János és Gergő István delneiek, Csík-székben lakó nemes emberek, az több közönséges lófő nemes emberekkel, veres drabontokkal és szabad székelyekkel egyetemben, kik ez felül megírt falukban laknak, adjuk emlékezetére mindenkinek az kiknek illik, de kiváltképpen az mi posteritásainknak, hogy az mennyi kaszáló havasok mireánk, az mi régi praedecessorinkról maradt, kit közönségesen Hosszú-havasnak hínak, több hozzá tartozandó kaszáló és juhtartó helyekkel, úgymint Keresztes-havas, Borda-havasa, Nyírlenk, Borjús-teleke, Piliske és Nagy Guzurának egy része erdeivel, mezeivel és akármiféle birodalmival egyetemben, mely megnevezett helyeket mind az mi régi praedecessorink, mind penig annak utánna magunk is mind ez edig békességesen birtunk mind szabad nemes jószágunkat minden embernek contradictio nélkül, tetszett annak okáért közönséges akaratból, hogy az minemű szabadságokkal, erős törvényekkel és büntetésekkel az mi régi eleink az megírt helyeket bírták, magunk is bírtuk és most is bírunk, in memoriam sempiternam posteritatum articulatum megíratnók és megerősítendők és megtartanók és maradváinkkal is megtartanók, melyeket ennek előtte való időben is az boldog emlékezetű meghalt Báthori Kristóf erdélyi fejedelem igaznak lőttnek lenni comperiálván helyben hagyott és confirmált volt. Melyek így következnek:

1. Az törvénytételekre, büntetésekre és egyébféle gondviselésekre való bírának választására örökké való szabadságok volt és vagyon most is, úgy, hogy valakiket akartanak és ismertenek jó lelkiismeretű, jó ítéletű és tisztességbeli személyeket, nemes embereket, választani maguk közül választottak.

2. Külső idegen embereket, kik nem az negyedfél mege közül voltak, törvénytételre avagy prókátorságra behozni senkinek szabadsága nem volt, most is nincsen; ha ki behozna, annak az büntetése kétszáz arany forint.

3. Valamennyi törvényt az havas bírái tőttenek, azzal minden rendeknek consensusoknak kellett lenni, úgy, hogy mikor finaliter decidáltatott az causa, soha se székre, se táblára nem transmittálták.

4. Az hol eszténa-hely vagyon, oda egyenlő akaratból és kérelem szerint vittek juhokat és az eszténához régi módjok szerint az mezőben szárazító helyeket adtanak.

5. Ha valaki juhát avagy egyéb marháját akarat nélkül az közönséges havasnak tilalmasába vitte és tartotta, az bírák rá választotta, behozatták, megtizedlették, az tizedet törvényre kezesen kiadták és az marhás embert törvény (szerént) büntették.

6. Ha valaki azféle marha-behajtó emberekre támadott vagy pásztor, vagy a marhás ember(t) és erőszakkal elvették az marhát, az hajtók az bírának értésire adták, az bírák az eszténára is ráküldöttek és ott megtizedlették; az rátamadót pedig ha megtalálták, megfogták (szabad volt penig mindenütt megfogni), behozták és törvény szerint büntették meg; sőt ha az kártételekről elszaladott az marháival, az Tatrosig es utánna mentek, ott is megtizedlették.

7. Mindenféle marhát Pünkösdnapi az havasban tartani szabad volt; annak utánna, ha ki nem hozták belőle, behozták, megtizedlették és az marhás embert törvény szerint büntették.

8. Ha az negyedfél megyén kívül lakó nemes embernek vagy lófőnek, avagy egyéb rendnek is az negyedfél megyében valamelyik faluban jószága és jobbágya volt is, magának oda bimi szabadsága különben soha nem volt, hanem kérelem szerint, az egy megholt csicsai vitézlő Lázár János[on] kívül, kit az mi jámbor praedecessorink az 6 sok rendbeli gondviseléséiért sponte közikbe vettek és fogadtanak volt.

9. Az kaszálás rendiben ily mód tartatott: az havas bírái és prókatori ötöd magukkal, lófő ember negyed magával, veres drabant és szabad székely harmaddal, az 6 jobbágy másod magával, és ki nem örökös jobbágy egyedül.

10. Ha ki ez kívül bele ment, az havasból kiveszett és annak utánna könyörgés által annak módja szerint jött bele, mely büntetést mostani időben mi sokaktól floccipendálatni agnoscálván végeztük, hogy az ki úgy pertinaciter az havasból kiveszésének utánna engedelem nélkül kaszálna, az mely szénát csinál, az az negyedfél megye közü veszszen és annak felett az minor potentián maradjon.

11. Ha ki maga oda az havasba kaszálni nem mehetett nagy szüksége nem volt reája, az részét másnak szabad nem volt eladni; ha eladta, kiveszett az havasból.

12. Ha valaki szénát csinál maga számára és annak utánna megismeri, hogy szüksége nem lészen rá, szabad eladni, de így, hogy elsőben az negyedfél megyebeli emberekben megkínáljon véle, ha azok közül valaki meg nem veszi, idegennek is eladhatja; de ha valami szín alatt valaki ezt cselekedné, az havasból kivesszen érette.

13. Ha valaki valami oly dolgot venne eszibe, ki ennek az végezésnek ellene és az negyedfél megyének kárára lenne, meg nem jelentené az havas bírának, annak utána rátudódik, kiveszett az havasból.

14. Ha valakit az havas bírái avagy havasban való károknak meglátására vagy marha behozására, avagy egyéb közönséges szükségre elfognak, el nem megyen, egy forintra büntetettéssék.

15. Ha mi birságok, úgy mint verekedésből, avagy széna lopásból és egyéb mián történt esni az járásban, annak az birságát mind örökké az havas bírái vették meg.

16. Ha ki valakit törvényhez hitt, elsőben jött [?] vött [?] azután vagy evictióra vagy bizonyásra kellett menni, megengedetett, harmadszor törvénye lött. Ha kinek

penig dolga súlyosodott, egyszer tereh nélkül, másszor terével prókátorát meghíhatta, de több remedium nem engedtetett.

17. Ha mikor az közönséges szükség és havasnak oltalmára való dolog kívánja, hogy valami pénzt kelletik egymásra felvetni, valaki meg nem adja; kivesszen az havasból.

18. Ha mikor kaszálásnak ideje, az havasban lévén, valami tilalom történt lenni avagy történnék; senki az tilalomra alá ne tartozzék jönni, akárki tiltaná, hanem az bírákba kételenség alatt ott lévén mindjárt törvény szerint eligazodjék; ha csak két bírólészen is, törvényt tehessenek és se üdö vétellel, se egyéb törvény prorogatio ne admittáltassék, hanem mintegy brevis úgy revideáltassék.

19. Az kaszálásnak ideje, bizonyos napja, az 1612. esztendőbeli végezés szerint így peragáltassék, hogy szent Lőrincz napján az foglaló felmenjen, napnyugatkor foglaljon, de senki ne kaszáljon, hogy az isteni méltóság az ünnepszegésért miellenünk haragra fel ne gerjedjen; ha ki penig ez napnak előtte felmenne és csak megszállana is: az havasból kivesszen.

20. Ha valamely singularis persona, több is, egy, két avagy három falu is azban indultatnék meg és abban titkon avagy nyilván, vagy más emberek által practicálna, hogy az havas megoszoljon ismét, mint ennek előtte; tehát az felül megirt 200 arany fl. kötélen maradjon; annak utánna, ha az negyedfél megye ráigyeneseedik, úgy oszoljon meg.

(A 17. század elején írt másolata a gróf Kornis család levéltárában, az Országos Levéltárban. Közölve: Magyar Erdészeti Oklevéltár I. kötet 343–346.)

2.

Fogott bírák ítélete a Negyedfél megyének közös havasából Petki István részére tett adománya tárgyában 1634-ben

Mű, kik az ide alább megirt dologban fogott közbírák vagyunk, tudniillik Sándor Péter és Bartalos Ferenc szentmihályi, Lajos Imre taploczai, ki most delnei scholamester, Csikszékben lakó nemes emberek, adjuk tudtára mindeneknek, az kiknek illik, ez jelenvaló levelünknek rendiben, hogy in anno praesenti 1634 die 3 mensis augusti mikoron volnánk ezen Csikszékben borsovai határban Fejérvármegyében Királyhalmán lakó nemzetes Petki István úrnak ő kegyelmének, Csik, Gyergyó és Kászon székely székelyeknek vicekapitányának Balogvésze nevű portiojában az havason, jöve mi előnkbe azon Petki István úr ő kegyelme egy részről, más részről pedig ezen Csikszékből az negyedfél megye faluiból, úgymint Csomortán, Csobotfalva, Pálfalva, Delne, Szent-Lélek, Mindzent és Ménaságról az közönséges havasnak Hosszúhavasnak bírái Csomortán és Csobotfalvából: ezen csikszéki csicsai nemzetes Petki Farkas úr, Pálfalvából: Ágoston István, Mikó Ferencz urunknak ő nagyságának mikovi [ma csikszeredai] várabeli provisor, Delnérről: Incze Gáspár, Szent-Lélekről: Czakó Ferencz, item Veres Ferencz Csikszéknek esküdt notarius, Mindszentről: Ferenczdeák és Czikó Pál, Ménaságról: Göte Balázs és Adorján Miklós, mindnyájan nemes emberek és tőnek mű előttünk ilyen compositiot:

Adván értésünkre elsőbben, hogy anno supranotato die 26 mensis julii az negyedfél megyebeli incolák közönségesen minden rendek, úgymint nemzetes, nemes, lófő, da-

rabant, szabad székely, és jobbágy uraimék, kiknek a feljebb specificált Hosszúhavas nevű helyhez competentíájok vagyon, mikoron szokott gyűléshelyben Vasand kapujánál mindnyájan együtt volnának, találta volna meg ő kegyelmeket a feljebb megírt Petki István úr, hogy ő kegyelmek a megmondott havasban, ő kegyelmek jövődöbéli szolgáltatjáért, atyafiságáért és patrocíniumáért adnának egy darabot. Annak utána egybelépvén az negyedfél megyebeli uraimék és egymással beszélgetvén, *ex libero ipsorum arbitrio atque communi consensu* oda ígérték volna azt a darab helyet, mely miatt a negyedfél megyének Csikszékben Borsovában lakó nagyobb Balog Péterrel contraversiájok és veszekedések volt úgyannyira, hogy Balog Péter is kész lett volna rajta megesküdni, hogy az Balogvészíhez való, az negyedfél megyéből is egynehány emberséges öreg nemes emberek is hasonlóképen készen lettenek volna rajta juramentumot deponálni, hogy nem Balogvészíhez, hanem Hosszúhavashoz való az alsó halomhányásig. Mindazonáltal vévén ezekben, hogy Petki István úr ő kegyelme az Balogvészinek felit megörökösítette; mivel ez, azzal szomszédos, ő kegyelmének adták örökké *ad utrumque sexum irrevocabiliter*.

Insuper Petki István úrnak ő kegyelmének becsületes instantiáját nem hagyván hájában, ígirtének, adtanak volna ő kegyelmének az feljebb megírt közönséges havasból *modo et conditione supranotata* az controversias helyen kívül még egy darabot, melynek kimutatására és kihatározására rendeltek volna az feljebb megírt uraimékat.

Ő kegyelmek azért az negyedfél megye képi benn előjövén ez jelenvaló esztendőben és napon, kimutaták és határozzák Petki István urnak ő kegyelmének azokat a helyeket és veték határát az negyedfél megye havasa felől, az verőfélben [így] az peres havasaljban, amely kútfő vagyon, az Balogrésze felől pedig, az megírt kútfőnek az vizén alámenvén, hasítá meg az Petki István uram ő kegyelme igazságának határát, az negyedfél megye havasától avagy részitől egyenesen menvén arra az halomra, mely vagyon Gozoru tetein nemzetes Petki Farkas úr eszténáján alól. Az árnyékból penig, az két halomhányás aránt a Csulka-szél felé által bé a patakig a borsovai határig. Mely ő kegyelmének adott portiók vadnak ezen csikszéki borsovai határban vicinusa egy felől az negyedfél megye havasa, más felől a Balogrésze, melyet Petki István úr ő kegyelme megörökösített az feljebb megírt Balog Pétertől pénzen.

Adák penig és assignálák a feljebb megírt havas bírái ezeket az denotált helyeket az negyedfél megye képi benn Petki István uramnak ő kegyelmének *tam sibi, quam posteritatus suae generositatis utriusque sexus universis jure perpetuo irrevocabiliter talibus quidem conditionibus*:

1. Hogy ő kegyelme contentus legyen véle.

2. Hogy ő kegyelme a negyedfél megye havasában marhájával szántsándékból kárt ne tétessen, sőt ha az ő kegyelme pásztori vel incuria vel contumacia ducti kárt tétetnek, ő kegyelme a negyedfél megyét az kárról azokkal contentáltassa és complacaltassa *sub vinculo infrascripto*. Mindazáltal ha pünkösöd napig az ő kegyelme marhájával az negyedfél megye havasába találának menni, avagy a negyedfél megye falui közül valamelyik marhájával az ő kegyelme portiojába, addig egyik az másikat meg ne károsítsa.

Mely dolognak így lőn vége, hogy valamelyik fél a compositiót meg nem állaná intoto vel in aliqua sui parte, 200 arany forintokon maradjon, melyet az megálló fél, az

meg nem álló félen, az levélnek ereivel megvehessen, non obstante ullo juris remedio neque inhibitione neque repulsione vel gratia principis.

Ezen műnköt mindakét fél megbírlván, kezeket beadák, kinek jövendő erősségire és biztonságára mü feljebb megírt fogott bírák adjuk ez mü hitünk szerént írt levelünköt, pecsétünkkel megerősítvén. Anno et die locoque supranotatis.

Petrus Sándor mp. Franciscus Bartalis. mp. Emericus Lajos mp. de Szent-Mihály. Correcta per eosdem.

(Közölve: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, VI. évf. 304–305.)

3.

Az esküdt havasbírák ítéletei 1695–99-ből

Causa levata anno 1695. die 24. augusti Sinkatetón deliberatum.

Csobotfalvi Barrabás Mihály ut A [Actor = felperes] doceal az I. (In causam attractus, inctus = alperes) pálfalvi Ferencz János ellen, hogy az úr Apor István úr ónagsága szénájában az I. itt az havasban megkérvén és utána jövén, hogy abban el nem vihetett, az A. saját szénáját vitte el. Törvént is kér az A.

E contra az I. doceál contrariumot, hogy ő az A. szénáját sem egyszer, sem mászor el nem vitte, hanem egresben valami cziket [így] rakott fel s azzal ment haza. Törvént is kér az I.

Szentléleki Burján Bálint ut A. proclamáltatá az I-t pálfalvi Damokos Mihályt, állítván azt, hogy elfoglalt fűvéből az csóvát kihánván, elfoglalta. Mivel világosan constál az A. maga szavainak relatiójából, hogy nem az rendes üdőben, napkeletkor, hanem még hajnalban foglalt, tetszett az törvéennek: az A. ez levél tenora szerint veszszén ki az havasból, az fű az I-nek marad.

Pálfalvi Mátéh István úr ut A. proclamáltatá az I-t, csomortáni Jakab Imréht, állítván azt, hogy negyedfél megyétől ő kegyelmének adott fűben beléállván és foglalván ő kegyelme szidta, becstelenítette. Pro I. nemo. Tetszett az törvéennek: az illetlen foglalásért az havasból veszszén ki, insuper az foglalásért potentián convictus, az elfoglalt fű az A-nak marad.

Causa levata anno 1696. die 29. augusti. Vasondkapunál deliberatum.

Az negyedfél megye procatori ut A.-k proclamáltaták az I-ket delnei Bene Imrét, Bíró Istvánt, Barla Jánost, Ambrus Mihályt állítván azt, hogy az havas szükségire minden szabad emberre 2-2 poturát [így] vetvén fel, az jobbágyra pedig egyet kérék s meg nem adták az pénzeket, pecséttel hitták ide, úgy sem compareáltak. Pro I-k nemo. Tetszett az törvéennek: az havasból kivesznek.

Az negyedfél megye procatori ut A.-k proclamáltaták az I-ket csomortáni Vizi Istvánt, Varga Mihályt, Tamás Jancsit, állítván, hogy az havas szükségire vetvék fel szabad emberre: két polturát, jobbágyra egyet. Havasszabadításra ha meg nem adják, pereljék érette, halad akkorra, mivel nem citálták volt őket.

Causa levata in Pálfalva anno 1697. die 19. augusti. Deliberatum.

Pálfalvi Ambrus Gergely és Eröss Istvánné Margit ut A.-k proclamáltatták az I-ket mindszeri Szabacci Jánost és Oláh Istvánt, ugyan mindszeri Bíró András uram jobbágyát, állítván azt, hogy három szekér szénájukat az negyedfél megye havasából elhozták volna. Pro I-ik nemo.

Tetszett az törvének: az szénára menésért singillatim potentián convicti az szénát cum aestimatione adják meg. Hogy pedig lopva cselekedték és nem az igaz úton, hanem imitt-amott kerengvén, úgy hozták el, azért vesszen el.

Szentléleki Burján Bálint ut A. doceat az I. most Oláfalvában lakó Ilyés Ferenc ellen, hogy az negyedfél megye havasából saját szénáját elhozta, arról is, hogy mikor az a széna elveszett, más nem is járt akkor az havasba, hanem az I. másodmagával. Törvént is kért.

E contra az I. ... simpliciter, hogy ő az A. szénáját sem egyszer, sem másszor el nem hozta. Törvént is kér.

Causa levata anno 1697. die 16. augusti. Vasond-kapunál deliberatum.

Az negyedfél megye prokátora menasági Imreh János ut A. proclamáltatá az I-ket mindszeri Thamás Istvánt és Vitos Pált, állítván azt, hogy szabadítás előtt az negyedfél megye havasában kaszáltak volna. Pro I.-k. nemo.

Tetszett az törvének, hogy hír nélkül szabadítás előtt kaszáltak, azért potentián convicti, ez havasból kivesszenek, az megcsinált széna az negyedfél megyének marad, mely vagyon Borda nevű helyben.

Causa levata anno 1698. die 22. septembris in monte Szellő.

Menasági Nagy Miklóst proclamáltatá az havas prokátora Szabó Miklós, állítván, hogy Bordában szénát csinált Pro I. nemo.

Ergo tetszett az törvének, hogy maradjon 100 arany forinton s az szénája veszésén, negyedfél megye itil: maga is vesszen ki az havasból, mivel üdő nap előtt kaszált.

Csomorjáni Albert Mihályt proclamáltatá Szakács István, állítván, hogy havasórizni fogták s nem ment el. Azért a szófogadatlanságért az havas végezése szerént három forinton convictus.

Anno 1698. die 22. septembris.

Menasági Péter András, Lőrincz Péter, Imreh János, mivel üdő előtt Bordába mentek kaszálni, instálván, az negyedfél megyében azért végeztetett den. 50-50. kezes Péter András.

Causa levata anno 1699. die 7. septembris.

Bencze Pálért kezes Csató István így végez negyedfél megyével, mivel szabadítás előtt belement az havasba.

Pálfalvi Domokos Mihály havas bírāja, mint actor doceál de eadem Márkos Mihály ellen, hogy az havasórizni megparancsolta, hogy elmenne, s el nem ment, hon lévén. Az inctus tertiose törvént kér, hogy az parancsolat nem érte hon.

(Eredetije a Negyedfélmegye levelesládájában Kőszegi Károlynál Csíkszentléleken. – Közölve: Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle, VI. évf. 311–312.)

IRODALOM

- A' Nemes Székely
 1818 A' Nemes Székely Nemzetnek Constitutiójji, Privilegiumai és a' Jóság' le-
 szállását tárgyazó némelly törvényes ítéletei, több hiteles Levelestárakból
 egybe-szedve. Pesten
- BALÁS Gábor
 1979 Erdély jókora jogtörténete 1540–1849 közti korra. Budapest
- BARABÁS Samu
 1934 Székely oklevéltár 1219–1776. Budapest
- BENDA Kálmán
 1988 Erdély története a fejedelemség korában. In: Tanulmányok Erdély törté-
 netéről. Szerk. Rácz István. Debrecen
- BENKŐ Károly (kisbatzoni)
 1853 Csík-, Gyergyó és Kászon leírások két t.i. általános és részletes osztályokba.
 Kolozsvárott
- BÓNIS György
 1942 Erdélyi perjogi emlékek (Benne: Idea Processum 1766 és id. Szász Károly
 perjogi előadásai 1836). Kolozsvár
- DUKA János
 1978a Csíkcsomortán helynevei. Kézirat a Néprajzi Múzeum Ethnológiai Adattár-
 rában (EA 19.939)
 1978b Csíkcsomortán tizedeseiről. In: Népismereti dolgozatok. 186–194. Bukarest
- ENDES Miklós
 1938 Csík-, Gyergyó-, Kászon-székek (Csík megye) földjének és népének törté-
 nete 1918-ig. Budapest
- IMREH István
 1973 A rendtartó székely falu. Bukarest
 1983 A törvényhozó székely falu. Bukarest
- U. KERÉKGYÁRTÓ Adrien
 1989 Csíkmenasági leltárak (1779–1930). Néprajzi Értesítő LXIII–LXVI. (1981–
 1984) 71–163.
- KISS István R. (szerk.)
 1939 A nemes székely nemzet képe I–II. Debrecen
- KOLOZSVÁRI Sándor – ÓVÁRI Kelemen
 1885 A magyar törvényhatóságok jogszabályainak gyűjteménye, I. Az erdélyi tör-
 vényhatóságok jogszabályai. Budapest
 1900 Magyar Törvénytár. 1540–1848 évi erdélyi törvények. (Magyarázó jegyzetek:
 Márkus Dezső). Budapest
- KÓS Károly
 1972 Népélet és néphagyomány. Kolozsvár
 1981 Népi írott források a székelység anyagi kultúrájának múltjához. Etnographia
 XCII. 471–477.

MAKKAI László (szerk.)

1986 Erdély története I–II. Budapest

ORBÁN Balázs

1868–1873 Székelyföld leírása, történelmi, régészeti, természetrajzi, s népismereti szempontból. I–VI. Pest

PAPP László

1939 Népi jogszokásaink némely kérdéséről. Ethnographia L. 68–77.

SZABÓ T. Attila

1941 Egy erdélyi határjárás adat a XVI. századból. Ethnographia LII. 284.

1947 Erdélyi népi mesterek és tisztségviselők a XVI–XIX. századból. Erdélyi Tudományos Füzetek. Kolozsvár

1975–1984 Erdélyi magyar szótörténeti tár I–IV. Bukarest

SZÁDECZKY Lajos

1896 Székely oklevéltár, Kolozsvár

SZENDREY Ákos

1936a Népi büntetőszokások. Ethnographia XLVII. 65–72.

1936b Néprajz és jogtörténet. Ethnographia XLVII. 144–150.

TAGÁNYI Károly

1894 A földközösség története Magyarországon. Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. Budapest

1896 Magyar Erdészeti Oklevéltár I. Budapest

1919 A hazai élő jogszokások gyűjtéséről I. Családjog – öröklési jog. Budapest

TAKÁCS Lajos

1987 Határjelek, határjárás a feudális kor végén Magyarországon. Budapest

TÁRKÁNY SZŰCS Ernő

1981 Magyar jogi népszokások. Budapest

Törv. Dolgok

1818 Nagy Erdélyi Fejedelemségbeli nevezetesebb Törvényes Dolgok. Kolozsváron

TRÓCSÁNYI Zsolt

1980 Erdély központi kormányszata 1540–1690. Budapest

VISKI Károly

1930 Bírőpecsét. Egy Árpád-kori jogszokás emléke. Szeged

SUPPLEMENT TO THE HISTORY OF A SZÉKELY CO-OWNERSHIP

In 1941 we collected data in Csíkmenaság (Armășeni, Rumania), Transsylvania. It was then that we found, in the archives of an old Székely family, authenticated copies of certificates. We were permitted to bring home part of them. For a while the documents were preserved by the Institute for Regional and Folk Research established by Count Pál Teleki, then they were transferred to the Ethnology Archives of the Ethnographical Museum. We have only now started processing them.

The above material includes authenticated copies of five certificates, written by hand on eight large sheets of paper. The earliest one carries the date 1586 and the latest one comes from 1675. The certificates are inter-related; their contents are inter-linked. They all deal with the „Negyedfelmegye” Alps of Csík County, or rather their co-owners. The document of 1675, based on data from four charters presented to the National Assembly, proves the authenticity of the certificates which reinforce the rights and privileges of the co-owners. The Székelys proved that they had received the large alpine region from the ruling prince of Transsylvania for their brave struggle against the Turks in the mid 16th century. They continued to own the area; providing rational management through reasonable regulations composed by themselves (the so called „Alpine Acts”). These same regulations were inherited for centuries and the Székelys requested that these regulations would continue in the future.

The text of the charters reflects a number of traditional folk customs with a history of several centuries, and in a few instances one can even assess the size of the area where they were observed. The Negyedfelmegye ownership community broke up in the middle of the last century – primarily during the Bach regime – and on the wake of the 20th century the community no longer existed.

MOLNÁR ISTVÁN

A CSOMAKÖRÖSI SZŐRSZITA

A Székelyföldön szitakötéssel háziiparilag csak Udvarhelyszék és Háromszék néhány helységében foglalkoztak. Udvarhelyszéken főleg Székelykeresztúron (Szitás-Keresztúr), kisebb mértékben a két Sófalván és Medeséren. Háromszéken az adatok Kőröst, Kovásznát és Pákét említik.¹ Ez a háziipar legtovább, a 20. század első felének végéig csak Székelykeresztúron és Csomakőrösön élt. A szitásságnak e két reliktum helysége közül ezúttal a körösi szitásság ismertetését választottam.²

A mesterség kezdetét Kőrösön – a források hiánya miatt – nem lehet megállapítani. DEBRECZY Sándor dolgozatában csak annyit ír, hogy „a körösiek a múltban kiváló szitaiparukkal tették nevüket híressé”. Régebbi múltjáról az eddig ismert első írásos emléket egy 1844. március 16-án készült községy jegyzőkönyvből közli, miszerint „a nagy Csoma Sándor családja is foglalkozott szitakészítéssel” (1943. 142.).

Hogy a mesterség virágkorában hányan foglalkozhattak szitássággal (szövéssel, kéregfaragással, felkészítéssel), és a falu lélekszámához viszonyítottan milyen arányban, – csak következtetni tudunk. KOZMA Ferenc a múlt század végi szitászövéők számát csak az Udvarhely megyei Keresztúrról közli, Háromszék megyéből Kőröst Kovásznával együtt említi, viszont a „Fa-faragás” fejezet „Doboz és szitakéreg” c. részében Kőrösön 30 szitakéreg-készítőt tüntet fel (1897. 297, 299). Ezek a kéregfaragó férfiak termékeik jó részét félkész áruként értékesítették (MOLNÁR 1969. 292.), nagyjából idegenben, s kisebb hányadával a saját és falusfeleik szükségletét elégítették ki. A falu lakossága a századforduló táján 650–660 lélek volt (VARGA 1902. 390, 584), ebből a statisztika szerint a 20–60. életév közöttiek, tehát a fő termelő korcsoport (férfiak, nők) 300 körül lehetnek. Ha ezt a számot összevetjük a ma élő lakosság emlékezetével, miszerint a „falunak fele” régtől fogva kéregfaragó és szitászövő volt, akik a szitát egész éven át készítették,

¹ KÓVÁRI 1847. 230: Háromszéken Kőröst említi. – KOZMA 1897. 299: Kovásznát és Kőröst jelöli meg szitászövő helységnek. – Az MKII 1894. 168–169: Háromszéken 19 szitásmesterséggel foglalkozót tart számon. – Az Erdélyrészi Ipari Lap 1897. 5. sz. 5. és a 7. sz. 3–4: Pákét és Kőröst említi, „ahol a szitakötés honos”.

² A csomakőrösi szitásság bemutatását azért választottam, hogy a szitakéreg-faragás és a forgácskalapkötés már közölt leírása (MOLNÁR 1969, 1970a–b, 1973) után az itt gyakorolt három háziipari tevékenység ismeretében, ennek a jellegzetes természetföldrajzi tájban élő, jórészt az erdőhöz kötődő, de földet is művelő népcsoportnak – a megváltozott gazdasági körülményeik miatt – átváltani tudó (az elavult szőrszita helyett forgácskalapkötés) gazdálkodási képességéről kaphassunk ismereteket.

akkor a 300-at számláló termelő korcsoportnak mintegy a fele, 150 személy kötődött a szításmesterséghez.

A csomakőrösiek tehát a háziiparilag gyakorolt székelyföldi szitatermelésben fontos helyet foglaltak el. S hogy termelésüknek ez a jelentősége a múlt század közepén már megvolt, sőt időlegesen a szításfalvak élére is kerültek, az KÓVÁRI László megállapításából tűnik ki: „Szitakészítéssel eddig nagyban Keresztúrt foglalkozott, most Kőrös (Háromszék) vette át” (1847. 230). Termelésüknek ez a szintje az 1890-es évek végére úgy látszik, valamennyire csökkent, mert a Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara 1892. évi jelentésében már ismét Keresztúrt helyezi előtérbe: „A szitakészítéssel kamaránk területén főleg Székelykeresztúron foglalkoznak és pedig háziiparilag.” (MKIJ 1892. 185).

Mindkét vezető szításfalva termelése azonban a századforduló tájától kezdődően – a nagyipar nyomásának következtében – fokozatosan sorvadni kezdett. A sorvadást előidéző okozatból csupán két korabeli hivatalos megállapítást idézek. Az egyik 1893-ból a szitakéreg kivitelének csökkenését panaszolva írja: „A fogyasztás pedig e cikkben annyiban csökkent mutat, hogy az üzletekben árult finom lisztek általános elterjedésével, amelyekhez nincs szükség szítára, e cikk használati köre mind szűkebbre szorult” (MKIJ 1893. 175). 1905-ből: „A fekekötés, szitakötés, és fésűmesterség kerületünkben alig bír jelentőséggel, habár régebben jelentékeny iparágak voltak [...] hogy a verseny nem bírják, az ország teli van idegen áruval, a nyersanyagot elviszik stb. Pedig valamennyi közszükségleti tárgyat állít elő. Azonban a közönség inkább a bolti csinosabb, mint a kézműiparilag előállított jobb áru után fut” (MKIJ 1905. 75).

A házi-, illetve kisipari tevékenységgel készített szita iránti kereslet fokozatos csökkenése miatt – habár a falvak földműves lakossága még egy ideig igényelte – a jelen század negyedik évtizedétől a hajdan virágzó kőrösi kismesterség is utolsó óráit kezdte élni. DEBRECZY a hanyatlás okáról és következményeiről ezt írja: „Ma a szitaipar teljesen kihalt, megölte a gyári előállítás. Már csak egy 60 éves ember, Bán Sámuel foglalkozik vele, ki a kéregfaragást atyjától, s felesége Tamás Mária, ki a szövést anyjától tanulta. Nem lesz érdektelen, ha ezt a végóráját élő székely háziipari foglalkozást a teljes enyészettől megmentjük.” (1943. 142.) Éppen a Debreczy Sándor által megfogalmazott szükségéből úgy véltem, hogy a rajzokkal és fényképekkel is illusztrált, de rövidre fogott ismertetését 25 évvel később, 1967-ben végzett adatgyűjtésem alapján ki kell egészítenem.

Abban a szerencsés helyzetben voltam, hogy annak a házaspárnak, akinek elmondása, bemutatása alapján Debreczy 1943-ban a kőrösi szövés szitakészítését ismertette, egyik tagja, a 78 éves Bánné Tamás Mária nekem is fő adatközlőm lehetett.³ Így a

³ A gyűjtésem idején, 1967-ben még élő Bánné (1889–1969) munkásságáról elmondta, hogy „mivel a szitának kora lejárt”, rendszeresen szitaszövással már a 30-as évek végétől nem foglalkozott, legfennebb a leányai, rokonai, esetleg jó ismerősei kérésére ült néha szitaszövő székbe. A megszőtt szitaszövetet a régiek kérgére készítették fel. Az 50-es évek végétől ő is – „hogy hasznomat vegyék”, mondta – családja tagjaival együtt rátért a kőrösi új keletű háziipar művelésére: a forgácskalap kötésére. Kérésre a szitafének szövésének munkamenetéből a nyersanyag előkészítését elmondásával ismertette, a szövés szék felszerelését, a szövés moz-

szitafenek általa gyakorlatban bemutatott szövésének, valamint a felkészítést annak idején maguk is végző adatközlők elmondása alapján megkísérelhettem egyrészt a teljes munkafolyamat aprólékos rekonstruálását, másrészt a szita korabeli értékesítési formáinak az ismertetését. Egyúttal megállapíthattam azokat a különbségeket, amelyek a Debreczy által leírt egyes munkafázisok végzésében mutatkoztak, s azokat a módosulásokat, amelyek az azóta eltelt negyedszázad alatt keletkeztek.

A szita két kismesterségnek, a szitafenek szövésének és a szitakéreg készítésének az eredménye. A szitafeneket a szitás családok asszonyai, nagyobb lányai szőtték. A leányok már 10–11 éves koruktól *belenőttek* a szövés mesterségébe (Bán Sámuelné közlése). A szitakéreg részeinek kidolgozása viszont a férfiak feladata volt. A szükséges nyersanyagot kezdetben maguk a szítások faragták, később azonban – időnyerés végett – a kéregfaragásra szakosodott mesterektől vásárolták. A férfiak dolga volt a kéregrészek összeállítására és a szitafenek felszerelése, az ún. *felkészítés* (Vajna Károly közlése).

1. A szitafenek szövéséhez *lófarokszőrt* használtak. Szitának csak a hosszú szálú lófarokszőr volt alkalmas; a *sörényt* rövidsége miatt nem lehetett megszőni. A szítások a megfelelő szőrt a lótarló gazdáktól, tímároktól és a döglött lovat megnyúzó cigányoktól vásárolták. Árat a szőr színe (*a fehér* drágább, *a fekete* olcsóbb) és hossza határozta meg.

Néha a gazdák tavasszal – mivel a szítások téli készleteiket akkorra már feldolgozták – lovaik farkát megrikítították; ezért a pótlásért jobb árat kaphattak. Megtörtént az is, hogy néhány suhanc a könnyű kerestet reményében a *beállóhelyeken* felügyelet nélkül hagyott lovak farkát egy óvatlan pillanatban levágta és eladta.

A századforduló táján a még fennálló, sőt bizonyos mértékig fokozódó szitakereslet kielégítésére a korábbi helyi források már nem tudták a szükséges nyersanyagot biztosítani, ezért a csomakőrösi szítások Bukarestből is hoztak lószőrt. Ezt többnyire olyan vállalkozók hozták, akik a kész sziták egy részét megvásárolták és eladásra magukkal viútk. Később, a századforduló utáni évtizedekben a házilag szőtt szitafeneket gyári szövésűekkel kezdték pótolni, de drótszövésűt itt sohasem használtak. A félkész termék részbeni vásárlására azért tértek rá, mert így a szitatermelést meggyorsíthatták. A termék szintjének a megtartására pedig a család pénzügyvedelmének biztosítása miatt igen nagy szükség volt, mert az előregedett szövőasszonyok elhalálózása következtében a *szövést értők* utánpótlása – a falu lányainak szemléletváltozása miatt – egyre nehezebbé vált. Jónéhány családban ugyanis közülük elég sokan a *látástól vakulásig* tartó szitászövés helyett inkább a könnyebb keresettel és változatosabb életformával kecsegtető városi szolgálatot választották. A szitafenek szövésének terhe így a középkorú és a még dolgozni

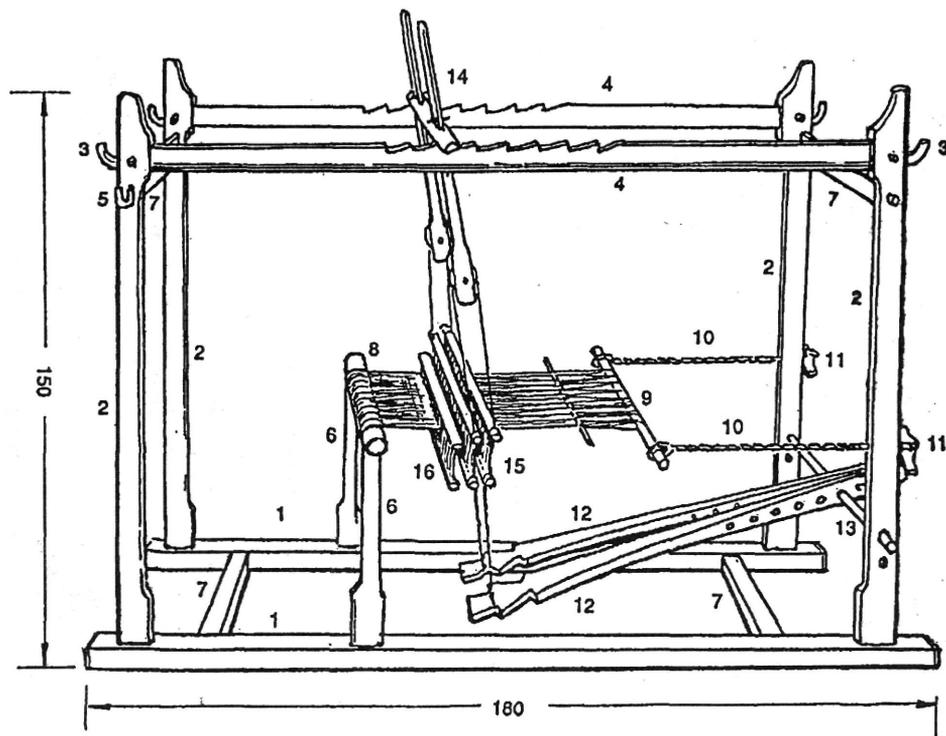
zanait – mivel volt tartalékban mosott szőr – szíves készséggel gyakorlatban mutatta be. (Osztovatóját minden tartozékaival most a sepsiszentgyörgyi múzeum néprajzi gyűjteménye őrzi.) E dolgozattal az ő emlékét – aki a székelyföldi falusi szitásmesterségnek az 1978-ban meghalt székelykeresztúri Benedek Ágnesen kívül egyik utolsó képviselője volt –, óhajtom az utókorak megőrizni. Kiegészítő és ellenőrző adatközlőim voltak (1967-ben) Dancs Zsigmond 84 éves, Péter Mózes 82 éves, Dancs Mihány 65 éves és Vajna Károly 41 éves (Bánné veje), a szitásmesterséget jól ismerő és azt hajdan részben gyakorló kőrösi lakosok. A jelen sorokkal a közülük már elhaltak emlékének adózom, s még élőknek pedig – szíves közreműködésükért – ezúttal is köszönetet mondok.

tudó idősebb asszonyokra hárult. Ők pedig ezt a munkát, mivel a korabeli gazdálkodási mód kívánalmai szerint a háztartás, családgondozás mellett még a mezői munkában is nagy részt kellett vállaljanak, egyre nehezebben tudták végezni. A szitaszövetet leginkább Budapestről Korelik Pál gyárostól postán rendelték, de hozattak a zombori, újvidéki szitagyártóktól is. A csomagok a kovásznai postára utánvétellel érkeztek.

A szitakáva részeit *szemerkefenyő* hasított és vékonyra faragott, *pelenkének* nevezett lemezeiből készítették. Mivel a nyersanyag kitermelési módját és a pelenkék elkészítésének a munkamenetét idézett dolgozatomban (MOLNÁR 1969) már ismertettem, ezúttal mellőzöm leírásukat. A szitakáva részeinek összeállításához *varróhársat* használtak, amit a *hársfa hajából* (kérgéből) készítették. A fa törzséről mintegy másfél méter hosszúságú kérget hasítottak le, s azt ollóval 40–50 cm-es darabokra szabták, majd a kéreg *szálatlásának* irányában 1 cm széles csíkokat hasogattak. DEBRECZY az előkészítés módját így írja le: „...a varrásra szánt *sádoxfahársat* meleg vízbe merítve letisztítják, lehúzzák róla a famezgét, hogy ne legyen durva [varrás közben jól csússzon]. Ezt a munkát *elszálatlásnak* nevezik.” (1943. 144.)

2. A szitafenék (szövet) előkészítésének eszközei: a *héhel*, sűrű apró fogú eszköz, ugyanolyan, mint amilyent a kender héheléséhez használnak, a lófarokszőr kifésülésére, szálainak rendezésére alkalmazzák; a kb. 6 literes *főzőfazék*, a szőr zsírtalanításához szükséges hamulúgot főzték benne, régebben cserépfazekat használtak; a fából faragott *mosótál*, utóbb zománcos mosdótál, a szőr mosásához, ebbe töltötték az esővízzel főzött *hamulúgot*.

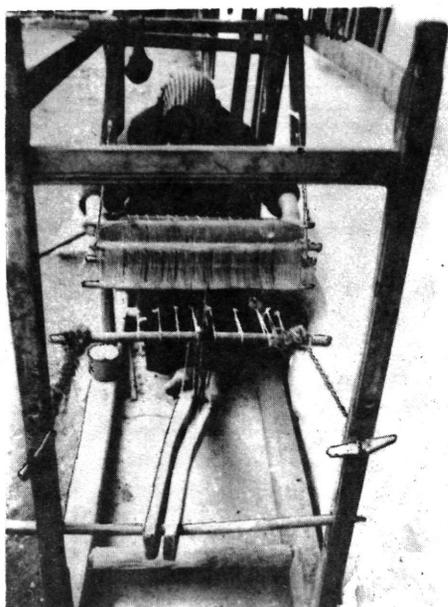
Az előkészített lófarokszőr feldolgozásának fő munkaeszköze a *szitaszövő osztóváta* (1. kép). Részében, működési módjában általában hasonlít a házi textíliák szövésére szolgáló szövőszékhez, de alakja, méretei, néhány szerkezeti eleme eltér attól. *Vázát* két 180 × 130 cm-es oldalkeret, az *osztóvátaoldal* alkotja. Ennek alkatrészei a két *talp*, az ezek véseteibe állított *első és hátulsó láb*, az ezeket felül összefogó két *felső léc*, amelyeknek a lábak vésetein túlnyúló végei elől és hátul két-két *horogban* végződnek. A *felső lécek* felülete középső harmaduk hosszában *fogazott*, ugyanis a nyüstöket tartó *sikattyúkat* e fogazatba állítják be, a felvetés vagy a szövés menete szerint előbbre vagy hátrább téve. A két osztóvátaoldalt a két talp véseteibe illeszthető és felül a lábak vésetein átdugható kampós végű *kötőfákkal* (két *első*, két *felső*) fogják össze. A felső kötőfa kinyúló kampóját *nylgakasztónak* nevezik. A hátsó lábakon – kereszt- és hosszirányban – *átfúrt* lyukak vannak. A talptól számított 20 vagy 30 cm magasságban levő keresztirányú *farokokba* a *lábító tartópálcát* illesztik be, az 50 cm magasságban hosszirányban fúrt lyukakon a *ponkoszor* lószőrből sodort *tartóköteleit* húzták át. A tartókötelek végeire a hosszúságukat *csavarintással* szabályozó *csavarófat*ak rögzítették (2. kép). A *hasajó* – 65 cm hosszú, 5–6 cm átmérőjű fahenger – két végének a közelébe egy-egy vésetet vágtak, hogy azokkal a szövőszék összeszerelésekor a *hasajólábak csapjaira* illeszthesék. A *sikattyújáróm* (3. kép) három szerkezeti elemből áll: az osztóvátaoldal felül lévő léceinek fogazatába fektethető *járómfejből*, valamint a véseteibe dugható két *sikattyúból*. A sikattyú részei a *sikattyúnyak*, végén több lyukkal, amelyekbe a sikattyúk emeléséhez szükséges *tartószegek* dughatók, és a *sikattyúfej* vésetében a *csigakerekekkel*, s ennek hornyában a nyüst felfüggesztésére szolgáló *futóeszárgákkal*. A két *lábító* egy-egy 95 cm

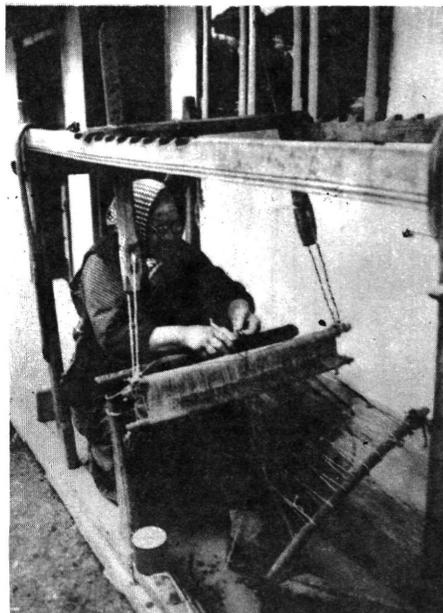
1. kép. A szitaszövő osztovátá és alkatrészei:

1. talp, 2. láb, 3. nyüstakasztó, 4. felső lécz, 5. horog, 6. hasajóláb, 7. kötőfa, 8. hasajó, 9. ponkostor, 10. tartókötél, 11. csavarófa, 12. lábító, 13. lábító tartó, 14. sikattyújárom, 15. nyüst, 16. borda

hosszú, szépen faragott lécz. A lábító talpa lapos, hosszabbik fele – a szára – élére faragott; ennek végibe kb. 50 cm hosszú, 6–6 cm távközzel hét lyuk van fúrva, hogy a már említett lábító tartópálcán szükség szerint rövidebbre vagy hosszabbra véve állíthassák be. A lábítókhöz tartozik még a vastagabb spárgából sodort két nyüstartó, nyüstmozgató kengyel. A két nyüst mérete 67–67 cm, a nyüst pálcáira fűzött nyüstszemekkel. A nyüstszemeket régebben házilag font, sűrített kenderfonalból hurkolva kötötték a nyüstkötő deszkán, s fenyőfából faragott két nyüstpálcára húzták fel. Később, amikor már megfelelő bolti cernát lehetett kapni, inkább kedvelték ezt, mert szövés közben a nyüstszemek nem szöszösödtek, borzolódtak olyan hamar, mint a házi fonál. E különbség dacára mindkét nyüstfajta hosszú évtizedekig tartott, „kiszolgálta még az úkunokákat is”, ezért kötésükre ritkán került sor, legfőnnebb egy-egy meghibásodott szemüket kellett időnként kicserélni. Végül a 62 cm-es borda többféle fogsűrűségű volt, aszerint, hogy milyen rendeltetésű és fajtájú szita feneket szőttek vele. A bordákat nem a szitások készítet-

2. kép. A lábitótartó pálca a lábitókkal és a ponk-ostor csavarófái

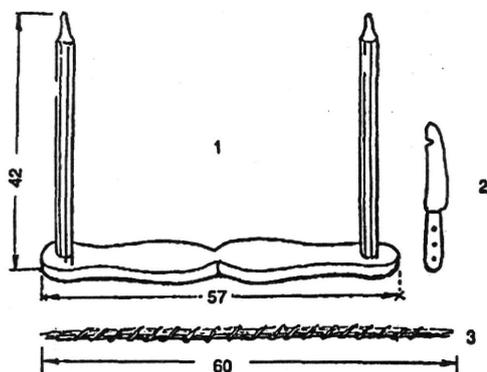

3. kép. A sikattyújáróm működtetése

ték, hanem az erdővidéki Füle és Bardóc *bordásaitól* vásárokon szerezték be, vagy pedig szükségleteik szerint előre megállapodva rendelésre csináltatták.

A szövés *járulékos eszközei a fogdosófa* (4. kép: 1). Mérete 57×42 cm, részei a *talp* és az abba merőlegesen bevéssett két *szár*. A szárok csúcsai a *fejek*; a *melyék* befűzések ezekre kötötték fel a nyüstöket és a bordát. A *fogdosókés* (4. kép: 2) egy használt fanyelű kés, amelynek hegyét bereszeléssel horoggá alakították, hogy ezzel a *melyék szőrszálait* a bordafogok közé könnyen behúzhassák. Debreczy a *melyék szőrszálainak* bordába fűzésére szolgáló eszközt – rajzán – egy vékony, sarkain lekerekített és egyik élén bemetszett, hosszúkás falemeznél mutatja be. Gyűjtésemkor ez a lapocka már nem volt a szerszámkészletben, s a fogdosókést mint újabb eszközt mutatták.

A *vetőllőléc* (4. kép: 3) 60–65 cm hosszú, 3 cm széles, 0,5 cm vastag, simára faragott fenyőléc. Erre fektették rá az *ontoknak* nevezett beverő (vetülék)tincset, s azt rézsútosan csavart, vékony spárgával rákötötték. Debreczy *csépnek* nevezi. „Csép”-nek azonban azt a keskeny, egyenletesen, vékonyra faragott eszközt nevezték, amiből 15–20 darabot is készítettek; ezeket a különféle textilszálakból álló *melyékláncnak* a szövőszék hátsó hengerére való felvetéskor használták, hogy az a hengeren ne tapadjon össze, felcsavarás közben rendre a csavarék közé illesztették. A vetőllőléc, amit 1967-ben Bánné használt, csép alakú volt, de nem csépnek, hanem határozottan *vetőllőlécnek* nevezte. Az *ollóval* a *botrongok* és az *ontok* végeit vágják le. (Ezeknek leírását lásd a nyersanyag feldolgozásánál). A *nyllg*: kenderfonal több szálából összesodort spárgából 10–15 két-

4. kép. A vetélés eszközei:
1. fogdosófa, 2. fogdosókés, 3. vetőllólc

arasznyi hosszúságú darabot vágtak, s azokat összehajtvá végeiket összebogozták. Felvetéskor a botrongok végeire hurkolták, s ezekkel – hogy kézügyben legyenek – a szövészék nyugakasztójára felfüggesztették. *Vizeslábast* vagy csuprot tettek maguk mellé a földre, székre vagy a szövészék talpára, s szövés közben ebből vizezték meg a melyéket és a beverőt is, hogy a szálak ne kunkorodjanak. Szövéskor a hasajó előtt a *kicsi széken* ültek. A szék magassága akkora volt, hogy a szövéshez üléskor térdük éppen csak befért a hasajó alá. Ezen a széken ülve végezték a nyüstbe és a bordába fogdosást is.

3. A lószórt a szövéshez a következő fázisokban készítették elő: az *első héhelést* a mosás előtt végezték, a céllal, hogy a lószórkötegekből a hosszabb szálak kézben maradjanak, a rövidebbek pedig maradjanak vissza a héhel fogai közt. Ezeket, mivel sem melyéknek, sem beverőnek nem voltak alkalmasak, a meszelő- és kefekötő cigányoknak adták el. A kifésült, kézben maradt hosszú szálakból „szemre nézve” tincset szedtek, s végüket cérnával összekötötték.

A *mosás* célja a nyerszór zsírtalanítása. Nagy fatálba, később mosdótálba melegített patakvizet, esővizet vagy olvasztott hólevet töltöttek, hamulúggal keverték, s ebben áztatták, majd szappanos vízben dörzsölték a tincsbe kötött szórt. A mosóvizet addig cserélgették, amíg a szőrszálak zsírtalanodtak, megtisztultak. Később hamulúg helyett mosószóddával is lágyították a vizet. A mosás utolsó mozzanata a *tisztálás* volt. Befejeztével a tincseket kötélre, kerítésre száradni teregették.

A *másodszori héhelésre* a tincsek megszáradása után került sor. Célja a mosáskor összegubancolódott szálak szétválasztása, *kifésülése*.

A *botrongba fogás*. A másodszor héhelt tincseket a kicsi széken ülve, összekötött végükkel a térdük közé szorították, s abból a hosszabb szálakat rendre kihúzogatva – bal kezükbe gyűjtötték. A szálakat úgy illesztették egymás mellé, hogy vágott végükkel lehetőleg egy szintben legyenek. E műveletmozzanat elnevezése Debreczynél *arányítás*.

Ezt a kiválóan találó elnevezést Bánné nekem már – bizonyára megfélekedve róla – nem említette. Egyvégűtében 80–100 szálat válogattak ki, tincsebe összefogták, s végére *fejlet* csináltak, megnyálazott csepűvel szorosan körültekerték. Ezt a válogatott, végén fejelt tincset nevezték *botrongnak*, s ezekből vetették fel a *melyéket*. Egy szitafenék szövéséhez átlag hat botrongra volt szükség.

A botrongnak alkalmas szálak kiválogatása utána térdük közé szorított lószőr tincsenben a rövidebb szálak visszamaradtak. Ezeket – a botrong anyagának megválogatásához hasonlóan – szintén kiválogatták, végüket cérnával körülcsavarták. Ezt a rövidebb szálú tincset nevezték *ontoknak*, s ez képezte a *beverőt*, a vetüléket.

4. A szövés előkészítésének mozzanatai a következők:

Nyűgözés. E művelettel a botrongok megbogozott végeire az előre elkészített nyűgöket felhurkolták, s ezekkel a ponkostorra akasztották. A *hurokvetést* a kövekezőképpen végezték: a spárgát összehajtották, két végét összebogozták, bal kezük három ujjával a bognál megfogták, majd jobb kezük három ujját alulról a nyűg szárai közé dugva, azokat az ujjak szétterpesztésével nagyjából háromszög alakúra nyitották; mutatóujjukkal a háromszög alapját képező spárgarészt közepénél megemelték, majd a befogó száracat a hüvelyk- és nagy ujjal lenyomva összefogták, s a mutatóujjal kifeszített hurokíven áthúzták. Az így kialakított kettős hurkot aztán a botrong fejére ráhúzták.

Bütülés. Miután a hat botrongot megnyűgözték, fejeikkel egymás mellé pászítva egy kötegbe kötötték, s a lenyúló elvékonyodó kötetlen végeiket – hogy a botrongok mind egyforma hosszúak legyenek – ollóval megbütülték, levágták.

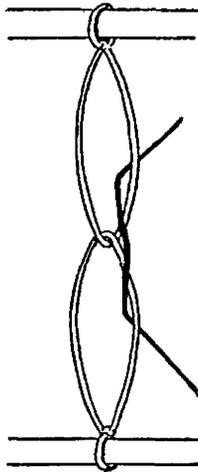
Kirázás. A megbütült botrongköteg fejét bal kézzel átfogták, s azt a jobb kéz összeszorított markában többször végighúzták, majd a lebütült végét is megfogva, mellmagasságban vízszintes helyzetbe emelték, és néhányszor jól megrángatták. A kezek egymás felé közelítésekor a köteg a közepe táján kidudorodott, szálai meglazultak, s a rándítással az esetleg még köztük maradt rövidebb szálak végei kibújtak, kirázódtak. Ezeket aztán mint szövésre használhatatlanokat a botrongból kihúzogatták. Ezt követően a botrongköteg vékonyabbik végét is *bogra* kötötték. Hasonló módon válogatták, bütülték meg és rázták ki az *ontok* tincset is, de nem nyűgözték meg, hanem egyenesen a vetéllőkre fektették, s arra rákötötték.

Nyüsti be fogdosás. Bonyolult, hosszú gyakorlatot igénylő művelet, hiszen a szálat nem szövőszékre függesztett nyüstiökbe, hanem ölben tartva fűzték be. A két nyüstit – a felső pálcák végére kötött spárgával – rákötötték a fogdosófa száraitra, úgy függesztve fel, hogy azok a száron közvetlenül a nyak alatt feküdjenek. Ezt követően a szitafenék szövéséhez szükséges hat botrong közül ötöt a fogdosófa bal oldali szárának nyakára, a *kezdőnek* szánt hatodikot pedig a jobb oldali szár nyakára – a nyüstiök mögé hajtván – spárgával ráakasztották. A fogdosást végző asszony ekkor leült a kicsi székre, s a felszerelt fogdosófát ölben a talpára állítva és a nyüstiökkel maga felé fordítva úgy helyezte el, hogy annak bal fele testéhez közelebb, másik fele távolabb, tehát rézsútosan álljon. A *szereléknék* testéhez közelebb álló felét bal hónalja alá becsíptette, majd a nyüstiök háta mögé átfordított *kezdő botrongot* a bal keze kicsi- és mutatóujja közti ujjközökbe hajtogatva s az ujjak tövéig lecsúsztatva összeszorította. Ezt követően ugyancsak a bot-

rongot fogó ujjai hegyével a nyüstök kezdő szemeiből egynéhányat átfogott, s ezek közül az első szemet a mutató- és hüvelykujjával a többiektől leválasztotta; aztán jobb kezének középső ujját a külön vett nyüstszem alsó, majd folytatólagosan a felső hurkán is átdugta, s begörbítette; ezt követően ismét csak a bal kéz ujjával a botrongból egy szálat leválasztott, s azt a nyüstszem hurkain már átdugott, begörbített ujjai hegyére ráakasztotta, s a nyüstszem mindkét hurkán – gyakorlott mozdulattal – áthúzta. Ezzel a mozdulattal egy szőrszálnak egy nyüstszembe való befogása megtörtént (5. kép). Így fogdosdta be aztán folytatólagosan a botrong következő szálait is, de felváltva, egyszer a maga felé eső, majd a túlsó nyüst szemeibe húzva azokat. Amikor egy botrong befogásával végzett, akkor a nyüstszemeken áthúzott szálakat összefogta, s hogy azok a befűzésükből ne csússzanak ki, megbogozta. Ezt követően a nyüstökbe egy ígét (két-két nyüstszemet) *botrongválasztónak* üresen hagyott, s így kezdett hozzá a következő, majd a többi botrong befogásához.

A fenti ismertetés teljesebbé tételéhez járul hozzá a rendeltetésük szerint különböző szálsűrűségű szitaszövetek fogdosási módjáról nyújtott leírás: „A tincseket nyüstbe foglalják, azaz *gyakorsziánál*: egy szál nyüst – egy szál szőr; *gyírsziánál*: két szál nyüst – egy szál szőr, a *passzírsziánál*: két szál nyüst – négy szál szőr” (DEBRECZY 1943. 143).

Bordába fogdosás. Ezt is a fogdosófán végezték. A bordát a felső pálcája végére kötött spárgával szintén a fogdosófa szárainak nyakára függesztették. Az asszony aztán a *szereleket* ismét ölébe vette, de előbbi állásához viszonyítva most megfordítva, úgy, hogy a nyüstökbe fűzött botrongok fejei a teste felé legyenek fordítva, s vékonyabb végei a nyüstök mögé kerüljenek. Ekkor a befűzött első botrong végén lévő bogot ki-

5. kép. A melyék egy szálának nyüstbe fogása

oldva, szálaít szabaddá tette. Bal kezével a nyüstök *kezdőfelén* két-két nyüstszermet le-
választott; a rajtuk áthúzott szőrszalakat megosztva – jobb keze segítségével – a négy
ujjköz tövébe szorította, és a borda magasságának irányában az ujjai közé csíptetett szá-
lakat megfeszítette. Ezt követően a jobb kezébe fogott fogdosókést két bordafog közt
át dugta, s horgával a kifeszített szalakat a bordafogok közt áthúzta. Amikor egy botrong-
gal végzett, az áthúzott szalák végeit összefogta, s ismét megbogozta. Így fűződött be
aztán a bordába mind a hat botrong.

A bordába fogdosás módjának az ismertetését a már említett leírással ki kell egé-
szítenem: „... a *fogdosóval* a bordába a *prém*⁴ szélén (erősség) négy szál szőrt, tovább
a belseje felé két vagy egy szál szőrt fűznek be” (DEBRECZY 1943. 143). A szövet
mindkét szélét megerősítik a prémmel.

Felvetés. A nyüstökbe, bordába befogott szalák együttesen a *melyéket* alkotják. Az
osztovátára való felszerelését *felvetésnek* nevezték. A lószőr szalának rövidsége miatt az
osztovátára általában csak egy szítának való melyéket lehetett felvetni. Ezért mindenik
szövőasszony arra törekedett, hogy legalább három-négy nyüst- és bordaszereleke legyen
előkészítve, így előre befogdosva *egyvégtében*, egymás után több szitafeneket szőhetett.
Ha valaki csak egyedül dolgozott, több szerelékét is előkészített, de ha a családnak még
volt olyan nőtagja, aki értett hozzá, akkor amíg ő szőtt, addig az a többi szőnivalót befog-
dosta. Ha néhanapján jó hosszú lófarokszőrhöz jutottak, akkor abból egy felvetéssel két ki-
sebb szitafeneket is meg tudtak szőni.

A felvetés mozzanatai:

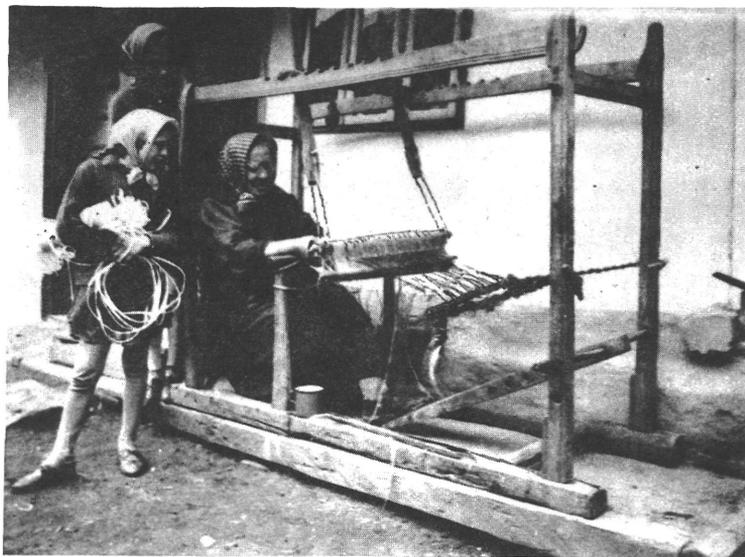
Sikattyúra szerelés. Az osztovátoldalak felső léceire helyezett sikattyújárom csigáinak
hornyában *futóeszárgákat* illesztettek, s azokkal a nyüstöket olyan módon függesztették
fel, hogy a borda a hasajó, a nyüstök a ponkostor felé legyenek fordítva. Ezáltal a bot-
rongok nyugvó végéi a nyüstök háta mögé kerültek.

Ponkostorra szerelés (6. kép). Az osztovátára már előzőleg felszerelt ponkostort a tartó-
köteleinek hurkaiból kihúzták, s arra a botrongvégek nyúgeit egyenletes közökkel rendre
ráhúzva, a tartókötelek hurkaiba ismét visszadugták, majd a kötelek hosszát szabályozó
csavarófék forgatásával a melyéknek a nyüstök mögötti felét nagyjából vízszintes hely-
zetbe hozták.

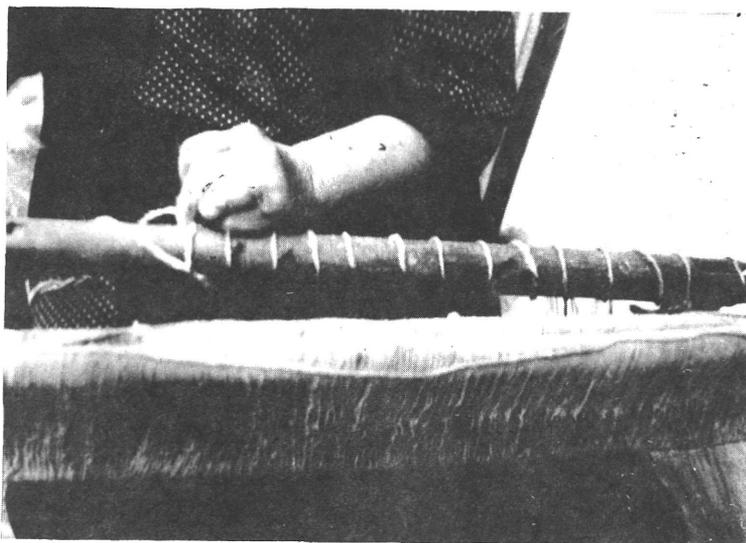
Hasajóra kötés (7. kép). A bordába fűzött botrongok végeit – bogozásukon belül –
egyenként kettéválasztották. E nyiladékon aztán a hasajó bal oldali *fejére* kötött vékony
hasajókötelet rendre átbujtatták, s csavarmentes vezetésével – a botrongokat feszesre
húzva – szorosan a hasajóra rögzítették. A szövőszéknek ezt az alkatrészét másként is
nevezték: „A tincseket hegyüknél fogva zsineggel a *kötőfához* erősítik, és megbogozzák”
(DEBRECZY 1943. 144). Negyedszázaddal később azonban ugyanezt az alkatrészt adat-
közlőim mindenike nem *kötőfának*, hanem *hasajónak* nevezte, tehát ugyanúgy, mint a nagy
szövőszék elejének a forgóhengerét, amire felvetéskor a *melyék* végét felkötötték, s amire a
szövés menetében a vásznat felhengerelték.

Bedállítás. A szövés megkezdése előtti utolsó teendő. Ezzel a művelettel az oszto-
vátára felvetett melyéket szövéshez készítették elő. Két mozzanata volt: a *melyék kife-*

⁴ A sziaszövet megerősített széleinek neve.

6. kép. A befogott melyék ponkostorra szerelése

7. kép. A melyék hasajóra szerelése

szítése és a lábítók beállítása. A ponkostort tartó szőrköteleket a végükre szerelt feszítők csavarásával addig *sírították*, amíg azok – a sodrás folytán egyre rövidülve – a felvetett melyéket a szövőszéken jól kifeszítették. Ezt követően a hasajóra kötött botrongvégek kötéseit – ha esetleg valamelyikük meglazult – szükség szerint megigazították, majd a nyüstöket a szövés megkezdéséhez kartávolságra – hogy kinyújtott karjukkal elérhessék –, függőlegesre állították. Ehhez viszonyítva állították be a lábítók hosszát is úgy, hogy a lábítótartópálcát a száraikon levő lyukakban előbbre vagy hátrább helyezték. A nyüstök szövés közbeni nyitódásának nagyságát a lábítókat tartó kengyelek hosszának nyújtásával vagy rövidítésével szabályozták. A beállítás elvégzésével a melyéknek a szövőszékre való felszerelését befejezték.

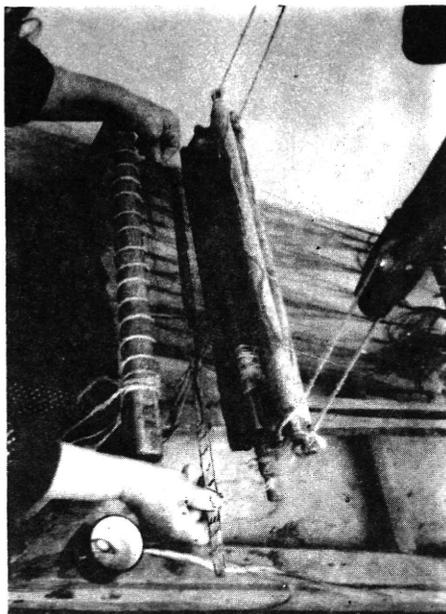
5. Szövéskor a felvetett melyék szálait – miként a textiliák szövésénél – a nyüstöket mozgó lábítók váltott taposásával nyitották. A vetüléket (ontokot) azonban a textiliák szövésétől eltérően nem csőre csörölve és vetélőbe téve, hanem a *vetéllőlécre* kötve a melyék nyiladékába csúsztatták, a bal kéz hüvelyk- és mutatóujjával a lécre kötött ontok egy vagy – a szita sűrűségétől függően – több szálát megfogták, s azt visszatartva, a vetéllőlécet a nyiladékból kihúzták (8. kép). A nyiladékban maradt szálát aztán a bordával a nyiladék tövébe bevették, s a lábítóval a nyüstök helyzetét átváltva, a szőrszálát a melyékbe becsíptették. (A szitaszövőbordának – a szokványos szövőszéktől eltérően – nem volt bordaládája, a bordát csak a melyék szálai tartották.) Szövés közben néha egy-egy szál kiszakadt a melyékből, ezt aztán a ponkostor egyik középső nyűgére külön felüggesztett tincsből pótolták.

Mialatt szöttek, a lószórt – mind a melyékben, mind a vetülékben – egy vízbe mártott botrongvéggel állandóan *preckelték*, nedvesítették, mert a szálak, ha megszáradtak, összehúzódtak, szakadtak vagy összekunkorodtak, s a szövést akadályozták.

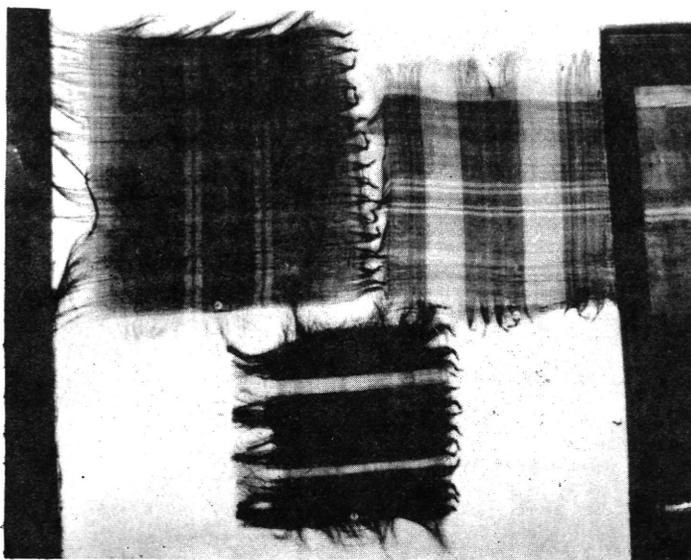
A szövés előrehaladtával a nyüstöket és a bordát a melyéken fokozatosan hátrább csúsztatták, s ezzel egyidejűleg a sikattyújáróm fejét is a felső lécek fogazatában mindig hátrább-hátrább helyezték. Ezt követően a lábítók hosszát is – a nyüstök függőleges helyzetéhez viszonyítva – a lábítótartópálcának a lábítók lyukaiban való előbbre helyezésével mindig rövidítették.

A szitafenekek közül azokat, amelyeket finomabb liszt szítálására szöttek, fekete-fehér szálak változatos csíkjával *mintázták* (9. kép). Ha kockás mintájú szitafeneket szöttek, akkor a melyékbe a fekete szálak közé már eleve egy-egy csíkra való fehérét is fölvetettek, s a kockázásnak megfelelően kétféle színű vetületékkal öltötték le. Ha csak csíkoztak, akkor vagy a melyék fekete szálai közé vetettek fehér csíkot, s csak fekete színűvel szöttek le, vagy pedig az egészen fekete melyékbe szöttek be térközzel a fehér csíkokat. A mintás szitafenek szövéséhez felváltva két vetéllőlécet használtak, az egyikre fekete, a másikra fehér színű lószórt kötöttek.

Miután a szitafenek szövését befejezték, a még nedves melyéket a ponkostor köteleinek megcsavarásával kissé meghúzták, hogy így egyenletesen kifeszülve száradjon meg. Jó negyedóra elteltével azután a megsírított köteleket a feszítők visszacsavarásával meglazították, szabaddá tették. ezt követően a hasajó spárgájára fűzött botrongvégek

8. kép. A vetöllőlécek használata

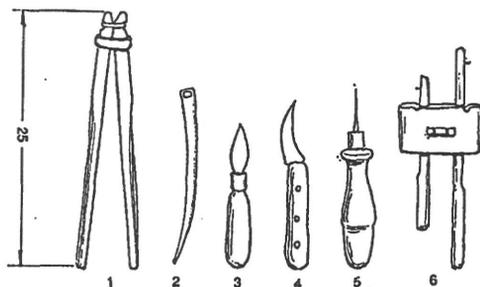

9. kép. Mintázott szitafenek

kivágásával a megszőtt szitafeneket a szövőszékről leválasztották. A kész szitafeneket aztán *felkészítésükig* az első ház nagyágyára, vagy egy szekrény tetejére téve tárolták.

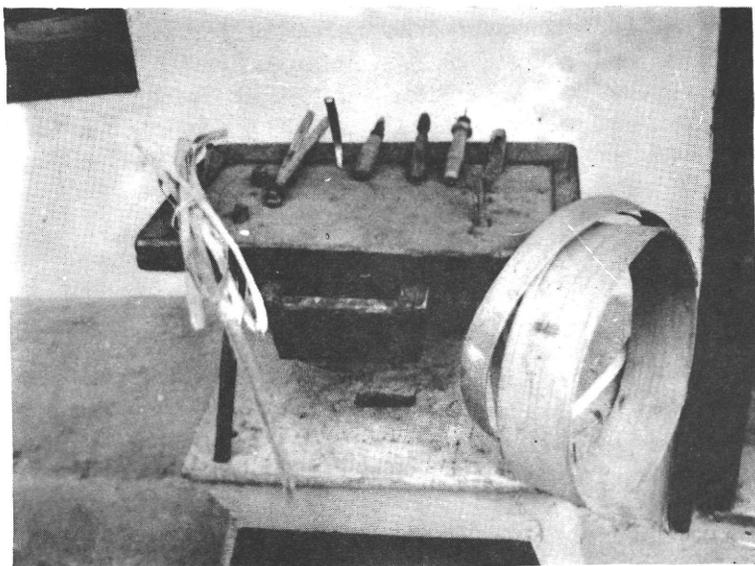
6. A szitafeneknek a szitakávára való felszerelését *felkészítésnek* nevezték. Mivel gyűjtésem idején már nem találtam senkit, aki a szitakáva részeit elkészítse, és a szitafeneket felkérgezze, a felkészítést nem tudtam annak gyakorlása közben megfigyelni. Ezért a munkaeszközök használatát és a munkafolyamat mozzanatait csak az adatközlők egymást ellenőrző és kiegészítő elbeszélése nyomán írhatom le.

A felkészítés a férfiak dolga volt. Három munkaszakaszból állt: a szitakáva alkatrészeinek előkészítése, a szitakáva összeállítása és a szitakáva *csinálófelének* elkészítése. A felkészítés munkaszakaszainak eszközei legnagyobbbrészt sajátos, csak a szitások által használt eszközök, de ezek mellett más munkához alkalmazott szerszámokat is használtak (10. kép). A *csíptető* szétnyitható, kétkarú faeszköz, fejét drótkarika tartja össze, használatakor az összecsucott karokat vaskarika rögzíti. A karikába hajtott kávarészeket összevarrásukkor ezzel az eszközzel csíptették össze. A lapos *sírítóár* homorú, elkeskenyedő, lapos acéleszköz, vágott hegygel és a hárs befűzésére kiképzett fokkal. E fokba fűzött hársszalaggal sodorták be azt a drótkarikát, amellyel a szitafeneket a kéregre húzott párta felső szélénél a kéregre rögzítették. A *lapos szűrőár* fanyelű eszköz, hegyes pengéje falevél alakú, széle élesre fent. Ezzel lyukasztották át összevarráskor a szitakáva karikába hajtott részeinek egymásra csíptetett végeit. A *lekötőkés* is fanyelű eszköz, nagyjából nyújtott pengéjű hegyes kacor alak, homorú fele élesre köszörült. Ezzel *riktoolták*, faragták le egyenletesen simára a szitakáva elemeinek széleit, s ezzel vágták ki a kész szita kérgén azt a háromszög alakú lyukat, amely a fűzőfülek átbutatására szolgált, amikor azzal – vásárba menetelkor – a több egymásba rakott szitát kötegekbe fűzték. DEBRECZY leírása szerint ezt az eszközt elsődlegesen más célra, a kéreg összevarrásánál alkalmazták: „Először a *lekötőkéssel* lyukat hasítanak, majd a kéreg egymáson levő végeit összevarrják” (1943. 144). Adatközlője, Bán Sámuel 1943-ban az eszközt még ilyen célra használta, de a halálát követő időben már új eszköz váltotta fel, a *lapos*

10. kép. A szita felkészítésének szerszámjai:

1. csíptető, 2. sírítóár, 3. lapos varróár, 4. lekötőkés, 5. gömbölyű ár, 6. cinkoló

11. kép. A felkészítés eszközei a szerszámosasztalal

szűrőár. A későbbi szítások ezt nevével együtt megtartották, de az eredeti funkciótól eltérő használattal. A *gömbölyű ár*nak többféle rendeltetése volt: a szítaszövetet kéregre rögzítő keretezőkarika háncssal való besodrásához, a szövet kifeszítéséhez és a kávarészek összeszegezését megkönnyítő lyukasztáshoz alkalmazták. A *cinkoló* az asztalosok által is használt párhuzamvonó. Karcolószegek szárainak a megfelelő méretre való beállítás után ezzel jelölték meg a kéreg, a pátra és esetleg a futra szükséges szélességét. A kalapáccsal a szitakáva faelemeit szegezték össze; a harapófogóval drótot vágtak, s az eszközöket munka közben a szerszámosasztal lapjára, munka végétével annak fiókjába rakták (11. kép). Az eszközökhöz tartoztak még a különböző nagyságú szitafajták szabvány-méretének megállapításához használt vékony bükkfa korongok, a *fenékminták*.

A szita alkatrészei a *káva* (amit adatközlőim általában *szitakéreg*nek neveztek, de *szitafok*nak is mondtak), a *szita csinálófele*; részei a szítaszövet kéregre szereléséhez szükséges többi alkotóelem: a *párta*, a *futra*⁵ és a *sodrókarika*. A pártával a szítaszövetet a kéreg külső oldalára feszítették rá; a futra a szita belső felén a szövet és a kéregfal közötti hézagot keretezi, tömíti; a sodrókarika a pártá felső peremén túl meghagyott szövetszélet fogja le (12. kép).

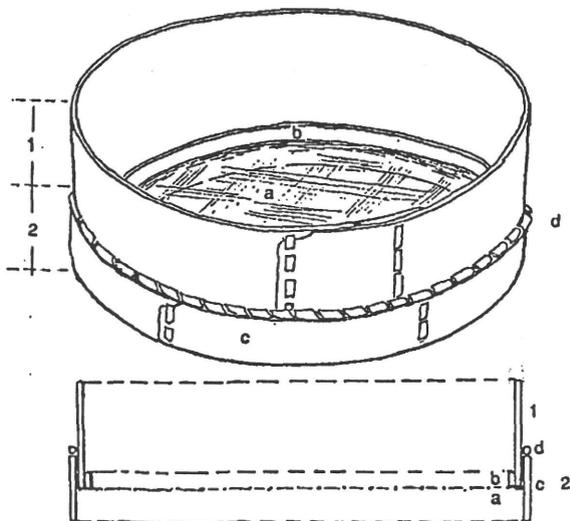
A pártá és a futra neve Debreczynél *dupla csíptető*: külső és belső csíptető, előbbi a pártának, utóbbi a futrának felelt meg: „Ezt a csíptetőrendszert kizárólag csak Kőrösön alkalmazták, feltalálója Bán Sámuel, aki találmányát *belső csíptető*s erős *szítának* neve-

⁵ SZINNYEI 1893–1896. Futrabélés [Futter]. E német szakszó alakult át a népnyelvben futrává.

zi” (1943. 144). A székelykeresztúri utolsó szitásmester, Benedek Dénes közlése szerint azonban a régi szitások ezeket az alkatrészeket mind ismerték, alkalmazták, de sehol sem nevezték csíptetőnek, hanem mindig csak pártának és futrának. Bán Sámuel ún. csíptető rendszerű szitája tehát nem új találmány, hanem a szitának és alkatrészeinek csak az elnevezése újítás, ami ha ismert is volt életében, de a halála után eltelt évtizedekben annyira feledésbe merült, hogy a kőrösiek már nem emlékeztek rá. A *csíptető* különben Kőrösön is eszköz, és nem szitafajta nevét jelentette.

A szitakáva farészeit, a kérget, a pártát és a futrát összeszerelésükhöz elő kellett készíteni. Ennek kezdő művelete a *pelenkének* nevezett, egyenes szélűre kifaragott lemezekből történő *kihasítás*. A szitás kicsi székre ült, a pelenkét hosszában a bal combjára fektette, bal kezével megnyomta, és a jobb kezébe fogott cinkoló méretre beállított szárainak szegeivel az alkatrészek szükséges szélességét *kihúzta*, megjelölte. A karcolt vonal mentén aztán a fölösleges pelenkeszél lehasította. Ha esetleg a pelenke olyan széles volt, hogy a szitakéreg kihasítása után egy keskenyebb futra vagy párta is kikerült belőle, akkor a megmaradt csíkból ezeket is kihasította.

Az előkészítés második mozzanata a szita méretének megfelelő nagyságú alkatrészek *kiszabása* volt. A pelenkének kihasított lemezeket a szitafajta nagyságának megfelelő hosszúságú darabokra kellett szabni. Az élére állított fenékmérő korong kerületének a már kihasított lemez felületén való végiggörgetésével jelölték ki a kéreg és a párta szükséges hosszát – rászámítva az összevarráskor egymásra fektetendő kéregvégeket is –, s a fölösleges részt levágták. A kéregnek kiszabott lemez egyik végének sarkát kb. 5–6 cm

12. kép. A szita alkatrészei:

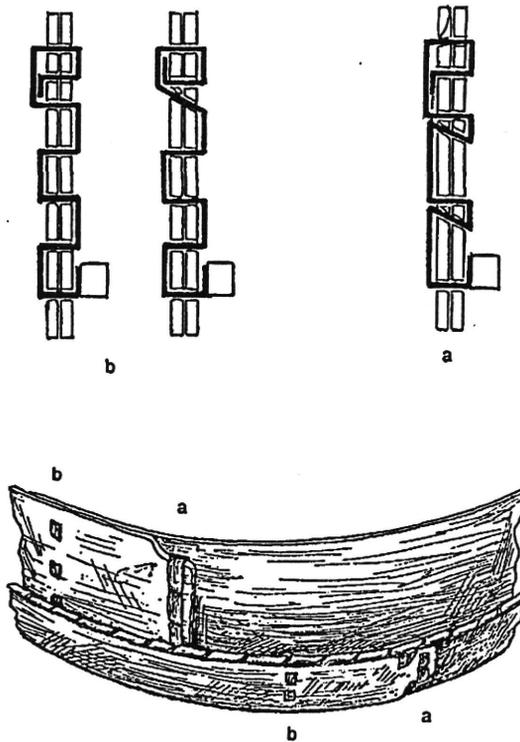
1. káva, 2. a szita csinálófele: a) szitafenék, b) futra, c) párta, d) sodrókarika

hosszúságban és 1 cm szélességben ferde vágással kimetszették, hajkot vágtak, a szemben levő sarkot csak lekerekítették. Így szabták ki a pártát is, annyi különbséggel, hogy a hajk rövidebb volt.

Az alkatrészek kiszabása után megkezdték a szita összeállítását. Ha az alkatrészeket nem frissen metszett nyers, hanem megszáradt pelenkéből hasították ki – hogy hajlítás közben ne pattanjanak el –, előzőleg vízben áztatták. A szitakéreg előkészített lemezét a széken ülő férfi egymás mellé szorított combjaira keresztbe fektette, majd mindkét kezét a végei alá dugva fokozatos, óvatos emeléssel – hogy el ne pattanjanak – karikába hajtotta, végeit egymásra fektette, s bal keze szorításával egymáson tartva, a csíptetővel ideiglenesen összefogta; aztán a karikát a csíptető fejével lefelé fordítva, élével a térdére helyezte. Ezt követően rátette a fenékmérőt vagy a szitaszövetet, s az egymásra fogott kéregvégek csúsztatásával – a csíptető szorítását kissé lazítva – annak méretéhez igazította, majd újbóli megszorításával összevarrásukhoz rögzítette.

Az egymásra fektetett kéregvégeket két sorban, kétféle öltésmóddal varrták össze. Az elsőt – a külső hajkolt kéregvég levarrását – *sűrű varrásnak*, a másikat a belül levő kéregvég lefogását *szimpla varrásnak* (13. kép) nevezték. A varrás megkezdése előtt, hogy a hárszalagot a vágott lyukon át lehessen tűzni, ollóval hegyesre metszették, s hogy hajlékony legyen, vízben megáztatták. Ezt követően a szítás hozzákezdett a sűrű varrás első *lekötő öltésének* varrásához. A kívül levő kéregvég kihajkolt széle alatt fél centiméterre az egymásra csíptetett kéregt a lapos szűrőárral merőlegesen átszúrta. Az átlukasztás óvatos munkát kívánt: „Itt csak arra kell vigyázni, hogy a lekötőkés ne hatoljon lehetőleg egy évgyűrűbe, mert ott könnyen hasad.” (DEBRECZY 1943. 144.) Ebbe az első átszúrásba aztán a szítás a varróhársból kb. másfél cm-t belülről – követve a szűrőár visszahúzott hegyét – a felületre átdugott. A lekötés következő átszúrását – most csak a külső kérgen – közvetlenül a hajk szélén csinálta, s azon át a kéreg belsejébe hagyott hárszalagot teljes hosszúságával szintén a kéreg felületére kihúzta, majd ettől lentebb 3 cm-re megint merőlegesen átszúrta a kérget, s a lyukasztáson most a kívülről betűzőtt szalag meghúzásával, a lekötő öltés kezdetekor kívül hagyott véget a kéregre leszorítva – a lekötést befejezte. A következő öltést a lekötő varrat alsó széle mellől indította, de a kérget most nem merőlegesen szúrta át, hanem *slégen*, ferdén, aminek következtében az ár hegye a belső oldalon kb. 4–5 mm-rel alább bújik ki, s e vágaton át belülről a felületre húzott hárs az első lekötő varrat alsó széle mellé került (13. kép). A szitakéreg szélességétől függően a további 2–4 varratot is hasonló öltéstechnikával készítette el. A sűrű varrás ún. *levarró öltésének* a befejezéséhez a kérget alsó szélétől kb. 1 cm-re szúrta át, s a hársat azon a kéregkarika belsejébe átdugta, de a behúzott végét ekkor még nem vágta le, hanem csak később, miután a futrával a kéreg oldalához csíptette.

A második, *szimpla varrással* a szítás a kéreg belsejében levő kéregvég még le nem fogott végződését varrta le. A befejezett sűrű varrás mellől a csíptetőt levette, s azzal most a belső kéregvéget fogta össze a kéregfallal. A lekötő varrást itt a kéreg végétől háromujjnyira visszafelé a csíptető közelében – de eltérően a sűrű varrástól –, a kéreg felső peremétől egyujjnyival lennebb szűrt vágattal kezdte meg. A kezdő varratot, amit kétféle varrástechnikával is végezhetett, követték a többi varratok, de a hársat már

13. kép. A szita és a pártá varratai:
a) sűrű varratok, b) szimpla varratok

csak szimplán, azaz váltakozva egyszer belül, egyszer kívül vezette merőleges szűrásokon át. A legalsó öltésnél a hárs végét belül meghagyta, s azt később a futrával, miként a sűrű varrásnál, a kéreg belső falára rászorította.

A *pártá* a szitakéreg külső rámozására készült. Készítésének általam hallott módja és a Debreczy által leírt között különbség mutatkozik: „A külső csíptetőt [pártát] külön összekötik hárssal, de azt nem varrják, hanem a hársat egyszerűen rácsavarják. A lyukat árral hasítják, s csak egy helyen foglaltatják össze [tehát csak ideiglenesen, s majd csak a felkészítéskor – szerző megjegyzése] négy helyt hárssal összevarrják a kéreggel”. Adatközlőim elmondása szerint azonban a pártá elkészítése, 1967 előtti visszaemlékezve, másképpen történt: *előzetesen összevarrták*, miként a kérget: a szitás az előzőleg kimért és kiszabott, kb. 6–10 cm széles pártalemezt rágörbítette a szitakéreg külsejére, de nem szorosan, hanem egy kicsit bővebbre hagyva, hogy összevarrása után a szitafének szövétet azzal tudja a kéreg külsejére rászorítani. Az így karikába hajtott pártát *csíptetővel*, és nem rátekeret hánccsal fogta össze. A varrást ugyanúgy készítette elő, mint a

szitakéregét és ugyanolyan módon kétsoroson: sűrű és szimpla öltésekkel varrta össze (13. kép).

A *futra* a kéreg bélelésére szolgált. Ennek többféle rendeltetése volt: egyrészt a kéreg tartását erősítette, másrészt – szításkor – megakadályozta a liszinek a kéreg fala és a peremére feszített szitaszövet közé való behullását, s végül a kéreg levarrásának utolsó öltésénél maradt hársvéget a kéreg belső falához csíptette. A kb. 3 cm szélességűre kihásított futrát a szítás egyik szélén egyenletesen simára faragta, a másik peremét *megslégtűtette*, hogy így az összeszerelésnél a szítavázon és a kéreg közé könnyen lehessen becsúsztatni. Az így *megrikolt* darabot aztán karikába hajtva hozzáillesztette a kéreg belső falához, s ott, ahol az egyik végére a másik ráfeküdt – még vagy 2 cm-t ráhagyva –, *megjegyezte*, aztán kivette, s a jegyzésnél *megbűtülte*, azaz a fölösleges darabot lemetszette, majd összehajtogatta. A szita belső kerületénél kissé bővebbre hagyta, hogy majd a kéreg belső felülete mellé lehessen feszesen beszorítani.

7. A szitaszövetnek a kéregre való *felkészítését* a következő munkamozzanatokkal végezték. Elsőben a szítás a négyzet alakú szitafeneket pásztotta rá az aljával, a csinálófélével a most felül fordított kéreg peremére, majd a kéreg szélén túlnyúló szövetrészt a pártá óvatos rácsúztatásával (egyelőre ideiglenesen) a szitakéreg külső oldalának felületére rászorította. A pártát ezzel az ún. *lefogó felével* csak fele szélességéig csúsztatta rá a kéregre, azért, hogy a szövet többi része a következő munkafázis elvégzéséhez maradjon borítatlanul, a pártá alsó fele pedig maradjon meg a felszerelt szitafenek védelmére *szitatalpnak*.

Következett a *sodrás* művelete, amit DEBRECZY így írt le: „A vásznat a külső csíptető felett szorosan hánccsal lekötik, s azután a hánccs alatt keresztülhúzva, egy újabb hánccsszalaggal és egy sűrű-tűvel feszesen körülvarrják” (1943. 144). E régebbi és a nekem elmondott újabb eljárás között módosulás van. A szitaszövetnek azt a szélét, sarkait, amelyek a kéreg felületén a pártá borításán kívül szabadon maradtak, nem hánccsszalaggal, hanem egy előzőleg vastagabb drótból a kéreg kerületének megfelelő nagyságúra alakított *sodrókarikával* fogták le. A szítás a drótkarikát akkora méretűre készítette, hogy az jól ráfeszüljön a kéreg felületére. A kész karikát aztán szorosan ráhúzta a borítatlan szövetszélre közvetlenül a pártá pereme mellé, ami által a szövet kifeszült. Ezt követően a pártát a kéregről lehúzta, a szövet szélét, sarkait a karika mellett kb. 2 cm-es szélességben meghagyva, levágta. (A levágott sarkokból, ha kellő nagyságúak voltak, tejszűrő szitát lehetett készíteni.) A lapos varróár fokába hársat fűzött, majd a gömbölyű ár hegyével a szövetszélet szakaszonként a drótkarika alá nyomkodta, s a szakaszolás menetével egyidejűleg a vízben puhított hárszal – rézsútosan vezetve – a karikát *besodorta*, körültekerte.

A felkészítés utolsó mozzanata a pártá végleges feltétele volt. A sodrás befejezése után a szítás a pártát ismét közvetlenül a besodort szorító drótkarikáig visszanyomta, s apró szegekkel, a kéreggel és a belső futrával együtt összefogva, véglegesen rögzítette. DEBRECZY e műveletszakasról ezt írja: „A szitakészítés utolsó állomása a lekötés. Lekötik a külső csíptetőt. Mégpedig négy helyt hárszal összevarrják a kéreggel, miközben megadják a külső csíptető végleges helyét, s ezzel végérvényesen kifeszítik a szita-

vásznat. A lekötés négy helyt kereszt alakban történik.” (1943. 144–145.) A Debreczy és az énáltalam leírt felkészítési mód között csak abban van egyezés, hogy a szitaszövetet a kéreg felületére előbb csak ideiglenesen fogják le. A végleges rögzítés módját illetően azonban lényeges különbség van. Debreczy leírásából az tűnik ki, hogy a pártát készítését a kéregre húzása előtt nem fejezték be, csak hárrsal ideiglenesen összekötve pászították rá, s azt majd végleges feltételekor varrták össze a kéreggel. Az adatközlőim által ismertetett eljárással azonban a pártát felszerelése előtt már elkészítették, s azt végleges feltételekor a kéreggel nem varrták össze, hanem – a már ismertetett módon – a futrával, kéreggel együtt összeszegezték.

A felkészítés befejezése után a *lepucolás* következett. A lekötkéssel a varróhárs végeit lemetszették, a káva peremeit szükség szerint megegyengették, a sodrásból kibújt szórszálak végeit ollóval lemetszették. Ennek végeztével a szita készítése befejeződött.

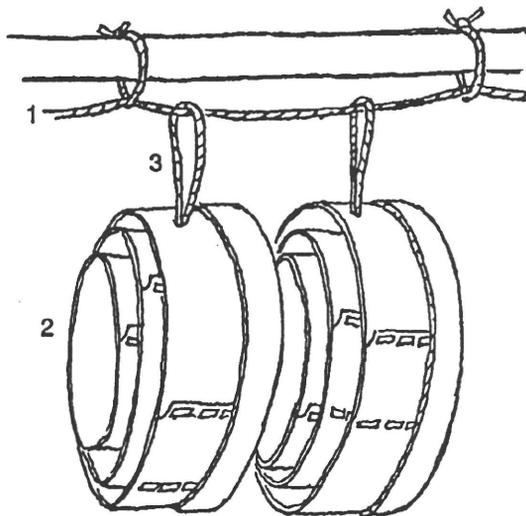
A sziták rendeltetésük szerint különböző méretűek és szövetsűrűségűek voltak. A falusi és városi vásárlók leggyakrabban keresett szitája a *rendes szita* vagy *gyakorszita* közepes méretű, szövetsűrűségétől függően *kenyérlisztiszitának* vagy *kalácslisztiszitának* nevezték. A dupla szállal és ritkábban szőtt volt a *puliszkalisztiszita*, a *gyéresen*, de egy nyüistszembe több szállal erőse szőtt *passzírszita* szolgált a szilvaíz, paradicsom áttörésére. Készítettek még *kicsi szitát* (literes lábas nagyságút, gyéren szöve) só és tört cukor szitálására. A levágott szövetsarkokból rendszerint tejszűrő szita készült, amit *biricskó*-nak neveztek. A *nagy szitát* az uradalmakban és nagyobb gazdaságokban használták, megrendelésre készültek.

8. A kőrösi *szitakereskedelem* régmúltjáról DEBRECZY dolgozatában azt olvassuk, hogy a szítások (férj, feleség) „...együtt elszekereztek készletükkel messze földre: az egész ország területére, Romániába, Törökországba, de különösen Oroszországba” (1943. 147). Adatközlőim 1967-ben csak Romániát emlegették, de ezt is csak olyan vonatkozásban, hogy kereskedők, vállalkozók onnan, illetve Bukarestből lószőrt hoztak megszövetésre, s kész szitákat vittek eladásra. A székelyföldi szításoknak a 19. századi Romániával fenntartott kereskedelmi kapcsolatáról határozott utalást találtunk a Székelyföldi Iparlapban (1897. 5. sz. 5.), amelyben az ipar korabeli helyzetével foglalkozva megállapítják, hogy „A Székelyföld népe nem képes magát a földművelés termékeiből fenntartani [...] ösztönből ráment az ipari foglalkozásokra.” S aztán felsorolják azokat a kisipari készítményeket, köztük a szitát is, amelyeknek „Erdély és Románia nyugati része képezte mindig a piacát”.

A szítások termékeit leginkább heti- és országos vásárokon árusították, vagy – a keveset termelők – falvak során át vándorolva adták el. A kőrösi *vásároló szítások* főképp Kovászna, Kézdivásárhely, Sepsiszentgyörgy, Barót, Székelyudvarhely, Csíkszereda, Gyergyószentmiklós, Brassó, Feketehalom vásárait látogatták szívesen. A távolabb fekvő Nagyszében, Fogaras, Marosvásárhely, Szászrégen vásáraiba csak ritkán mentek el. Mindig tudták, hogy hol és mikor van vásár, de azért év elején az új kalendáriumból előrelátásból kinézték a vásárok tartásának idejét, sorrendjét, hogyha a megszokott rendben valami változás történt, ahhoz tudjanak igazodni. Egy vásárra – tehetség szerint – 50–80 db szitát készítettek. A vásárra menést elő kellett készíteni, gondoskodni kellett a

fuvarról. Rendszerint 4–5 szitás – akik együtt szoktak vásárokra járni – megegyeztek, hogy kinek a szekerére fognak pakolni, s attól függően, hogy hova – közelebbi vagy távolabbi piacra – készültek, megállapodtak az indulás időpontjában is. Az indulás előtti napon a szitákat felfűzték egy kb. háromméteres vékony kötélre, a fűzést *rótának*⁶ nevezték (14. kép). A sok szitát azonban a kimért kötélre csak úgy lehetett felkötni, ha azokat nem külön-külön fűzték fel, hanem egy szitába legalább még 2–3 kisebbet is tettek. Ezért a róta összeállítása előtt a szitákat nagyságuk szerint *szortirozták*, a nagyobbakba rendre – ahogy fértek – csinálód felülkel egyfelé fordítva betették a kisebbeket. Az egymásba rakott szitákat *kötésnek* (köteg) nevezték. Amikor a szitakészlet minden darabjának megkerült a helye, akkor a kötéseket szétszedték, s darabjait *fűzéshez* készítették elő. A sziták kérgébe, peremükhöz közel, a lekötőkés hegyével háromszög alakú *fűzőlikat* vágtak olyan módon, hogy amikor a szitákat ismét visszarakták a kötésbe, a kérgükbe vágott lyukak egymást fedték, egyazon magasságban voltak. A lyukasztást ezért mindig a kötés legkisebb szitája kérgén kezdték meg, s ehhez mérve lyukasztották át a többieket is.

Ezt követően kb. négyaraszosra szabott spárgadarabokból *fűzőfüleket* készítettek, kettőbe hajtották, vágott végükkel kívülről a szitakéreg lyukain átdugták, s a kötés legbelső szitájában megbogozták. A befűzött fülek így a lyukból nem csúszhattak ki. A

14. kép. A szítaszállító fűzér, a róta.

1. rótakötél, 2. kötés (összerakott sziták), 3. fűzőfül

⁶ SZINNYEI 1897–1901. Róta = csomag (Brassó m. Tatrang. – A fényképeket Molnár Kálmán, a rajzokat Ughy István múzeológusok készítették. Közreműködésükért ezúton is köszönetet mondok.

kötések összefogása után került sor a *rótába fűzésükre*: a kötegek füleit – ahogy sorra kerültek – *hurkokba fogták*, s ezekkel a kötések egymás után – csinálófülekkel egy irányba fordítva – ráfűzték a hüvelyknyi vastagságú, egyik végén megbogozott *rótakötélre*. Miután a felfűzést befejezték, a kötél *végzős felére* is bogot vetettek, hogy arról a hurkok ne csúszhassanak le. Aszerint, hogy a családban hányan dolgoztak, mennyi anyag beszerzésére volt lehetőségük, két vásár között hány szitát tudtak elkészíteni, a szitás egy-egy útra 1–2 rótányi szitát vitt eladásra.

Az indulás megbeszélt ideje előtt a rótákat a szekereshez pakolni vitték, s hogy a sziták útközben ne sérüljenek meg, azokat a *rótavivő rúdra* – zsineggel több helyen átkötve – felfüggesztették (14. kép), két férfi a rudat vállára véve vitte el a szekereshez. Felpakoláskor a rótát a szekér *kóborjának* a felületére keresztben átfektették, majd a szitaköteget a róta kötelén csinálófelükkel felfelé fordítva, hogy a fenekek ne sérüljenek meg, *fenyőágason* megosztották. Tekintve, hogy egy szekérral rendszerint 4–5 szitás ment, a róták a kóbor egész felületét beborították, s ezért „jól mutatott a pakolás” – ahogy adatközlőim mondták.

Vásárra leginkább az asszonyok mentek, a szekeres mindig férfi volt. Ha az is szitás volt, s így a saját portékáját is felpakolta, akkor annak árusítására feleségét is magával vitte, azért, hogy amíg az asszony árult, addig ő a szekérével a fogadóba nyugodtan beállhasson. Az asszonyok menet közben rendszerint beültek a kóbor alá a szekér derekát megtöltő *kóstra*, a szekeres pedig a *csatláson* ülve hajtotta a lovakat. Ha hegyre mentek, a szekérről mindannyian leszállva gyalogoltak.

A közelebbi vásárookra éjfélut követően vagy kora hajnalban indultak, hogy vásárkezdés előtt odaérjenek, és a szítások során idejében kipakolhassanak. A távoli vásárok megjárása három napot is igénybe vett: első nap mentek, a másodikon árultak, a harmadikon hazaértek. Az indulást ilyenkor úgy rendezték, hogy a *szállás* miatt esteledés előtt érjenek a vásáros városba, vagy a közelében levő valamelyik helységbe. Haza vásárbontás után indultak.

Útközben inkább a feltarisznyált hideg élelemből (kenyér, szalonna, túró, hagyma, szilvaíz) táplálkoztak. Amikor a szekeres etetni megállt, ők is akkor ettek. Ha éjszakára valakihez, vagy fogadóba beálltak, „ha úgy volt”, azaz volt mivel húst vásárolni, akkor vacsorára megsütötték. A vásárokon „árulás közben faltak” valamit az otthonról vitt étlekből, s ha jó volt a vásár, utána rendszerint meleg ételt ettek.

A vásártereken a szításoknak rendszeres helyük volt. A szekérral előbb oda mentek, s miután a portékát lerakták, a szekeres a megszokott fogadóba ment beállni.

A piac *szitásosorán* az árusok egymás végibe vagy egymással szemben a földre pakoltak le. A sziták alá száraz időben *durgát* (vastag háziszóttos lepedő), nedves időben szalmát terítettek. A rótát megbontották, néhány kötést lehúztak róla, s azokat szétterítve szemlére kirakták. Árusítás közben egymással soha nem „veselkedtek”, vagyis nem konkuráltak. A szitákat egyforma áron adták, de arra törekedtek, hogyha egy vevő előttük megállt, azt ne engedjék el, hanem rábeszéléssel, szitáik dicséretével, előnyeinek, tartóságának kihangsúlyozásával vásárra biztassák.

Vásárbontás után, ha a sziták mind nem keltek el, ismét rótába fűzték, s ha néhány maradt, azokat egy kötegebe kötve felpakolni a szálláshelyre vitték. Ha rótányi szita ma-

radt, ismét a kóborra tették, ha csak „maradék”, azt a kóbor alá vagy a szekér saroglyájában helyezték el. Megtörtént, hogy gyenge vásár után, ha egy közelebbi helységben másnap vásárt tartottak, akkor hazamenetel előtt oda is ellátogattak.

Amikor a fátyolszita divatba jött, néhány élelmesebb szitás néha ilyenek készítésével is megpróbálkozott. Ezeket azonban nem otthon, hanem vásárba menetelkor készítették fel, kérgezték. Előzőleg otthon megvásárolták a fátvölt, a hozzávaló fehér sifonvásznat, s a varrónéval a szitafeneket megvarratták. De mert a fátyolszita kényes portéka volt, pakolás, szállítás közben megsérülhetett, s az eső eláztathatta, ezért otthon a szitafeneket összegöngyöltették, s „ruhába” (nagy szalvéta) téve, az otthon elkészített kész kéreggel együtt az útra magukkal vitték. Ahol aztán megálltak éjszakára – egymásnak segítve – felkérgeszték, s másnap a vásárban az elkészített fátyolszitákat is árulhatták.

A gyengébb – keveset termelő – szítások nem fuvarral, hanem gyalog és hátton vitték szitáikat eladásra. Ezeket *hátas szításoknak* nevezték, akik rendszerint a Kőröshöz közelebb eső vásártartó helységek hetivásáraiba jártak. Indulás előtt egy hát szitát készítettek fel. A szitákat nem rótába, hanem *kerekbe* kötötték, a kereket a róta felfűzéséhez hasonlóan, de csak 5–6 kötésből állították össze. A kötéseket egy vékonyabb, rövid kötélre fűzték fel, s ezt *karikába kötésnek* nevezték. Ha csak egy ilyen karikájuk volt, akkor azt egy másik kötéllel hátukra akasztva, ha viszont kettő, azokat összekötve, átalvető módjára vállukra vetve vitték. Ezek a szítások portékájukat már az útba eső falvakon áthaltukban is megkísérelték eladni, „Szitát vegyenek”!-kiáltással kínálva azokat.

A hajdani virágzó csomakőrösi szitásságnak ma már csak az emléke él. Amíg a céhes ipar szitásmestereinek vagy később az ipartársulatok, illetve ipartestületek készítményeivel kellett versenyezni, addig állták a versenyt, sőt néha túl is szárnyalták azokat. Egy ideig állták a versenyt a gyáripar termékeivel szemben is, de a később általánosan elterjedt szitás-, illetve műmalmokkal már nem tudtak versenyezni. A falun készített szőrszita kora lejárt, s az utolsó kőrösi szitászövő asszonynak 1969-ben bekövetkezett halálával az itteni szőrszita készítése visszavonhatatlanul a múltba merült.

IRODALOM

DEBRECZY Sándor

1943 A csomakőrösi szitaszövécs. In: Erdélyi Múzeum XLVIII. 142–145. Kolozsvár

FOGARASI Károly

1836 Utazás a Nagy Küküllő mellett. In: Nemzeti Társalkodó. Kolozsvár

GÖNYEY Sándor

1940 Szitakáva készítés Csomakőrösön. Ethnographia LI. 489.

INCZE Lajos

1940 A két Sófalva. In: Székelység X. Székelyudvarhely

KOZMA Ferencz

1897 A Székelyföld közgazdasági és közművelődési állapota. Budapest

KÓVÁRI László

1847 Erdélyország statistikája I. Kolozsvár

MKIJ

1892 A Marosvásárhelyi Kereskedelmi és Iparkamara Jelentése 1892–1894, 1905. Marosvásárhely

MOLNÁR István

1969 Szita- és rostakéreg készítése Kőrösön (Kovászna megye). Aluta I. 291–318. Sepsiszentgyörgy

1970a Háziipar, kézműipar a régi Keresztúron. In: Hargita Kalendárium 321–336. Csíkszereda

1970b Forgácskalap kötése a Kovászna megyei Kőrösön. Aluta II. 164–168. Sepsiszentgyörgy

1973 Confectionarea sitelor din par de cal in Secuime. In: Anuarul Muzeului Et-nografic al Transilvaniei pe anii 1971–1973. 334–346. Cluj

ORBÁN Balázs

1869 A Székelyföld leírása III. Pest

RÁTH Károly

1868 Háziiparunk jellege és közgazdasági szerepe. In: Magyar háziipar. Budapest

SZIGETI Gyula Mihály

1831 Nemes Udvarhelyszék statisztikai leírása. In: Nemzeti Társalkodó. Kolozsvár

SZINNYEI József

1893–1896 Magyar tájszótár I. Budapest

1897–1901 Magyar tájszótár II. Budapest

TOLVALY Erzsébet

1938 A szitakötés Székelykeresztúron. In: Erdély XXXV. 158–159. Kolozsvár

VARGA Gyula

1902 A Magyar Korona Országainak 1900. évi népszámlálása. Háromszék vármegye. In: Magyar Statisztikai Közlemények. Budapest

THE HAIR-SIEVE OF CSOMAKŐRÖS

For ages man has been trying to improve the quality of grain grist by sieving. As to its function, the sieve is an instrument of the home industry as it serves the preparation of food. Until the emergence of factory-made products, hair-sieves used to be manufactured by two artisans: the weavers of sieve cloth and the carvers of sieve frames. Up to the early 20th century these artisans could compete with industry in Transsylvania, including Székelyland, but since the middle of this century, especially due to the operation of mills, these trades have lost their significance.

In Székelyland these trades were practiced only by one family each in two settlements: in Székelykeresztúr (Cristurul Secuiesc, Jud. Harghita) and Csomakőrös (Chiurus, Jud. Covasna). The paper reconstructs the history of sieve making in Csomakőrös, where the carving of the frame was a separate trade. The paper describes the technique of sieve weaving as demonstrated by the last sieve-weaver, a 78 year old woman, and the technique of mounting the cloth on the frame is described as related by people who used to work in that trade.

The author describes the loom and its parts (figs. 1–3) and the preparation of the raw material (hair of horse tail) for weaving: washing, the selection of hairs, threading the threads of „botrong” into the heddles (figs. 4–8); assembling the loom (figs. 6–8); the method of weaving the „ontok”, the completed woven sieve (figs. 9–10), the tools used to assemble the sieve (fig. 11); it presents the parts of the frame (fig. 12); the method of sewing together the parts (fig. 13); types of sieves according to use: sieves for flour, tritulating sieves, sieves for sieving milk. And finally the study deals with the way the sieves were prepared to be taken to the market (fig. 14); the routes taken by the traders in sieves, using carriages and walking by foot, the methods of sales.

SELMECZI KOVÁCS ATTILA

AZ OLAJÜTÉS

A nyersanyag és a technológia kapcsolata

A növényi olajat az elmúlt évszázadokban elsődlegesen étolajként és világítószerként használták. Az olajnak a táplálkozásban betöltött szerepét a böjtöt előíró keresztény vallásgyakorlat határozta meg. A böjt idején mindenféle állati eredetű zsiradék fogyasztása tiltott volt, csupán növényi olajjal készített ételeket (főképpen halat és káposztát) fogyaszthattak. A vallásgyakorlatból eredő olajszükségletet kezdetben a Mediterráneumból behozott olívaolajjal fedezték. A 12–13. századtól azonban részben az iszlám térhódítása miatt a kereskedelmi kapcsolatok beszűkülése, részben pedig a köznép olajfogyasztásának megnövekedése szükségessé tette a helybeli olajnövény-művelést és olaj-előállítását (HEYNE 1901. 71–72).

A hűvösebb éghajlatú Közép-Európában a középkorban a textílnövényként termesztett len (*Linum usitatissimum* L.) és kender (*Canabis sativa* L.) magját találták legalkalmasabb nyersanyagoknak az olajkészítéshez. Hosszú évszázadokon keresztül ezek a tulajdonképpen másodlagos olajnövények fedezték az olajszükségletet az importált olívaolaj mellett. A hegyvidéki területeken szóróványosan a bükkmakkot (*Fagus silvatica* L.) is használták erre a célra. Legfontosabb szerepet azonban a len töltött be, magvából a legutóbbi időkig készítették étolajat.

A történeti olajnövény-kultúrát a 18. század végén fellendülő repceművelés teljesen átalakította. A káposztarepce (*Brassica napus* L.) a mezőgazdaság kapitalizálódásával összefonódva, közel egy évszázadon át nemcsak a nagybirtokok, hanem a parasztgazdaságok tömegeinek is egyik legkedveltebb növénykultúráját jelentette, mindaddig, amíg a repceolajra épülő városi közvilágítás konjunkturális hatást gyakorolt művelésére (vö. SELMECZI KOVÁCS 1980. 63–69). A 19. század elejétől az étkezésre jóval alkalmasabb újvilági olajnövények – a tök (*Cucurbita pepo* L.) és a napraforgó (*Helianthus annuus* L.) – hódítottak teret a parasztgazdaságokban, olyannyira, hogy a múlt század végére úlszárnyalták a lenmag felhasználását. Az újabb időben meghonosodó ezen főhasznosítású olajnövények gyökeresen átalakították az olajkészítés tradicionális technikáját.

*

A magyarországi olajkészítésről tanúskodó legkorábbi feljegyzések a 14. századból maradtak ránk (ORTVAY 1903. 233). A középkori városok tanácsi jegyzőkönyveiben az ezzel a mesterséggel foglalkozók általában Ölschläger néven szerepelnek. Pl. Bártfán

1418–1437 között öt különböző mester nevét jegyezték fel *Olslegir*, *Oelschleger* formában (FEJÉRPATAKY 1855. 414), Kassán pedig a magyar *Olajverő* és *Olajütő* személynevek maradtak fenn (KEREKES 1913. 11). Annak ellenére, hogy a középkori városokban csaknem mindenütt működtek olajkészítő mesterek, sajátos módon ez a foglalkozási ág mégsem lépett az önálló iparok sorába, hanem más mesterséggel párosult. Többnyire a gabonamalmokkal kapcsolódott össze az olajkészítés (TAKÁTS 1915. 461). Az ipari üzemek keretében működő olajütők mellett azonban tömegesen dolgoztak önmagukban álló műhelyek is. Ezeknek egy része még a 17–18. században szerves részét alkotta a főúri kastélyok és nemesi udvarházak hagyományos gazdasági felszerelésének (TAKÁTS 1932. 52). A többi viszont a parasztság szükségletének kielégítését szolgálta. Egykor szinte elképzelhetetlen volt egy falu olajütő műhely nélkül. Általános érvényűnek tekinthető a Dél-Dunántúlról, Somogy megyéből származó azon múlt századi adat, mely szerint „kisebbszerű olaj-malom csak nem minden faluban van, ami azonban csak a' lakosok házi szükségét látja el” (CSORBA 1857. 69).

A hagyományos berendezésű, kis kapacitású falusi olajmalmok a parasztgazdaságok szerény mennyiségű olajmagkészletét *idényjellegten* dolgozták fel. Rendszerint a nagybőjt körüli időszakban, kb. két hónapon keresztül működtek, az év többi részében pedig nem használták őket. Az idénymunka alapvetően meghatározta az olajütő műhelyek technikai színvonalát és számát. A műhely kihasználatlansága miatt nem volt érdemes költséges berendezést felszerelni, amit más célra úgysem hasznosíthattak. Az olajkészítés idején jelentkező nagyarányú keresletet, munkatorlódást pedig minél több műhely felállításával ellensúlyozták. Ennek a számbeli növekedésnek – a gabonamalmokkal szemben – sem technikai, sem személyi akadálya nem volt. Ugyanis az olajütők a legegyszerűbb energiaátviteli rendszerrel: lóhajtású járgánnyal működtek, a háziiparilag készített egyszerű felszerelés nem igényelt nagy gazdasági befektetést, a munka pedig nem kívánt meg szakképzettséget. A foglalkozás jövedelmezősége viszont feltétlenül vonzót gyakorolt. Ezért a falusi olajmalmok tulajdonosai többségükben parasztok voltak, akik – az olajmalom jövedelme révén – általában nagyobb gazdasággal rendelkeztek.

A 18. század végétől a repceművelés robbanásszerű kibővülése azonban felborította az addigi egyensúlyt. A hirtelen beköszöntő konjunktúra: a repceolaj iránti nagy kereslet a kapitalizálódó nagybirtokokat a 19. század első felében rákényszerítette a korszerűbb olajgyárak létesítésére, ezzel szemben a falusi kisműhelyek hagyományos technikai berendezése elégtelen volt a nagyobb igénybevételt jelentő repceolajgyártáshoz. A múlt század végétől a gyáriparba koncentrálódó olajkészítés meggyorsította a falusi olajmalmok eltűnését. Ehhez még a múlt század közepén a bőjti szigort enyhítő egyházi engedmény is hozzájárult, amely lehetővé tette az olaj helyett a vaj használatát.

*

Az olajnövény-művelés történeti alakulásában tehát a 18. század végétől lényeges változás következett be: a korábbi növénykultúráktól eltérő fizikai tulajdonságú és agrotechnikájú primer olajnövények hódítottak teret, melyek jelentős mértékben kihatottak az olajkészítés technológiájára. Ez időtől mind változatosabb lett az olajkészítés eszköz-

készlete, és általánosan elterjedt az egyszerű melegen való préselés technikája. Az utóbbi gyakorlatból következik, hogy a néprajzi vizsgálatok csak erről az újabb technológiáról szólnak az olajkészítés kapcsán (BÁTKY 1933). Pedig még a 18. században is, de különösen az azt megelőző évszázadokban az étolajat egyedül a *hidegen* sajtolta, színtelen és íztelen olaj jelentette. MAURIZIO szerint az étolaj legjobb változatait a hidegen préselés eredményezte (1927. 222).¹ Ez különösen indokolt volt a len- és kendermag esetében, ugyanis hevítéssel nyert olajuk rendkívül kellemetlen ízű. Ezért különböztették meg a 16–17. századi feljegyzések a lenmagból hidegen ütött *peceolajat*, ami a főúri asztalokon is előfordult, a közönséges *lenmagolajtól*, mely utóbbit étkezésre nem használták (vö. SELMECZI KOVÁCS 1979).

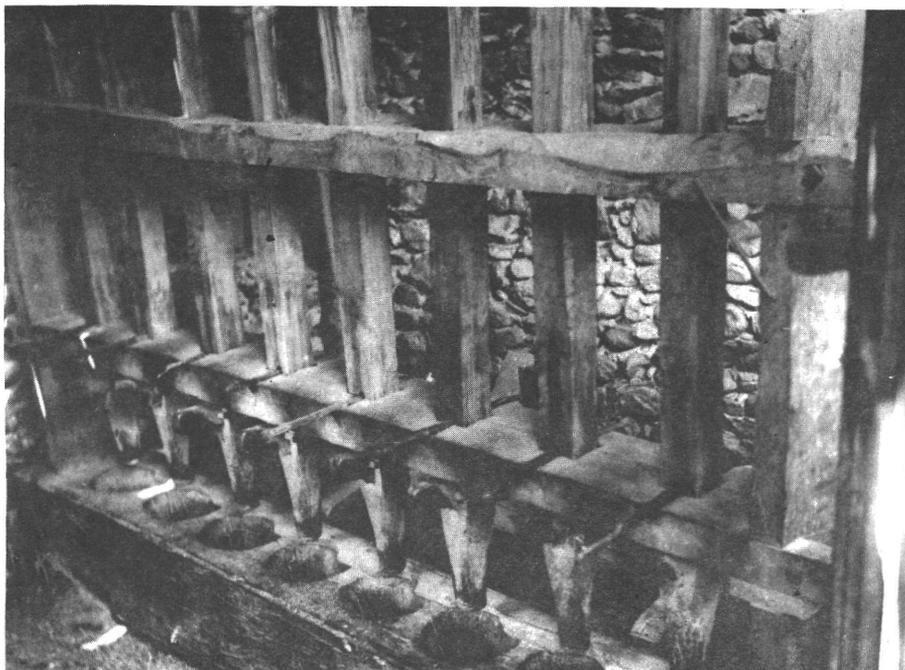
Az étolajkészítés hagyományos, általánosan elterjedt technológiáját a 19. század elején a napraforgót propagáló egyik magyar gazdasági író a következőképpen rögzítette: „Miután a' mag lehántoltatott, őrltessék meg; lisztje sűrű rostán, vagy ritka szítán átszítáltatván, lószőről sűrűn szőtt haraposztóba borítva részenkint kisajtolatik. A' szakok, vagy úgynevezett pogácsák újonnan öszvetőretnek, 's a' zúliszt hideg úton ismét kisajtolatik. A' másodízbeni pogácsából zúzott liszt vas tepsikben kevés vízzel meglocsolva felmelegíttetik vagy pállatik, s mint nevezik, „meleg úton” üttetik ki; mēllynek olaja alábbvaló, 's ennél fogva külön gyűjtessék” (TOMA 1839. 32–33). Ez a szemelvény pontosan megvilágítja azt a sok évszázados gyakorlatot, amelyet a másodlagos olajnövény-kultúra idején Közép-Európában általánosan alkalmaztak a len és a kender feldolgozásánál.

*

A hagyományos nyersanyag fizikai tulajdonsága és a hidegen való préselés az olajkészítés technológiájának lényegesen egyszerűbb képet kölcsönzött, mint ami a múlt század közepétől megmutatkozott. Az apró magvakat – melyek közé a repce is sorolható – nem kellett hántolni, azaz a héjától elválasztani. A régi olajmalmok ezért nélkülözték az ilyen munkához szükséges berendezést. A magvak megtörésére, aprítására szolgáló eszközök viszont rendkívüli változatosságot mutattak a legegyszerűbb mozsártól a vízimalmok többszörös kölyűsört alkalmazó törőberendezéséig (vö. HOFFMANN 1969. 114–115). A formai és szerkezeti változatosság ellenére ezek a zúzóeszközök mind azonos technikai elvet érvényesítettek: kis felületen nagy erőt kifejtő *ütéssel* törték össze az apró magvakat, vagyis a kölyű szűk mélyedésébe dobott néhány maroknyi magot a rázuhanó bunkó a súlyánál fogva törte össze.² Az apró magvak olajtartalmának feltárása miatt alkalmazott törőeszközök kedvelt változatait a korábbi évszázadokban is az olyan több tagú kölyű képviselte, mint amelyet pl. a huszti malomból 1684-ben feljegyeztek: „lenmagtörő kölyű négy vasalt törőbottal” (TAKÁTS 1915. 461). Az utóbbi időben a törő-

¹ Az étolaj hidegen való préselésének történeti jelentőségét igazolja a Pireneusokból KRÜGER 1939. 491., Alsó-Szászországból BOMANN 1929. 148., Magyarországról GERGELYFFY 1809. 68–69.

² Ezek a speciális zúzóeszközök az ősi gabonafélék hántolására szolgáló kézi eszközök (mozsár, kölyű) adaptációiként alakultak ki. Vö. GUNDA 1983. 161–169., GAMERITHI 1956.

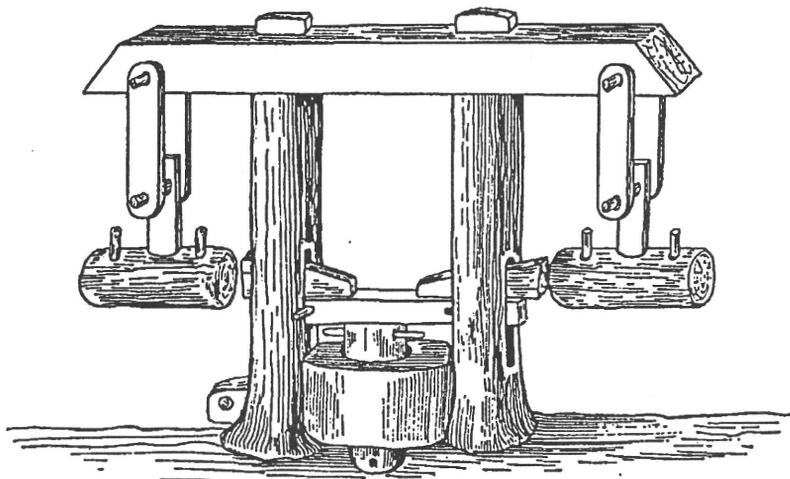
1. kép. Vízi erővel működő kölyűsor, 19. század vége. Várhely, Hunyad m.
(Schmidt Tibolt felvétele, 1909)

berendezést lóval vagy vízi energiával működtették (1. kép). A hagyományos falusi kis műhelyekben azonban a többtagú kölyűsört a legutóbbi időkig emberi erővel – lábbal vagy kézzel – hajtották (SCHMIDT 1911).

A történeti olajkészítés munkafolyamatának második szakaszát az olaj kisajtolása jelentette. Ehhez a művelethez hatalmas méretű lengőkalapácsos éksajtót használtak. A 3–4 méter magas gerendaalkotmány közepén lévő sajtolófák közé helyezték el a posztó- vagy vászonzacskóba tett maglisztet, majd a kétoldalt lelógó bunkóval két felől vízszintes ékeket vertek a sajtolófák fölé (2. kép).³ Az eszköz működtetésének módja, ami legalább két férfi munkaerejét igényelte, egyértelműen indokolja a korábbi évszázadokban általánosan alkalmazott *olajütés*, *olajverés* megnevezést.

A lengőkalapácsos éksajtó az olívakultúra övezetének kivételével Európában szinte mindenütt ismeretes (GUNDA 1966. 18–19., PARAIN 1962. 342–343). Feltételezhetjük,

³ A bemutatott eszköz korát 250–300 évesnek határozta meg ERŐSS 1969. 288.

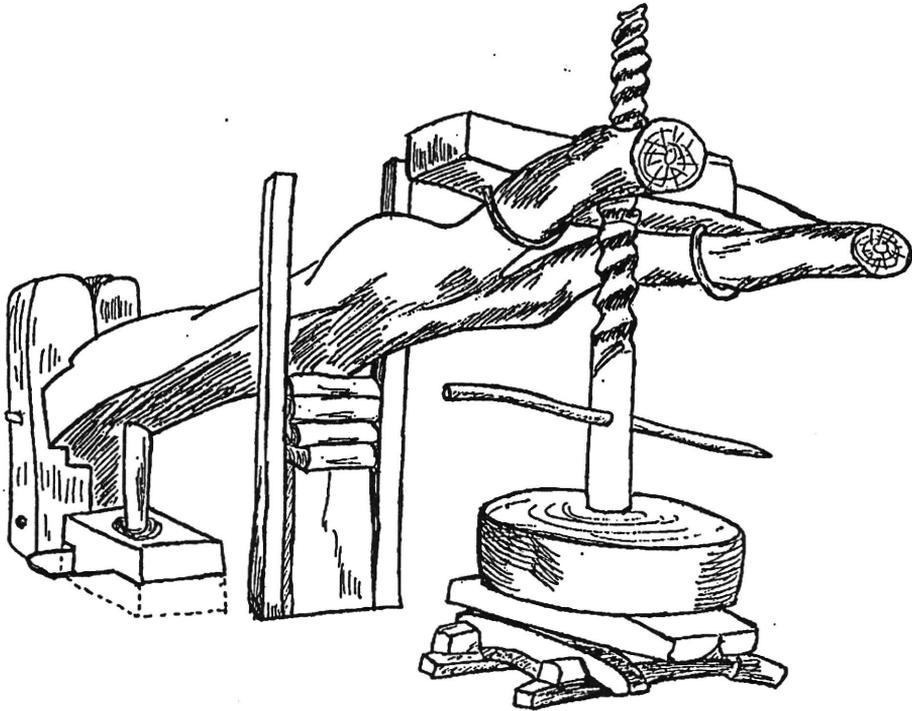

2. kép. Lengőkalapácsos olajütő, 18. század eleje. Bélafalva, Kovászna m.
(ERŐSS 1969. nyomán)

hogy a hatalmas méretű, rendkívül egyszerű működési elv szerint dolgozó eszköz a közép-európai olajkészítés ősi gyakorlatából ered.

Az ékek verése által előálló szakaszos sajtolási mechanizmus, valamint az ennek megfelelő konstrukció a *hidegen sajtolás* technológiájával áll szoros összefüggésben. Minthogy a hűvösebb éghajlatú Közép-Európában az apró, kemény len- és kendermag jelentette a helybeli növényi olajforrás meghatározó hányadát, kézenfekvőnek látszik az a feltételezés, hogy az újabb keletű olajnövény-kultúrák térhódításáig döntő mértékben ezt az eszközkonstrukciót alkalmazták. Ugyanis a hagyományos nyersanyag feldolgozása feltétlenül nagyméretű, masszív olajsajtót követelt meg. Az éksajtó általános méretű alkalmazásához az is hozzájárult, hogy a közép-európai paraszti borkultúra hosszú ideig nélkülözte a prés használatát (VINCZE 1958. 20), ami befolyást gyakorolhatott volna az olajsajtolás eszközkészletének bővítésére.

Azt azonban aligha állíthatjuk, hogy a korábbi évszázadokban – akár csak a Kárpát-medence területére vonatkozóan is – egyedül ezt az eszközt használták az olajsajtolásra. Noha a recens adatokból arra következtethetünk, hogy a falusi olajmalmok számára a lengőkalapácsos éksajtó volt a legmegfelelőbb és legkedveltebb eszköz, az uradalmi olajkészítő műhelyekben viszont más monstruózus eszközforma is előfordult. Ezt reprezentálja a fogarasi allódium 1690-ben összeírt javai között szereplő alábbi eszköz: „Öreg tölgyfa oszlopok között járó orsós sajtó, melynek alatta vagon olajütésre való két küllő” (TAKÁTS 1932. 45), ami a legutóbbi időkig sokfelé megtalálható végorsós bálványos préssre enged következtetni. A hatalmas méretű prés nyomóhatását a 10–15 mázsa súlyú

3. kép. Végorsós bálványos prés, 19. század eleje. Ruginoasa, Pașani, Moldva.
(BODOR 1969. nyomán)

felső gerenda biztosítja, amit az egykarú emelő elve alapján a nagy csavarorsó segítségével mozgattak (3. kép).⁴

Mivel a történeti olajkészítés elsőrendűen az étolaj előállítására irányult, a munkafolyamat lényegében csupán két fázisból állt: az olajos mag megtöréséből és a sajtolásból. A hidegen kétszer-háromszor kisajtolt olajpogácsa anyagának hevítése csak lényegtelen, kiegészítő munkának számított, mert az így kapott sötétebb színű olajat a múltban nem használták étkezésre (SZATHMÁRY 1939. 642), tehát minőségi követelményt nem támasztottak a hevítéssel szemben. Ezért az olajütés régebbi technológiája, a hidegen sajtolás nem igényelt szakmai képzettséget a munkát végző személytől. Ez is közrejátsz-

⁴ A végorsós bálványos prés mint szőlőprés használatáról szintén csak a 17. századtól fordulnak elő közép-európai adatok. Ezeket a hatalmas eszközöket eleinte az uradalokban törkölypréseként használták (VINCZE 1958. 20). Ezzel szemben az olívakultúra övezetében a csavarorsós préseknek különböző típusai a legrégebbi idők óta egyaránt szolgálták az olaj és a bor előállítására (Vö: KRÜGER 1939., SCHEUERMEIER 1943. 180–193., PARAIN 1962. 344–347.).

hatott abban, hogy az olajkészítésnek nem alakult ki céhes szervezete, és túlnyomó részben gazdálkodó parasztok üzték idénymunka formájában.

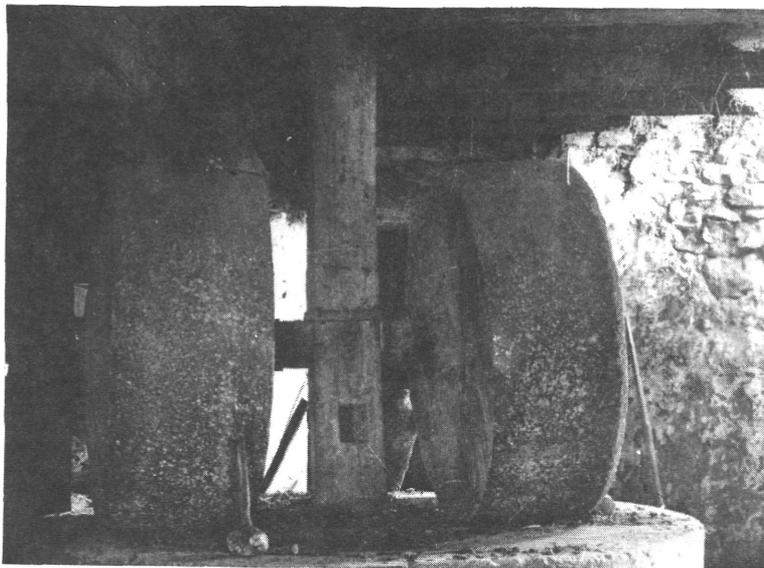
*

A 18. század végétől teret hódító repceművelés, majd ezt hamarosan követő újvilági olajnövények alapvető változást idéztek elő az olajkészítés technológiájában. A legszámtottevőbb tényező az *egyszeri melegen sajtolás*, amely a múlt század végére annyira elterjedt, hogy teljesen feledésbe borította a hagyományos eljárásmodot. Ugyanis a melegen sajtolás az olaj-előállítás leghatékonyabb technológiai folyamata, amely a kizárólag piacra termelt repcénél fontos tényező. A repcemagból minél több olajat igyekeztek kinyerni, amit világítóolajként értékesítettek. Pl. a hódmezővásárhelyi uradalmi olajmalmában 1821-ben készített nagy mennyiségű repceolajnak csak 1/10 részét ütötték hidegen, a többit melegen préselték (Országos Levéltár, Károlyi Levéltár P. 149. cs. 1176). Hasonló gyakorlatról tanúskodik más korai repceolaj-készítő üzem példája is (Ercsi, Fejér megye LILIEIN 1824. 147).

A hevítés – eredeti technológiai funkciójának megfelelően – a hatékonyabb olajnyerés biztosítása miatt terjedt el a repceműveléssel összefonódva. Miután a repceművelés a 19. században teljesen átalakította a közép-európai olajnövény-kultúrát, az azt kísérő melegen sajtolás is megváltoztatta az olajkészítés hagyományos technológiáját: általános gyakorlattá emelte a történetileg alacsonyabb értékű olaj-előállítási módot. Hogy ez a sajátos folyamat meglepően gyorsan végbement, abban az újvilági eredetű olajnövényeknek (tök, napraforgó) volt jelentős szerepük, melyek ezzel a technológiával is élvezhető, sőt ízletesebb étolajat szolgáltatnak, mint hidegen sajtolva. Figyelemre méltó, hogy a tököt olajnövényként propagáló legkorábbi magyar gazdasági munka az olajkészítés során már fontosnak tartotta a piritást a tökmagolaj zamatának érdekében (BORCSÁNYI 1804. 23). Bizonyosra vehető, hogy a melegen sajtolás általános gyakorlata a falusi olajütők szintjén a tökmagolaj-készítés révén alakult ki és hódított teret.

Tulajdonképpen csak az újvilági eredetű olajnövények hozták magukkal a hántolás, a maghéj eltávolításának munkafázisát. Mivel ezeknek a nyersanyagoknak 35–40%-át a maghéj teszi ki, a *hántolás* az olaj-előállítás gazdaságossága miatt fontos technológiai eljárásnak minősül. Noha a hántolást korábban is alkalmazták a makktermő területeken, ahol erre a célra kizárólag a kölyű szolgált, a 19. században elterjedő hántolóeszközök jóval változatosabb technikai megoldásokat mutatnak. A kisebb olajmalmok nagy része egyáltalán nem rendezkedett be a hántolásra, ezért még a századfordulón is a magyar Alföldön sok helyütt héjastól sajtolták ki a napraforgómagot a falusi olajmalmok (CSERHÁTI 1901. 324). A tökmag előzetes kézi hajalása, „köpesztése” pedig mindmáig élő gyakorlatként található meg a Nyugat-Dunántúlon és Stájerországban (SELMECZI KOVÁCS 1989. 334).

A tök- és napraforgó-művelés kiszélesedése és stabil olajnövény-kultúrává válása maradandóan kihatott az olajkészítés eszközkészletére is. Mivel a nagyobb méretű, lágy belű magvak olajtartalmának feltárása – az apró, kemény magvakkal szemben – a *nyomás* mechanikai hatását, a nagy felületen érvényesülő zúzóerőt kívánta meg, ezért az

4. kép. Páros köves zúzókorong, 19. század. Olaszfalu, Veszprém m.
(Vajkai Aurél felvétele, 1937)

olívakultúrában az antikvitás óta megszakítatlanul alkalmazott zúzókorong Közép-Európában is teret hódított. A Kárpát-medencébe a 18. század végén betelepülő német eredetű lakosság közvetítésével került először a Dunántúl középső területére és a Duna menti településekre (részletes elemzését l. SELMECZI KOVÁCS 1990). Ez a zúzóeszköz egy kerek kőalapzathból áll, melynek közepén felnyúló oszlop körül két kőkorong forgott, amit a tengelyhez fogott lóval működtettek (4. kép).

A technológia és a nyersanyag szoros kapcsolatáról bizonyodik, hogy miképpen a zúzókorong az olívakultúra jellemző tárgyi eleme, úgy a kölyű az apró magvú olajnövény-kultúrák kísérőeszköze. Erről a kapcsolatról szemléletesen tanúskodik az itáliai recens néprajzi anyag, mely szerint Dél- és Közép-Itália olívatermesztő vidékein kizárólag a zúzókorong ismeretes, viszont Észak-Itáliában, ahol az olíva helyett lent és mogyorót termesztnek, általánosan a kölyűt használják. A Közép-Itália felé növekvő földimogyoró-termesztéshez inkább a zúzókorong kapcsolódik (SCHEUERMEIER 1943. 180–181). Ez a földrajzilag távoli példa számunkra azért is lényeges, mert egyértelműen igazolja, hogy a forgókorongos zúzóberendezés csak olyan lágyabb magból feldolgozására alkalmas és használatos, mint amilyen az olíván kívül a mogyoró, a bükkmakk, a tökmag és a napraforgó. Tehát a zúzókorong közép-európai használata olajkészítésre mindenképpen a legutóbbi időben, a lágy belű olajos magvak feldolgozása nyomán hódított teret. A múlt század végétől a Nyugat-Dunántúlon elszaporodó tökmagolaj-készítő kisműhelyek viszont a tradicionális zúzóeszközök helyett háziiparilag előállított különböző darálókat használtak, melyek lényegesen termelékenyebbek voltak.

A megfelelően összetört vagy ledarált maglisztet gyúrással teszik alkalmassá a hevítésre. Pl. a nyugat-dunántúli Őrségben és Hetésben, ahol napjainkban is foglalkoznak háziipari szinten tökmagolaj-készítéssel, 6 kg tökmagdarához egy liter forró vizet adagolnak folyamatos gyúrással közben. Ennek eredményeképpen lágú, pépszerű masszát kapnak, amiből az olajprés befogadóképességének megfelelő mennyiségű adagot pirítanak egyszerre. A pirítást állandó keverés közben végzik, melynek optimális mértékét tapasztalatból állapítják meg.

A tökmagból készített étolaj esetében a *hevítés* kulcsfontosságú munkamozzanattá lépett elő, mert ez adja meg az olaj jellegzetes ízét, zamatát. A tökmagolaj-készítő műhelyek hamar specializálódtak erre a munkafeladatra, és az olajütő személy – egy francia technikatörténész szerint – annak ellenére, hogy nem rendelkezett vegyészeti ismeretekkel, rendszeresen még hőmérőt sem használt, tapasztalat alapján mégis olyan tudásra tett szert, amit a legjobb technikusok sem képesek elérni (ANDRÉ 1952. 130–131). A tökmagolaj éppen aromája miatt vált kedvelt ételízesítővé.

Hangsúlyozni kell, hogy a tök- és a napraforgómag feldolgozásában a hevítés egyáltalán nem az olajnyerés hatékonyságát szolgálta, mint pl. a repce esetében, hanem az ízletesebb étolaj előállítását célozta. A hevítés ilyen módon a paraszti olajkészítési

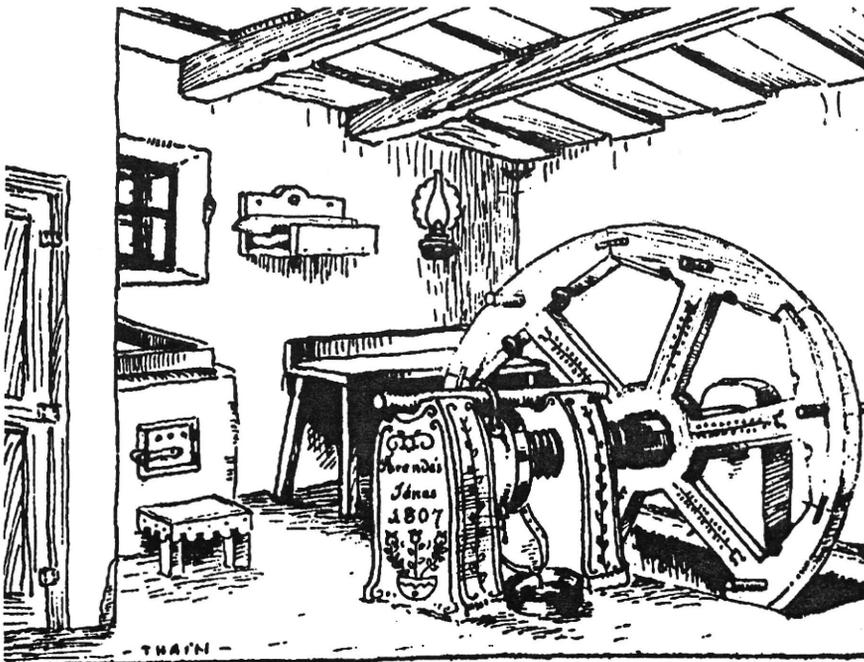

5. kép. Egyszerű éksajtó tökmagolaj előállítására, 20. század közepe. Libánfalva, Maros m. (BADEA 1974. nyomán)

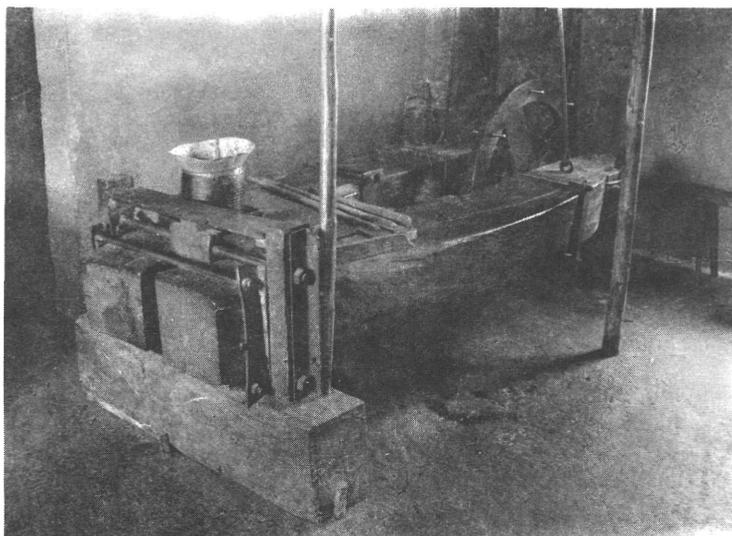
gyakorlatban eltérő funkciójú *pörköléssé, piritássá* vált, aminek elsődleges célja a *megfelelő íz* kialakítása, nem pedig az olajpréseléshez szükséges optimális hőmérséklet elérése. A népi ízléssel találkozó olajaroma tulajdonképpen egy tökéletlen technológiai eljárásból, a tűzön való közvetlen piritásból származott, vagyis az olajos massa mérsékelt megpörkölődésének következményeként állt elő. Ez a technológiai tényező általánosan érvényesült az európai kis műhelyekben.

A felhevített, amúgy is lágyabb masszából lényegesen könnyebben és nagyobb mennyiségben lehet kisajtolni az olajat, mint a hideg anyagból. Ezért a meleg sajtolásra berendezkedett műhelyek számára teljesen feleslegesek voltak a hatalmas olajsajtók, amelyek helyébe jóval kisebb eszközök léptek. A legegyszerűbb eszközt a függőleges ékekkel működő, hasáb alakú sajtolószerkezet jelentette, amely még a hagyományos olajütés elvét képviseli (5. kép). Noha ez az egyszerű konstrukció Európában régi idő óta használatban volt mint sonkolyprés, az olajkészítés terén kizárólag a tökmag feldolgozásában kapott szerepet. Az olaj-előállítás terén ezt tipikusan 19. századi eszköznek minősíthetjük, amely számos formai variánssal rendelkezik (Vö. SCHMIDT 1911. 64., BADEA 1974. fig. 14–18).

A lágylu olajos magvak feldolgozásának mindinkább növekvő aránya széles teret nyitott a csavarorsós olajprésok számára. Ezeknek legkorábbi változatai a múlt század elejére datálhatóak, és a legváltozatosabb formai megoldásokkal rendelkeznek (6. kép).

6. kép. Csavarorsós olajprés, 1807. Kürt, Komárom m.
(THAIN-TICHY 1991. nyomán)

7. kép. Kerekes prés, 1930-as évek. Szalafő, Vas m.
(Lehel László felvétele, 1986)

A csavarorsós olajpréseknek a múlt század első felében legelterjedtebb változatát a V-alakú fekvő gerendás kerekes prés képviselte, amely különösen Stájerországban (GAMERITH 1979) és a Nyugat-Dunántúlon őrződött meg legtovább, de a Kárpát-medence egész területén előfordult (SELMECZI KOVÁCS 1988. 106–107) a tökmagolaj-készítő műhelyekben (7. kép). A felhevített olajos masszát a két gerenda közébe illeszkedő sajtolóhengerbe tették, majd a gerendákat a csavarorsós szorítókerékkel ollószerűen összehúzták. A közeledő gerendák az olajat fokozatosan kinyomták a masszából. Ezt a meglehetősen népszerűvé vált konstrukciót a múlt század elején egy magyar mezőgazdász alkotta meg kimondottan tökmagolaj-készítés céljára (BORCSÁNYI 1804).

Ezen speciális eszközök mellett a múlt század második felétől a kisméretű olajprések számos változatát használták a falusi olajmalmok, az egyszerű középsős présektől a gyárilap fekvő hengeres csigasajtóinak primitív utánpótlásáig. Az olajmalmok azonban ez időtől kezdve – technikai felszerelésüktől és a feldolgozandó nyersanyagtól függetlenül – a melegen sajtolás egységes technológiai eljárását alkalmazták, feledésre ítélve az egykori, a nyersanyag és a táplálkozási kultúra változatosságához igazodó technológiát.

IRODALOM

ANDRÉ, L.

- 1952 Le tournesol ou „Grand Soleil” (Helianthus annuus L.) plante oléagineuse.
In: Oléagineux VII. 127–134. Paris

BADEA, Anton

- 1974 Werkzeuge und Anlagen zur Ölgewinnung in der Sammlung des Ethnographischen Museums von Reghin. In: Cibinium 1969–1973. 87–98. Sibiu

BODOR, Gheorghe

- 1969 Prese de ulei în muzeul etnografic al Modavei. In: Sesiunea de comunicări științifice a muzeelor de etnografie și artă populară 1964. 301–321. București

BÁTKY Zsigmond

- 1933 Táplálkozás. In: A magyarság néprajza I. Budapest

BOMANN, Wilhelm

- 1929 Bäuerliches Hauswesen und Tagewerk im alten Niedersachsen. Weimar

BORCSÁNYI, Johann

- 1804 Abhandlung, wie man mit großen Nutzen in allen Ländern den Anbau des Kürbisses wehrmehren, und aus ihren häufigen Samenkörnern ein vortreffliches und sehr gesundes Oehl erzeugen kann. Wien

CSERHÁTI Sándor

- 1901 Általános és különleges növénytermesztés II. Magyaróvár

CSORBA János

- 1857 Somogy vármegye ismertetése. Pest

ERŐSS János

- 1969 A bélafalvi olajűtő. In: Aluta I. 287–291. Sepsiszentgyörgy

FEJÉRPATAKY László

- 1885 Magyarországi városok régi számadáskönyvei. Budapest

GAMERITH, Anni

- 1956 Lebendiges Ganzkorn. Goisern
1979 Ölgeräte und Stampfgebäude im Waldbauernlande. In: Sammeln und Sichten. Beiträge zur Sachvolkskunde. Festschrift für Franz Maresch zum 75. Geburtstag. Hrg. von M. Martischnig. 139–164. Wien

GERGELYFFY András

- 1809 Technológia, vagyis a' mesterségek és némely alkotmányok rövid leírása. Posony

GUNDA Béla

- 1966 Ethnographica Carpathica. Budapest
1983 Cultural Ecology of Old Cultivated Plants in the Carpathian Area. In: Ethnologia Europaea XIII. 145–179.

HEYNE, Moritz

- 1901 Das deutsche Nahrungswesen von den ältesten geschichtlichen Zeiten bis zum 16. Jahrhundert. Leipzig

HOFFMANN, Herbert

1969 Bäuerliche Ölmühlen in Rumänien. In: *Ethnologica VII–VIII.* 88–116. Brno

KEREKES György

1913 Kassa polgársága, ipara és kereskedése a középkor végén. Budapest

KRÜGER, Franz

1939 Die Hochpyrenäen C. Ländliche Arbeit II. Hamburg

LILIEN, Joseph

1824 Ueber die Cultur der Oelgewächse auf der Herrschaft Ercsi in Ungarn. In: *Verhandlungen der k. k. Landwirtschafts – Gesellschaft in Wien III.* 142–148. Wien

MAURIZIO, A.

1927 Die Geschichte unserer Pflanzennahrung von den Urzeiten bis zur Gegenwart. Berlin

ORTVAY Tivadar

1903 Pozsony város története II (1300–1526). Pozsony

PARAIN, Charles

1962 Vorindustrielle Pressen und Keltern und ihre Verbreitung in Westeuropa. In: *Deutsches Jahrbuch für Volkskunde VIII.* 338–350. Berlin

SCHEUERMEIER, Paul

1943 Bauernwerk in Italien der italienischen und rätoromanischen Schweiz I. Erlenbach – Zürich

SCHMIDT Tibolt

1911 Olajkészítés és eszközei a hunyadmegyei oláhoknál. In: *Néprajzi Értesítő XII.* 59–67.

SELMECZI KOVÁCS Attila

1979 Peceolaj. In: *Magyar Nyelv LXXV.* 340–342.

1980 Repcetermesztés Magyarországon. In: *Agrártörténeti Szemle XXII.* 56–96.

1983 Der Kollergang in Karpatenbecken. In: *Ethnographica et Folkloristica Carpathica 3.* Red. Ujváry Zoltán. 101–112. Debrecen

1988 Die Radölpresse in Karpatenbecken. In: *Ethnographica et Folkloristica Carpathica 5–6.* Red. Ujváry Zoltán. 99–108. Debrecen

1989 Kapcsolatok az osztrák és a magyar népi eszközkultúrában. Egy 19. századi eszköztalálmány mint a paraszti polgárosodás képviselője. In: *A magyar nyelv és kultúra a Duna völgyében I.* 333–337. Budapest – Wien

1990 Egy mediterrán zúzóeszköz a Kárpát-medencében. In: *Néprajzi Értesítő LXVII–LXX.* (1985–1988) 55–85. Budapest

SZATHMÁRY László

1939 A magyar mezőgazdasági iparok régmúltjából. In: *Magyar Statisztikai Szemle XVII.* 629–643.

TAKÁTS Sándor

1915 Rajzok a török világból II. Budapest

1932 A kertek termésének feldolgozása a XVI–XVII. században. In: *Budapesti Szemle 224.* kötet. 26–54.

THAIN János–TICHY Kálmán

1991 Kisalföldi és gömöri népi építészeti. Sajtó alá rendezte Liszka József. Series Historica Ethnographiae 4. Budapest

TOMA Pál

1839 Napraforgó' Míveléséről. In: Gazdasági Tudósítások VIII. 31–34. Pest

VINCZE István

1958 Magyar borsajtók. In: Ethnographia LXIX. 1–28.

OIL PRESSING

Relationship between the raw material and technology

In the past centuries, the cooler climate of Central Europe lent itself to the production of cooking and lighting oil from linseed (*Linum usitatissimum* L.) and hempseed (*Canabis sativa* L.). Imported olive oil was only partly sufficient to meet demands in edible oil. Oil for cooking was used primarily during the period of Lent, and so its production was seasonal.

Up to the mid 18th century basic technology had been *cold* oil pressing: the tiny seeds were pounded, crushed in a mortar or a rammer (fig. 1) and then small portions of the oily meal were pressed. Cold pressing required a great deal of compressing force, and that explains the large size of the old presses. The most popular type of device was the trip hammer wedge press (fig. 2) operated by two strong men. The seed-meal was placed into a cloth- or cotton bag set between pressure beams in the middle of a 3-4 meter high beam structure, then wedges were beaten in between the pressure beams with the help of mallets hanging on both sides, and those wedges pressed the beams together gradually. That pressing technology is reflected in the Hungarian language in the terminology *oil-beating*, *oil-thrashing*. The press of the end-bolt type also reflects cold pressing technology (fig. 3).

The physical properties of the traditional raw material and manifold cold pressing required less complicated technology than hot presses. This explains the fact that up to the late 18th century oil production was typically a home industry and every village had several oil presses operating.

From the end of the 18th century the growing popularity of rapeseed, and soon after oleiferous seeds originating from the „New World” (pumpkin, sunflower), brought about basic changes in oil production. The most significant factor was the technology of the *single hot press*, making it efficient to produce rapeseed oil for lighting. The rapeseed oil bonanza of the 19th century made the hot presses-historically of lower value – gain wide-spread popularity. The process spread surprisingly fast; a trend in which pumpkin and sunflower as raw materials played a significant role because they yielded

tastier oil when pressed in a roasted state rather than by cold pressing. It is interesting to note that the first Hungarian economic paper advertising pumpkin as an oleiferous plant stressed that the seed should be roasted for the oil to have a better taste (BORCSÁNYI 1804. 23).

The processing of soft oleiferous seeds (pumpkin, sunflower) has called for the introduction of new work phases: the separation of husk and *shelling* and the *heating* of meal. The physical characteristics of the new plants made it possible to use pounder rolls which reached the Carpathian basin from the Mediterranean, via Germany, in the second half of the 18th century (fig. 4). However the oil presses in the villages used the hot press method not to increase efficiency, as was the case with rapeseed with large plants, but to obtain the special taste, flavor. This is why small plants generally used the method of direct roasting, toasting on fire.

It was much easier to press oil from the hot, as well as softer, meal than from cold material, and so the large oil churns and presses could be replaced by simple dross-presses (fig. 5) and by the Hungarian invention constructed for this special purpose at the end of the 19th century: *wheel mounted press* with shingling tongs (fig. 7). In addition to those mentioned, several other types of instruments became popular in the oil presses of the villages (fig. 6) which all used, from the second half of last century, oil press technology with single heating.

KOCSIS ARANKA

KODÁLY ZOLTÁN ZOBORALJI TEXTILGYŰJTEMÉNYE A NÉPRAJZI MÚZEUMBAN

Kodály Zoltán századunk első két évtizedében több alkalommal járt a Zoboralján. A Nyitrától északra fekvő tájegységnek szinte valamennyi falujában gyűjtött népdalokat, a szlovák nyelvterületbe legmesszebbre benyúló végeken, Vicsápon, ill. Lédecen is. Az ifjú zeneszerző első népzenei gyűjtőútjai ide vezettek – amint egy későbbi, a 75. születésnapját köszöntő dalosgyűjtemény fogalmaz –, az első élmény a Zoboralja volt (BÁRDOS 1957. 11). E korai utak során Kodály Egerszegen hímzett női ingekre tett szert, amelyek rövid megjegyzéseivel, főleg a hímzett minták helyi megnevezéseit tartalmazó leírásaival a Néprajzi Múzeumba kerültek, ma is itt találhatóak a 85 812–85 840 leltári számok alatt.

Miért éppen Egerszegen vagy miért csak Egerszegen gyűjtött hímzett ingeket Kodály? A kérdés elvezet bennünket a zoboraljiként ismert hímzőstílus problémájához, amely kapcsán közismert, hogy a szakirodalom a Nyitra-vidéki magyar falvaknak mint etnikai csoportnak az egyik legfőbb kulturális jegyét éppen ezekben az ingujjformákban és hímzésükben vélte megtalálni. Morvay Judit szerint e falvak elsősorban „egy nagytáji kulturális egységbe tartoznak, amely [...] átmeneti terület a Kisalföld és a Kárpátok előhegyei között, ennek egy változó határú [...] időlegesen megkülönböztethető kulturális szerkezettel rendelkező területe”. A Zoboralja jellemző sajátja „csak a főkötő al típusa és a női ing ujjszabása és díszítésmódja” (MORVAY 1980. 154).

Az alább következő mikrovizsgálat ennek az átmenetiségnek az árnyalásához kíván hozzájárulni Kodály Zoltán inggyűjteményének elemzése alapján, ill. bizonyítani kívánja, hogy a jellemző sajátosságnak tartott női ing ujjszabása és díszítésmódja is csak megszorítással, időbeli határok között tekinthető annak. A Zoboralja ebben a tekintetben sem volt egységes még a századforduló körüli években sem. Az északi végek, Egerszeg és környékének ingviselete lényegi vonásaiban tért el a déli-délkeleti falvak, Ghymes, Kolon, Pográny stb. viseletétől. Az a folyamat, amelynek következtében az egyöntetűség a Zoboralja tíz-egynéhány falujában kb. századunk második évtizedére kialakult, és a vászoningek viseletének végéig, azaz az 1940–50-es évekig jellemző is maradt, éppen Kodály ottjártakor, a századforduló táján bontakozott ki. A Néprajzi Múzeum egerszegi inggyűjteménye teljességgel átfogja ezt a századforduló táján uralkodó átmenetiséget.

Kodály kicsiny útinaplójában, amelyet 1906-tól 1910-ig vezetett, s amelyben gyűjtőútjainak élményeit, megfigyeléseit jegyezte föl rövid, vázlatos mondatokban, mindössze egyszer tesz említést az ingekről. A néhány sorból azonban kitűnik, hogy nagyon is hatással voltak rá a női ingvállak. Különösen a hímzések finomsága, aprólékossága ragadta meg őt, és az a gazdagság, amellyel a minták variálódtak az egyes darabokon,

soha két egyforma hímzést nem alkotva: „Az emberek éneke olyan, mint az ingük: nincs varrás rajta. Az asszonyok »váhegyei« azt a hangu(latot) keltik, mint a nótáik. Különösen a régi selyemvarrások. Összetartoznak. 4 asszony a szobában, nincs két egyforma varrásuk. – Úgy látszik, családi kedvtelések vannak egyes hímzések iránt. Fülöp Gergelyné ingein majd mind ott a »lakatos«”. (KODÁLY 1983.)

Ebből a pár sorból is megítélhető, hogy a népdalokat gyűjtő Kodály értő szemmel és aprólékosan figyelte meg a hímes ingeket. Észrevett köztük egy „régii” réteget, a „selyemvarrások”-ét. A Néprajzi Múzeum gyűjteményében néhány ing ezt a réteget képviseli.

A véletlen műve lehet-e, hogy a déli-délkeleti falvak viseletéből Kodály egyetlen darabot sem vett be gyűjteményébe? Tudjuk, hogy a korabeli szemléletmód a „népművészet felfedezésének” éppen ebben az első, század eleji lendületében a reprezentatív tárgyakat kereste és gyűjtötte a múzeumokba, miután korántsem volt nyilvánvaló, hogy a parasztság, a „nép” életének mely jelenségei érdemesek, úgymond, a megmentésre. Az ünneplő, a színes, a „művészi” tárgyak mellett az egyszerűk, a mindennapok szükségleteit szolgálók ekkor még nem váltottak ki különösebb érdeklődést. Feltételezhetjük, hogy Kodály sem értékelte sokra a déli-délkeleti falvak kevésbé feltűnő, fekete-fehér hímes ingeit. Míg a gazdagon, selyemmel varrt egerszegieket érdemesnek tartotta arra is, hogy múzeumba kerüljenek.

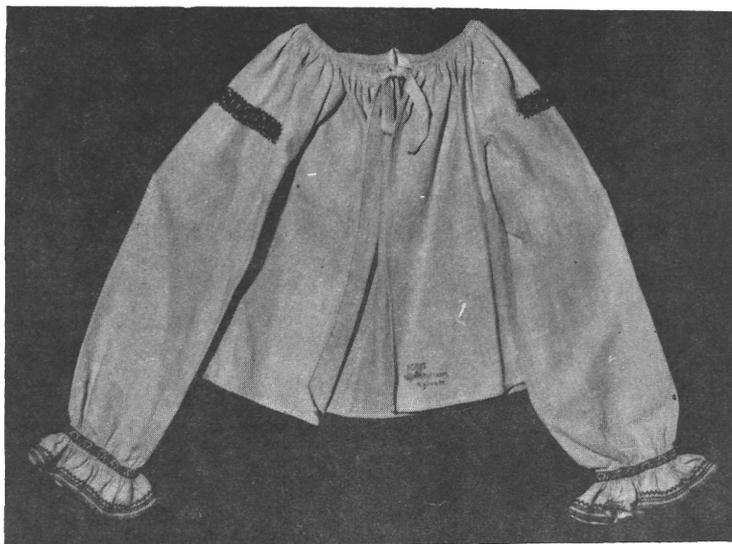
Kodály szelektálása – akár tudatos volt, akár nem – mindenesetre felhívja a figyelmünket a Zoboralja egyes falucsoportjai között a századforduló táján még meglévő eltérésekre.

*

A gyűjteményben valamennyi ing mellé varrott ujjú, derékig érő, rövid *féing* és térdig érő, hosszú *eglszing*. Az előbbieket elől végig nyitottak, az utóbbiak nyak kivágását rövid hasíték tágítja a mellén. A derék és az ujjak sűrű ráncolását keskeny szegő (*gallér*) fogja össze, amely rövid kötővel, keskeny szalaggal kötődik. A hónalj feszülését pálha (*páha, cikkel*) enyhíti. Néhány ing derekát a pálha szélességében, mintegy ennek folytatásaképpen a hónalj alatt külön toldás bővíti. Ezeknek a nagyon egyszerű szabású és kézzel varrt ingeknek az anyaga gyolcs, ill. pamutos vagy tiszta kendervászon.

Az ujj – a hosszú és rövid ingeken egyaránt – csuklóig ér, és nyitott, ill. néhány rövid ingen zárt. A csuklóban ráncolva zárt ujjú rövid ingek képviselik – feltevéssünk szerint – a korábbi réteget, amely a múlt század 70-es, 80-as éveitől az egyedüli ingforma lehetett Egerszegen és a környező falvakban, tehát Vicsápon, Apátiban, Lajosfalván, Bédén, Menyhén, ill. Szalakúzon, ezen a századunk elejére nagyrészt elszlovákosodott településen.

A gyűjteményben található zárt ujjú ingek vállát hímzés díszíti. Az ujj alján mindössze két-három öltéssor fut körbe, zezugvonalba varrt kereszt-, szár- és fogasöltés-sor, azaz *ökörhugyozás, görbicske*, Kodály leírásai szerint. Ezek sem az ujjra, hanem a külön hozzátoldott, fodrozott vászoncsík szélére varrva. Az ujj aljának és a toldásnak az összedolgozását keskeny, piros mintás, bolti szalag takarja (1. kép).

1. kép. Zárt ujjú, rövid ing.

Hímzés a *váhegyet* díszíti. Az ujj aljának fodrozását külön toldották az ujjhoz, az összedolgozást bolti szalag takarja. (L. sz.: 85 837)

Az ujj aljának ez az egyszerű, még nem is motívumokkal, csupán öltéselemekkel, öltésmódokkal való díszítése mellett lényegesen hangsúlyosabb a váll hímzése. A vállhím (*váhegy*) hímzőfonala színeiben és fajtájában azonos az ujj aljával. Piros-kék, piros-fekete selyem- vagy pamutszállal varrták valamennyit. A vállon azonban a szár- és a ferde laposöltés-csoportok motívumokat alkotnak. A motívumok laza mintasorokká, azok pedig hármas tagolású csíkmintává rendezve borítanak be egy nem túl széles felületet.

A zárt ujjú ingeken aránylag kevés motívumot számlálhatunk össze. Mindegyik motívum erősen stilizált, inkább tekinthető geometrikusnak, mint virágnak. A leírókartonok szerint ezek helyi megnevezése: *kerekék, tarajos, írás után virág*. Azaz száröltések-ből álló csigavonalak, ferde lapos öltéssel varrt, széthajló ágak, egyenes vonalak csoportjai. Ezekből kettő vagy három szabályosan váltakozva adja ki a mintasort. A középső sor mindig szélesebb, nagyobb motívumokból építkezik, az ezt két oldalról közrefogó egy-egy peremmintásor – amely egymásnak tükörképe – keskenyebb, kisebb elemekből áll. Az utóbbiak néhol a középső főminta egyszerűbb változatai. Peremmintát alkothat például a főmintának egyetlen kiragadott motívuma vagy annak egyszerűsített formája. A minták finomsága, szerkesztésük lazasága merőben másfajta ízlésre vall, mint a későbbi ingek hímzése, ahol ugyanezek a motívumok sűrűn összetömörítve egészen betöltik a felületet. Ezeknek a zárt ujjú ingeknek a selyemfonállal készült hímzéseit illethette Kodály a naplójában a „régí” jelzővel.

2. kép. Egyenes ujjú hosszú ing részlete.

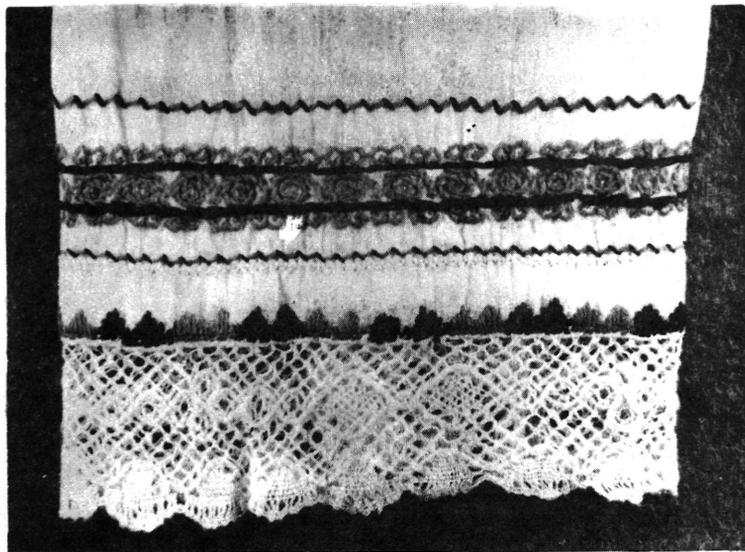
Kék-piros hímzés a vállon és az ujj alján. A váll hímzése lapos és száröltésekből álló *bejjes* minta. Az ujj alján ennek elemei ismétlődnek a peremmintákban. A középmita itt még nem hangsúlyos, mindössze három egyszerű keresztöltéssorból áll. (L. sz.: 85 840)

E korai hímzések fő- és peremmintái közül – akárcsak a későbbiekről is majd – elmaradhatatlan a ferde lapos öltéssel varrt választóvonal, amelyet Kodály leírókartonjai *írás után sugárként* emlegetnek. A *sugár* jellegzetes öltéssor maradt mindvégig az eger-szegi ingeken. Lekerülve a kiegyenesedett, immár nyitott ujjak aljára, néha – hogy a hímzett felület szélességét, azaz gazdagságát, ünnepélyességét fokozza – megduplázódott, sőt az sem volt ritka, hogy egymás mellé három sort varrtak belőle. Mindvégig megmaradt azonban választóvonal-szerepében. Hasonlóképpen megduplázódtak a későbbi ujjak alján a kereszt- és fogasöltés-sorok (az *ökörhugyozás* és a *görbicske*), ezek azonban már a hímzés peremén, mintegy növelve annak szélességét, és segítve az átmenetet a hímes és a hímzetlen felület között.

A zaboralji ingujjaknak ez az egyaránt jellemző és mindvégig megmaradt sajátossága – hogy tí. különböző öltésmódokból sorokat rendeznek egymás mellé, pusztán öltéssorokkal is építve, szélesítve a kivarrást – igen régies elemnek tekinthető. Akárcsak a moldvai csángó női ingeken, amelyeknek régebbi változatain az ujj hímzett felületének egészét ugyancsak különböző öltéselemek, öltéssorok töltötték ki. Ezeken sem voltak még motívumok, sem mintasorok, viszont annál több öltésfajta. A moldvai csángó ingeken csupán századunkban, az ötvenes évektől terjedtek el a „keresztiesen ötött” csíkminták.

Gazdáné Olosz Ella még 1960-ban is mintegy húszféle öltéselemet jegyzett le egyetlen „csángó ing”-ről (KÓS-SZENTIMREI-NAGY 1981. 291–347).

A zárt ujjú ingek mellett a Kodály-gyűjteményben azok a darabok képviselik a következő réteget, amelyeknek az uja csuklóban nem rögzített, hanem nyitott. Ezek vállhímzése a zárt ujjúakéhoz hasonlóan hármastagolású. Szár-, *írás után sugár-* és laposöltés-csoportokból álló motívumok alkotják a mintasorokat – mint az *írás után virág*, a *bejjes*, a *tarajos* –, de már találunk közöttük keresztöltéseket is, amelyek azonban lényegében az előbbiek keresztöltéssel varrt változatai (2. kép). A vállhímzés peremdíszé pedig még egyszer megismétlődve lekerül a nyitott ujj aljára (3–4. kép). Az ujj aljának hímzése azonban itt még kevésbé hangsúlyos. Tagolása sem annyira határozott, mint a vállhímé. Némelyiken nincs középminta sem, csupán egyetlen *sugár* vagy *száröltés-sor* képez választóvonalat a két peremminta között, amely itt is egymásnak tükröképe (5–6. kép). Néhány ingen a két peremdísz közé ugyan már bevonult a középminta, de még nem erőteljes főmintaként. Csupán a tömött hatást oldják a keresztöltésekből lazán közbevarrt sorok (2., 4. kép). Végül innét sem marad el a fogasöltés-sor, a *görbicske*, azonban most már a hímzés két szélére kerülve. Mellette megjelenik a négyzetöltés, amely itt még nem díszöltésként szerepel, hanem a vászon alapanyag visszahajtott szélét rögzíti.

3. kép. Piros-fekete hímű, egyenes ujjú, hosszú ing részlete.

A vállon *almás bejjes* minta szár- és lapos öltésekből. Az ujj alján ennek elemei ismétlődnek, de mellettük már a középső főminta a hangsúlyos. A csikmintát két oldalról fogasöltés-sor zárja. A visszahajtott alj szélét vakmesterkével dolgozták el, amelybe az előző ingnél még színes fonalat is fűztek. A csipkeszélűt ugyan csak piros-fekete lapos öltésekkel dolgozták az ujjhoz. (L. sz.: 85 813)

4. kép. Fekete selyemhímű, egyenes ujjú, hosszú ing.
A váll hímzésének mintája Kodály leírókartonja szerint: „tarajos, széle írás után virág”. Az ujj alján „íras
után virág, közbül ökörhugyozás”. (L. sz.: 85 840)

5. kép. Fekete selyemhímű, hosszú ing.
Egyszerű keresztöltéses csíkmintával a vállon és az ujj alján. Az ujj alján a peremek közül a középminta el-
maradt, helyét csak a választóvonal szerepét betöltő szálán varrott öltéssor jelzi. (L. sz.: 85 829)

zíti. Ennek megfelelően nem is színes, hanem fehér pamut- vagy kenderfonállal varrott. Helyenként azonban a hímzésével azonos színű fonalat fűztek bele, hogy mégis díszesebb legyen (2. kép). Ezek a nyitott ujjú ruhadarabok a Kodály-gyűjteményben többségében hosszú ingek, ujjuk anyaga finomabb szövésű kendervászon, derekuk pedig legtöbbször gyolcs.

Lényeges változást hoz magával az egerszegi nyitott ujjú ingek díszítésébe a szálvonásos technikával varrt fehér hímzés, a *metélis* megjelenése, amely az ujj aljának peremmintái közé kerülve jelentősen megnöveli a hímzett felületet, s ezzel az ujj aljának hímzése átveszi a hangsúlyt az addig kiemelt szerepű vállhímről. A *metélises* közép – mintegy főminta – mellé rendeződnek ezután a lapos- vagy keresztöltéses technikával varrt peremminták és a kiegészítő öltéssorok, s így ez a hímzéscsík is határozottan hármas tagolású lesz. A századunkban készült egerszegi ingujjakról már elmaradhatatlan a *metélis*. Kodály gyűjteményébe ugyancsak bekerült néhány ebből a típusból is (7–10. kép).

A gyűjteményben található nyitott ujjú ingek általános jellemzője, hogy az ujj alját gyári vagy vert csipke szegélyezi. Az utóbbi készítésének a zoboralji asszonyok még századunk közepén is kiváló mesterei voltak. A Kodály-gyűjteményben jól megfigyelhető, hogy amíg a *metélis* nélküli pamut- vagy selyemhímes ingek csipkéje ugyancsak pamutból készült, és finom, laza kötésű, ezzel szemben a későbbi *metélises*ekre sűrűre vert, s ezáltal kemény és merev szegő került. Századunkban már ez utóbbi, durvább hatású vert csipke hódított a Zoboralja minden falujában egészen a vászoningek viselésének a végéig, árulkodva itt is – akárcsak a hímzéseknél – az ízlés gyökeres megváltozásáról.

6. kép. Kék-piros hímű vászoning.

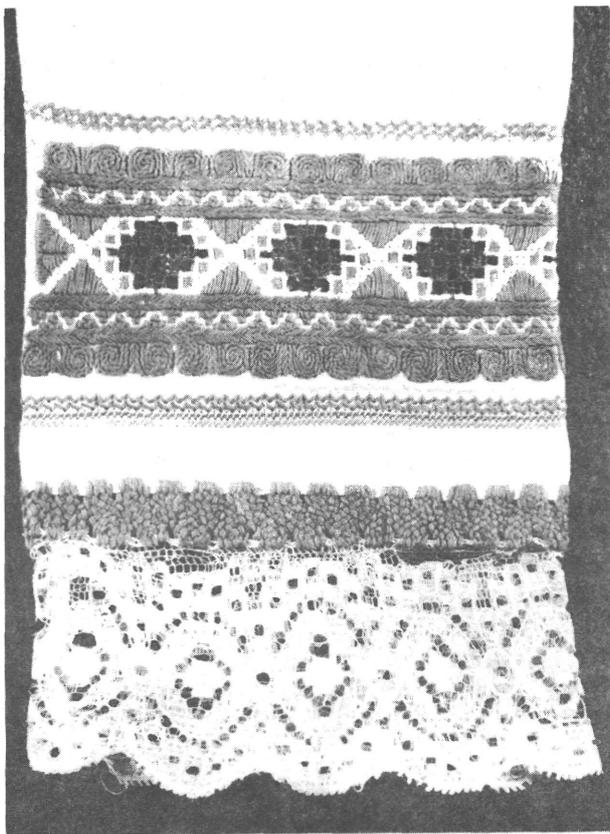
Az ujj aljának hímzése kevésbé hangsúlyos, a két perem minta közt nincs középminta. (L. sz.: 85 835)

A vertcsipke-szegélyt az ingujjakon varrt csipke, a *kötés* erősíti az alapanyaghoz a korai és a későbbi ingeken egyaránt. A *kötés* fehér vagy a hímzésével azonos színű pamutfonálból készült. A színes vagy a fehérrel szakaszonként váltakozó öltéssor a hímzett felülethez tagolódva, mintegy annak öltéssorai számát gyarapítja az ujj alján (3. kép). A századunkban készült ingeken a varrt csipkének ez a felkötési módja egyre cifrább lett, az eredetileg funkcionális öltéssor összetett varrású csipkévé szélesedett. Az 1920–1930-as években varrt széles *tökmagos*, *betás* vagy a *kocsikötés* szinte önálló csíkminta hatását kelti, amelynek tömött színfoltja kirívó ellentétben áll a vertcsipke-szél, ill. a szálvonásos *metélis* áttört csíkjával.¹

A Kodály-gyűjtemény aprólékos szemrevételezése alapján megállapítható, hogy Egerszegen a századforduló körüli években a női ingujjformák és hímzéseik dolgában egyfajta átmeneti állapot uralkodott. Kodály ottjártakor feltehetően viselték még a zárt ujjú, rövid ingeket, amelyeknek csak a vállát díszítette hímzés, s amelyek a múlt század 70–80-as éveitől mindinkább háttérbe szorultak a nyitott ujjú ingek mögött. Az utóbbiakon az ujj aljának hímzése lett mind szélesebb, s ezzel átvette a hangsúlyt a váll hímzéséről. Még vállhímes ingben ábrázolja az egerszegi leányt és menyecskét a Nyitra vármegyei kötet illusztrátora (BOROVSKY 1898. 416). A bőven ráncolt, zárt ujjú ingek s piros vállhímeik rajza megfelel a Kodály-gyűjteményben található zárt ujjú ingének (11. kép).

A váll hímzése a mellé varrott ujjú, rövid ingeken ugyancsak elterjedt szokás volt a környező szlovák vidékeken is. A 19. század folyamán, de még századunk első évtizedeiben is, különösen a Nyitra megyei, valamint Trencsén, Pozsony, Bars és Hont megye falvainak egy részében ugyancsak hímezték az ingvállakat. E hímzések elemeiben sok a közös vonás, bár jellegében mindegyik vidék sajátosat alkotott. A zabolalji magyar falvakéhoz hasonlítva viszont a környező szlovák ingvállak színesebbnek, tarkábbnak tűnnek. A bőven ráncolt, legtöbbször könyékig érő gyolcsujjon széles a kivarrott felület, némelyiken annyira, hogy szinte az egész ingujjat, ill. felsőkart beborítja. E terjedőségben helyenként eltűnik a csíkmintáknak eredetileg itt is meglévő hármastagolása, de néhol még a csíkjellege is. A mintasorok nem perem- és fődíszként, hanem egyenrangú csíkokban sorakoznak egymás mellett. Az ujj aljára ilyen módon alig pár sor öltés kerül. A váll, ill. felsőkar hímzései között sok a lapos öltéssel varrt, szabad rajzú virág, sőt a madaras motívum. Némelyik vidéken a geometrikus minták uralkodnak, helyenként szálvonásos technikájú hímzéssel, subrikával kiegészülve. Egyes hímzésekben a subrika önállóan tölti ki az egész hímzett felületet (NOSÁL'OVÁ 1982). Az egerszegi ingek hímzései ezekhez képest tagoltabbak és visszafogottak, puritán ízlésre vallanak. Öltés-

¹ Az ingujj aljának varrt csipkéje, a *kötés* mintáiban is megegyezik a díszlepedővel (*ágyonvaló*), amely ez a varrasmód eredetileg a két vagy három vászonszél összedolgozására szolgált. A díszlepedők aljának *metélises* hímzése – amelyet a déli-délkeleti falvakban fehér pamut-, Egerszegen és környékén viszont századunkban már színes pamut- vagy selyemfonállal varrtak – ugyancsak azonos az ingujjakéval. A hímzescsík a lepedők alján is hármastagolású, itt azonban a fő- és a peremminták egyformán szálvonásos technikával készültek. Köztük a választóvonalat egy-egy sor négyzetöltés jelenti. A peremminták hímzése megismétlődik a vászonszéleket összefogó *kötések* két-két oldalán a lepedő hosszában.

7. kép. Piros hímű, hosszú ing részlete.

A váll mintái Kodály leírása szerint „siskó szája, tarajos”. Az ujj alján a peremek közt a szálvonásos-vagdolásos technikával készült metélis a főminta, amelyben a piros lapos öltések mellett az átcavarásokhoz még kék selyemfonalat is használtak. A bolti csipkét széles varrt csipkével dolgozták az ujj aljához. (L. sz.: 85 823)

technikájuk azonban helyenként több közös vonást mutat egy-egy szlovák vidék hímzésével, pl. az elő- és a négyzetöltések kedvelésében, amelyeket korábban a magyar hímzők is gyakrabban alkalmaztak.

Az ingváll hímzése korábban a magyar nyelvterületen is elterjedtebb lehetett. Századunkra azonban a zoboraljihoz hasonló módon egyedül a kalotaszegi falvak viseletében őrződött meg. Kalotaszegen a *vállfűk* hímzését az 1900-as évek elején hagyták el. A *vállfűs* ingek mellévarrott szabású, erősen ráncolt és csuklóban zárt ujjú, rövid ingek. A váll írásos hímzése, a *vállfű* – a századunkbeli zoboralji *váhegyé*hez hasonlóan – Kalotaszegen szintén annyira tömött volt, hogy a minta vázát csak nehezen lehetett benne felismerni. A sárga-vörös, fekete, piros vagy kék *fejű*vel készült hímzés az ujj sűrű leráncolása miatt ezeken is szinte egyetlen színfoltként hatott (FARAGÓ-NAGY-VÁMSZER 1977. 236–241).

8. kép. Piros hímű, rövid vászon ing.

A váll hímzése Kodály leírása szerint, „siskószájas, sugár, tarajos”. Az ujj aljának középmintája szálvonásos-vagdalásos technikával készült, fehér pamut- és kenderfonállal. Kodály leírása szerint „görbicske, egész kankó, futkoska; metélés: szivankó 17 szemes etc., szélén mesterke. Csipke: félnémet, kéthegyű.” (L. sz.: 85 832)

A mellévarrott, zárt ujjú rövid ing a váll hímzésének szokásával együtt olyan régi réteget képvisel a magyar öltözködéskultúrában, amely – sok más kultúrelemhez hasonlóan – a 19. század végére csupán a nyelvterület peremeire szorulva maradt fenn a népviseletben. Szélesebb körben megőrződött viszont a környező népeknél, így a románságnál és a szlovák nyelvterület nyugati részein, ahol viszont – a 19. század második felében általános folyamatként lejátszódott színesedés részeként – az ingujjak hímzése is erőteljes formát öltött, s igen tarka lett. Az egerszegi zárt ujjú s vállhímés rövid ing az 1870–1880-as évektől alakulhatott át fokozatosan. Az ujj alja szétnyílt, s ide, az immár kiegyenesedett vászonfelületre is hímzés került. Ez a folyamat Egerszegen és környékén véleményünk szerint a Zoboralja déli-délkeleti falvaiban viselt ingujjformák hatására ment végbe.

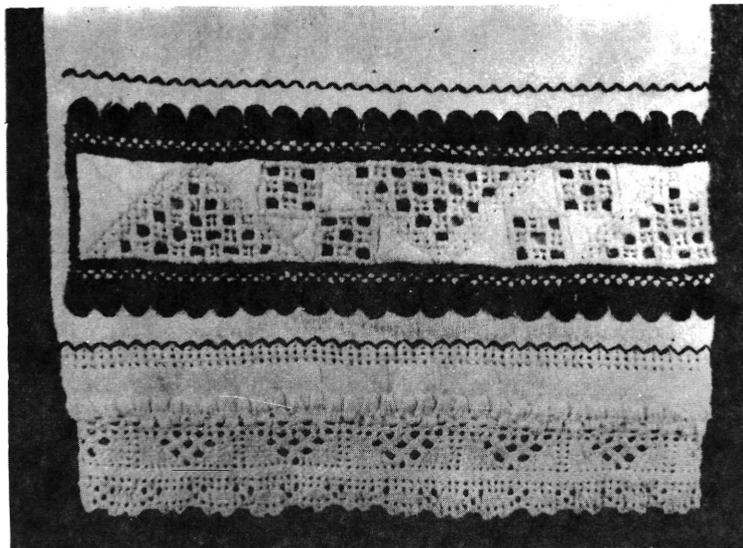
Pogrányban, a tájegység legdélibb fekvésű településén még az 1980-as években is találtam jó néhány darabot azokból a durva szövésű kendervászon hosszú ingekből, amelyeken csupán az ujj alját díszíti keskeny fehér hímzés. Ezeknek a hímzéseknek a főmintája a szálvonásos technikával varrt *metélés*. Ezt két oldalról néhány öltéssor – a választóvonal szerepét betöltő lánc-, szálánvarrott- és száröltéssor, ill. keskeny peremdísz keretezi. A laposöltés-csoportokból álló peremdíszek a pogrányi hosszú ingeken is inkább öltéselemekből, mintsem motívumokból tevődnek össze egymásnak tükkörképeiként. A peremek, a választóvonalak öltései, valamint a középső *metélés* is, fehér pamutfonállal

9. kép. Ingváll hímzése. (L. sz.: 85 832)

varrott. A *metélis*ben az alapanyag elvagdostott szálait – azaz a funkcionális öltéseket – helyenként kenderszál rögzíti. Az ujj visszahajtott alját ugyanígy kenderfonálból kötik meg a négyzetöltések. S végül kenderfonálból készült a szélre a keskeny vert csipke is, amely hatásában – a sűrű minta és a durva kenderfonál együtteseként – meglehetősen merev. Ez a tömött s merev vert csipke századunkra egészen elterjedt a Zoboralján, s az északi falvakból is kiszorította a korábbi laza kötésű pamutváltozatot. A vertcsipke-szél a pogrányi fehér hímés, hosszú ingeken a varrt csipkének még a legegyszerűbb öltéseivel hurkolták az alapanyaghoz fehér pamutfonállal (12. kép). Egységesen jellemző ezekre a pogrányi fehér hímés, hosszú ingekre, hogy a vállukon nincs hímzés.

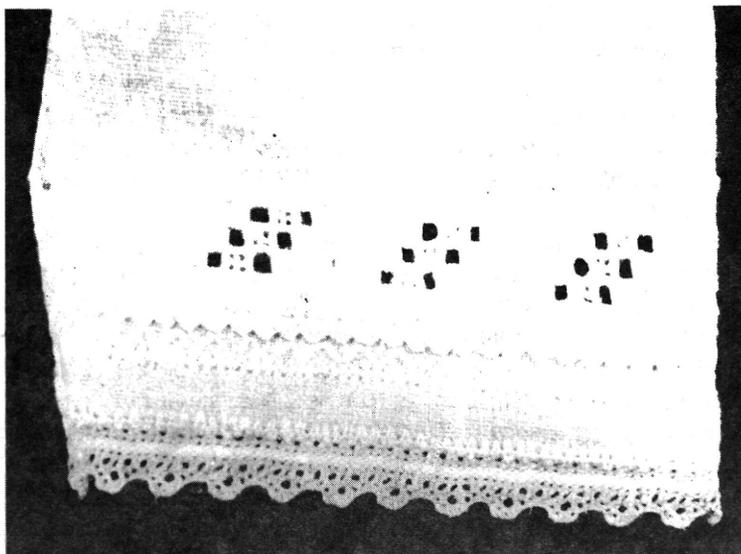
A déli-délkeleti falvak viseletében a századforduló előtt ezt a vállhím nélküli, nyitott ujjú, hosszú inget tekinthetjük általános formának. A váll hímzésének szokása erre az ingformára az északi falvakból, Egerszeg és környékének rövid inges viseletéből kerülhetett át. Fehér hímzésébe pedig – a továbbra is fehérnek maradt *metélis* két oldalára, ill. a vállra – *kik hímvel*, ill. feketével varrnak ezután.

10. kép. Kendervászon ing uja fekete selyemhímzéssel.
A váll mintáinak leírása Kodály szerint „siskó szája, körtés, Bé-s”. Az ujj alján „elefánt, görbicske, siskószá-
ja, féltatárka, fél-lefándi, szemes metélés. Csipkéje: félnémet, kéthegyű.” (L. sz.: 85 836)

11. kép. Egerszegi viselet a múlt század végéről.
A leány és a menyecske inge zárt ujjú, a vállon tömöru hatású, piros csikmintával (BOROVSKY 1898. 416.)

12. kép. Pogrányi hosszú ing uja durva szövésű kendervászonból.

Hímzés egyedül az ujj alját díszíti. A szálvonásos-vagdolásos technikával varrt középinta mellett a peremeket egy-egy sor lánc-, szálánvarrott- és száröltéssor, ill. lapos öltéses, apró csikminta zárja. Az ujjat szegővert csipke keskeny és tömött. Ez az ing nem Kodály gyűjtése. (L. sz.: 58 72.1.)

A fényképeket készítette Roboz László.

A fehér hímzés eredetisége és régiessége mellett szólnak a férfiingek is, amelyek széles, bevarrott szabású, nyitott ujjának az alját a múlt század végén még ugyancsak díszítette fehér *metélls* a Zoboralján. A *metélls* mellé azonban legfeljebb néhány sor laposöltés-fajta vagy szálvonásos technikával varrt öltéssor került fehér pamutfonállal. Ezeknek a hímzett ujjú vászoningeknek a viselését a férfiak viszonylag korán – a nőknél mintegy fél évszázaddal hamarabb –, még századunk elején elhagyták.

A női viseletben feltehetően a századforduló első évtizedeire alakult ki az ing-ujjforma, amelyet később a kutatás is a Zoboraljára egységesen jellemző sajátosságként vett számba. Ennek az egységes formának a fő jellemzői a vállhím, amely korábban csupán az északi falvakban, Egerszegen és környékén volt általános a rövid ingeken, valamint a nyitott ujj, alján a *metéllses* hímzés. Ez utóbbi pedig a déli-délkeleti falvak hosszú ingeiről terjedt át az északi területre. Az egységesülés folyamata a századforduló táján mehetett végbe a nyelvterület összezsugorodásával s így nyelvszigetgé válásával párhuzamosan.

Az északi és a déli-délkeleti terület – amely között a Zsibrica hegyvonulata húzódik – korábbi kulturális különbözőségét hangsúlyozzák az ingviselethez kapcsolódva a pendelyformák is. Míg az északi falvakban a rövid ingekhez még századunk első évtizedeiben is a legegyszerűbb, az ún. szabott pendelyt viselték, a déli-délkeleti részekben

egyáltalán nem hordtak ilyen ruhadarabot. A hosszú ingek mellett itt nem volt szükség erre az alsóneműre. Bár századunkban a déli-délkeleti részekben is elterjedt a rövid ing, viselésének módja azonban mindvégig másodlagos maradt a hosszú mellett. Előszeretettel hordták ui. másodikként a hosszú ing felett. Különösen menyasszony és első áldozó leány, aki a duplázással az ünnepélyességet és annak gazdagságát kívánta még inkább hangsúlyozni. A kendervászon hosszú ing fölé ilyenkor gyolcsból vagy legalább pamutos vászonzól való (*bablonyos, fébablonyos*), rövid inget öltöttek úgy, hogy mindkettő ujján alul a hímzés egymás mellett kilátszódot.

A hosszú inges területen egyedül Bodokon, ebben a délkeleti szélső magyar faluban hordtak pendelyt még a hosszú ing felett is. Ez a viselési mód a pendely itteni másodlagos jellegéről árulkodik. Szabásformájában a bodoki eltér az északi falvak szabott típusától. Míg azok három szél vászonzól készültek úgy, hogy a harmadik szél ferdén kettébe hasítva a két oldalba toldották be, Bodokon öt szél vásznat használtak fel erre a célra. Ebből az öt szélből ún. egyenes szabású, sűrűn ráncolt alsónemű készült, amelynek derekát széles szabott *gallér* tartotta. Az északi végek pendelyét ezzel szemben csupán madzag erősítette a derékhoz, amelyet a visszahajtott vászonszélbe fűztek, vagy egyszerűen csak átkötötték vele a derekat, s a pendely vásznát visszagyűrték rá.

A bodokival azonos, egyenes szabású pendelyt viseltek Lédecen, abban az északkeleten szélső, már Bars megyéhez tartozó faluban, amelynek a Zoboraljához való tartozását a néprajzi szakirodalom gyakran kétségbe vonja. Lédecen azonban az ing formája is eltért a zoboraljiként bemutatott két főtípustól. A lédeci rövid ing csuklóban zárt szabású, mellévarrott ujját a vállon sohasem díszítette hímzés. Az ujj aljára sem került *metélises* minta, csupán egy keskeny keresztöltéses csík takarta a ráncolást az ujjhoz külön toldott vászondarabon. Ezt a szerény, pár öltésnyi szélességű, geometrikus csíkmintát piros-fekete pamutfonállal varrták a századunk első évtizedeiben még viselt ruhadarabokra. A lédeci ingforma és az egyenes szabású pendely délkeleti irányba, a palóc területek felé mutat, ahol ezek a szabásformák, ill. díszítési módok korábban általánosan elterjedtek voltak. A Zoboralján azonban a bodoki pendelyviselést annyira elűtött a környezeti, hogy a bodokiaknak még a csúfneve is a pendelyhez kapcsolódott: „Bodokiak, pendölösök” – mondták rájuk a szomszédok.

Az egységesülés után maradt azonban néhány eltérés a Zoboralja északi, ill. déli-délkeleti részei között, amely az ingformákban és hímzéseikben az eredetileg meglévő különbözőséget elemeiben mindvégig megőrizte.

Ilyen eltérés az, hogy míg az eredetileg fehér hímés, hosszú ingek területén a fehér *metélis* mellett a peremdíszek és a váll hímzése később sem színesedett el, hanem sötét-kék, ill. fekete maradt, a rövid inges, eredetileg zárt ujjú területek hímzése ezzel szemben mindig színes volt. A *vállhegy* és a peremek mintáit a *metélis* mellé Egerszegén és környékén pirosra, kékre, zöldre, lilára, feketére, rózsaszínűre varrták századunkban, ill. két színt használtak fel hozzá: pirosat-kéket, pirosat-zöldet, kéket-feketét, lilát-feketét – az ing viselőjének kora szerint. Ugyanezt az egy vagy két színt alkalmanként megisméltették a fehér *metélis*ben is úgy, hogy annak laposöltés-csoportjait a peremekével azonos színes fonállal hímezték ki. Béden és Menyhén az 1920–30-as években készült ingek *metélis*ébe néha még egy harmadik színt is belevegyítettek, ezzel a tarkasággal is hang-

súlyozva, hogy a főminta nem a vállon, hanem az ujj alján van. Ennél nagyobb színesedés azonban sehol sem következett be a zoboralji hímzéseken: két, legfeljebb három színnél több egy felületre sohasem került.

A déli-délkeleti részek viselete azonban nemcsak színeiben maradt mindvégig visszafogottabb. Itt a hímzőfonalak minőségében sem kedvelték azt a változatosságot, mint északon. Ghymesen, Kolonban, Pogrányban és környékükön a kék, ill. a fekete *hím*, azaz pamutfonál mellett ritkán használtak selyemszálát, főleg csak az ünnepi ingek fehér *metélléseihez*. Az Egerszegen oly igen kedvelt *selyemvel varrott* peremminták és *vállhegyek* itt alig fordultak elő. Nem szerették a *jappánt* sem, a selyemszálak egyik változatát, amellyel amott ugyancsak sokat dolgoztak. Egyedül a *szőr* vagy *szőrös ingek* divatoztak egyformán a hegyvonulat mindkét oldalán. A *szőr*-, azaz a gyapjúfonállal hímzett, rövid ing a legértékesebbnek számított az egész Zoboralján. A déli-délkeleti részekben az 1920–30-as években az elsődöző leány és a menyasszony kiváltsága volt, hogy a kendervászon hosszú ing fölé még egy gyolcsból, batisztból való rövidet öltösn, amelyet szőrrel hímeztek. A *szőrös ingekben* éppen a kontrasztos hatást kedvelték, a nagy ellentétet, ami a finom alapanyag és a durva fonállal készült hímzése között volt. A gyapjúszállal való hímzést ráadásul ugyanúgy elaprózták a gyolcsra, mint a kendervászon alapanyagokon. Így a gyolcs ingujjakon a sűrű, tömött *szőrös* minta egyetlen, mintájában szinte kivéhetetlen foltként hatott.

További eltérés figyelhető meg az öltésfajtákban. A fekete-fehér hímes déli-délkeleti területeken a szálvonásos *metéllések* mellett a *keresztöltéses* technikák uralkodtak. Az északi részek színes hímzései ezzel szemben nagyrészt a *lapos öltések* különböző fajtáival készült. Egerszegen és környékén az igen kedvelt elő- és négyzetöltéssel egész mintasorokat varrtak ki, mint a *sinkókörtifa*, *egész szárnyaska*, *fé szárnyaska*, *egész kamuka*, *fé kamuka*, *egész sűrű* peremmintákat. A déli-délkeleti falvakban ugyancsak az öltésfajták legfeljebb kiegészítő elemek lehettek a keresztöltéses motívumok szélein, mint a *tornyocska*, a *szőlőfej*, a *gesztei csipke*, a *kutyóka*, a *bécsi kapu* mintán. Itt a *vállhegy* középminája is legtöbbször keresztöltéses motívumokból állt. Ilyen a *szíves*, a *dupla szíves*, a *rendkívüli csillag*, a *kijjőhát*, a *macskanyom*, a *barackmagos*, a *szarvasbugár*, a *szívecske-eperleveles*, a *szívecske-hereleveles*, a *rúzs-tulipán* minta.

Jellemző, hogy a fő- és a peremminták közé északon a választóvonalat is lapos öltéssel varrták az *almás*, a *bejjes*, az *írás után való* lapos öltéses, régi minták mellé, és *sugárnak* mondták. Délen-délkeleten viszont ez a választóvonal is keresztöltésekből állt, mégpedig a szálán varrott öltésből, amelynek ismerték mindkét változatát: a függőleges és a vízszintes tűállással öltögettetet egyaránt, és *vetésnek* mondták. A szálán varrott öltésnek aszerint választották egyik vagy másik változatát, hogy laposabb vagy domborúbb felületű minta közé került-e. A keresztöltéses minták mellé az északi végeken is szálán varrott öltésekből varrták a választóvonalat, itt azonban, a lapos öltéses változathoz hasonlóan, ezt is *sugárnak* mondták.

A lapos és a keresztöltéses technikájú hímzésekre egyaránt jellemző a Zoboralján, hogy mindegyik az alapanyag szálainak számolásán alapszik, s mintacsíkjai, amelyek szinte kizárólag geometrikus motívumokból állanak, hatásukban a szöttesekhez hasonlóan tömöttek s merevek. Mindkét technika varrásánál egyformán számon tartották az

alapanyag szálait, azaz hogy hány *szemes* a minta. Egy *szem* – egy öltés – alá a durvább szövésű kendervászonzóból, de a finomabb és sűrűbb szövésű gyári kelméből is legfeljebb két vagy három szálát vettek egyszerre a tű alá. A hímzéssel lefedett szálak számát gyakran megjegyezték a minta nevében, főleg ha ugyanannak a mintának ismerték egy szélesebb és egy keskenyebb változatát is. Így beszéltek pl. *tizenhat szálaskáról*, amely az alapanyag 16 szálát fogta át a csíkminta szélességében 8 keresztöltéssel. Ennek szélesebb változata a *tizennyolc szálaska*, az alapanyag 18 szálára varrva 9 keresztöltéssel. A *fé kamuka – egész kamuka*, a *fé várhegy – egész várhegy* ugyanazon minta szélesebb, feleannyi szemből álló változatai.

Hasonlóképpen számolták a *szemeket* a szálvonásos technikával varrt *metéllises* közőpíntákban is, amelyeknek a keskeny, 5–7 szemnyi szélességű csíkjaitól egészen a 51 szemesig igen sok változatát ismerték. A motívum neve mellé a *metéllises* minták megnevezésébe is odamondták az általa befedett alapanyag szálainak a számát. Így beszéltek pl. *huszonhárom szemes koporsós metéllistől*, *huszonöt szemes táblás*, *harminchárom szemes vízfolyásos*, *harminkilenc szemes rúzsás*, *ötvenegy szemes görbe metéllistől* stb.

A motívumok és a minták neve, bár falvanként változott, megfigyelhető, hogy mind a szálvonásos, mind a lapos vagy a keresztöltéses technikával varrtak a tárgyi és az állatvilágból veszik a hasonlatot a tájegység valamennyi falujában. Alig egy-két virágnév akad a megnevezések között (*tulipános*, *rúzsás*), azonban ez sem fed feltétlenül virágmotívumot, ill. csak nagyon áttételesen (mint a szálvonásos technikával varrt sokszög-motívum, amelyet *rúzsának* mondtak). Naturalisztikusan ábrázolt virág – már amennyire a keresztöltéses technika merevsége engedi – mindössze kettő van a zoboralji hímzésekben, a déli falvak *rúzsás-herelveles* és *rúzsás-tulipános* motívuma, ahol különösen az oldalnézetből ábrázolt *tulipán* vagy *rózsabimbó* és a háromágú *herelevél-* (vagy *eperlevél-*)motívum megfogalmazása tűnik ki a geometrikus minták sokaságából.

*

A geometrikus minták szinte kizárólagossága, a motívumoknak csíkokba való rendezése, a csíkminták hármastagolása és az öltéselemek sokfélesége, különösen a laposöltés-fajták, az elő- és a négyzetöltések változatos alkalmazása mind igen régies vonás a zoboralji ingujjakon. Elgondolkodtató, hogy ezekből az archaikus elemekből a századforduló táján alakult ki a területre egyformán jellemző hímzőstílus, akkor, amikor másutt már az új stílusú hímzések is eltűnőben, ill. szétesőben voltak. A Zoboralján viszont ez az összhatásban is igen régies hímzés sem színeiben, sem mintái szerkesztésében nem bomlott fel, hanem századunk derekáig, azaz mindaddig megőrződött, amíg a mellévarrott ujjú vászoningek viselete élt a tájegység öltözködési kultúrájában.

IRODALOM

- BÁRDOS Lajos
1957 Százszorszép. 100 magyar népdal Kodály Zoltán gyűjtéséből. Budapest
- BOROVSKY Samu
1898 Nyitra vármegye. Magyarország vármegyéi és városai. Budapest
- FARAGÓ József–NAGY Jenő–VÁMSZER Géza
1977 Kalotaszegi magyar népviselet. 236–241. Bukarest
- KODÁLY Zoltán
1983 Voyage en Hongrie. Budapest
- KÓS Károly–SZENTIMREI Judit–NAGY Jenő
1981 Moldvai csángó népművészet. 291–347. Bukarest
- MORVAY Judit
1980 Az etnikai csoportok fogalmának kérdéséhez a Nyitra környéki magyar falvak vizsgálata alapján. In: Előmunkálatok a Magyarság Néprajzához. 119–160. Budapest
- NOSÁL'OVÁ Viera
1982 Slovenský l'undový odev. Martin

TEXTILE COLLECTION OF ZOLTÁN KODÁLY
IN THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHIC MUSEUM

During the first two decades of our century, Zoltán Kodály paid several visits to Zoboralja. The young Hungarian composer collected folk tunes in almost every village of that northern-most Hungarian speaking area which went deepest into the Slovak speaking region. During those early collection trips, Kodály got hold of embroidered female shirts in Egerszeg which he then brought back with his accompanying notes – mainly comments on the local embroidery designs – to Budapest. Those shirts were brought to the Ethnographic Museum and that is where they have been retained ever since.

The paper analyses the pieces of that collection which originate from an early period, and discusses the beginning of the local embroidering traditions, comparing the motifs, motive structure, designs and stitch elements of the embroidered shirts with the embroidered designs on later shirts, those made during the 1930s–1950s which are already part of an advanced tradition typical of a regional unit, and which, although no longer in use, are still to be found in Zobor.

In the collection all the shirts are with sleeves designed with added-on sleeves, and the shirts are either short, coming up to the waste-line or long, reaching the knees.

They are made of home-spun and woven flax or cotton. The sleeves of both the short and long shirts reach the wrists and are open, but on a few short shirts, the sleeves are closed. Those short shirts with the closed sleeves represent the original style of the Northern area of Zoboralja, that of Egerszeg and its environment (Fig. 1). The shoulders of the short shirts are decorated with stitches, just as those of the female shirts worn in Kalotaszeg in Transsylvania. Compared to the shoulders, the embroidery on the end of the sleeves is negligible, because it consists only of a few lines of cross-stitches, stem-stitches or cogged stitches.

The embroidery on the shoulders is composed of three rows of designs, with the middle one being the main row surrounded with the two embroidered lines accompanying it, and these two accompanying lines are as if images reflecting one another. The motifs are strongly stylized and are more geometric than floral patters. They are spirals of stem stitches, branches of flat stitches bending away from one another, and groups of straight lines.

Influenced by the straight sleeved long shirts worn in the Southern-South-Eastern villages of Zoboralja, at around the turn of the century the people living in the North of the region also opened up their shirt sleeves and embroidered the end of the sleeves. Most of the shirts in Kodály's collection were made with such straight sleeves. The embroidered pattern at the end of the sleeves is also composed of rows of designs (figs. 2-6), the structure of which is later also split into three rows. However the main central design is made with the stem-stitching-punching technique, and in some of the Southern villages only white thread is used (figs. 7-8 and 10). In Egerszeg and its vicinity, however, in addition to white, some other colors are also used, and the edges and the shoulders continue to be multi-colored with red, blue, green, violet, etc. and two-three colors are found on each embroidered surface. In the Southern villages the white colored central stem-stitched, punched central row of designs is accompanied by navy blue or black colored embroidery on the edges and these are the colors they use on the shoulder.

Kodály's early collection provides an excellent chance to compare the embroideries with later ones, which can still be collected on location, and to follow the tendency of unification in the decor of the female shirts. That process in some ways accompanied the process under which the region has become a linguistic island. In addition to being a linguistic island, embroidered female shirts became a key feature of Zoboralja cultural characteristics, a striking, most obvious feature of the region.

BALOGH JÁNOSNÉ HORVÁTH TERÉZIA

A HÍMES NÉPI SZÓTTESEK ELEMZÉSÉNEK EGYIK MÓDJA

Békéscsabai lakástextíliák példáján

1. A háttér

Amikor az 1980-as évek derekán Békéscsaba készülő monográfiája számára a város szervezésében anyagot gyűjtöttem, és megírtam tanulmányomat a népi textilművéségről, a XVIII. század eleje óta odatelepiült szlovákok gazdag parasztiszőttes-émlékanyaga arra késztetett, hogy a korábban szokásos néprajzi leíráson túl kísérletet tegyek díszítményeik többoldalú, elmélyültebb, objektívebb jellemzésére, elemzésére is. Ebben a dolgozatban részletesebben kifejezem egyik megközelítési eljárásomat, amit magam alakítottam ki az említett munka során.

Előjáróban vázolom a híres békéscsabai házi szövés történetének néhány mozzanatát: A 19. század első felében a csabai asszonyok eladásra is szőttek díszítetlen gazdasági textíliákat. Lakásuk felszereléséhez 1850 körül sok díszes tárgyat szőttek, majd az 1860-as években szinte semennyit: akkor kezdtek beözönlenni az (osztrák) gyári textíliák. Majd az 1870-es években itt is éreztették hatásukat azok az országos mozgalmak, amik a „népművészet”-et és „háziipart” akarták fölkarolni. A csabai Bartóky László szolgabíró felesége szövőtanfolyamokat szervezett a hagyományos szövőgyakorlat újraélesztésére. Jellemző, hogy előbb nyomtatott *hímzés*-mintalapokat terjesztettek, azok nyomán *szőttek* az asszonyok. Később rájöttek a szervezők, hogy így elvész az „eredeti ízlés”, ezért nekiálltak helyi motívumokat gyűjteni. Majd az azok nyomán készült munkákat kiállításokra is vitték. Újra föllendült a házi szövés, főleg az 1880-as években. A minták egyéni gyűjtése és újraszövése igen népszerű lett Csabán a 20. század elején. Az első világháború után újabb háziipari tanfolyamokkal próbálkoztak. Akkor még sok család ellátta magát szőtéssel. Majd 1945 után hamarosan megszűnt a paraszti szövés. A helyi hagyományokat a Csabai Szőnyegszövő és Háziipari Szövetkezet és néhány egyéni alkotó próbálja átmenteni azóta is.

2.1. A vizsgált tárgyműndőségek

A csabai házbelső, a háztartás és a paraszti gazdaság textíliái közül kerültek ki. A fennmaradt darabok 1850 és 1950 között készültek. Közülük a lakásbelső díszítésére szolgálók kínálkoztak elemzésre, mert díszítményszerkezetük gazdag volt. Ezeket Csa-

bán háromféle kelmeminőségben állították elő. A típusokat egybehangzónan így határolják el az adatközlők:

Gyapjűszötte (*vlnaňina*): kétnyűstös vászonkötésű kelme. Általában kenderláncfonallal és gyapjúvetülékkel. A láncfonalak le vannak fődve, ezért szőnyegjellegűek ezek a darabok (1. kép).

Vászon (*plátno*): kétnyűstös, vászonkötésű kelme. Kender-, pamut- (esetleg len-) fonalból és azok kombinációiból. Felszínükön a lánc- és vetülékfonalak egyaránt érvényesülnek (3. és 5. kép).

Sávoly (*čínovat*): négynyűstös szövésű kelme. Pamutból és kenderből (2. és 4. kép).

A díszítettség szempontjából már magam határoltam el az alábbi öt típust (de megbeszéltem az adatközlőkkel):

Díszítetlen textiltárgy nagyon ritka Békéscsabán.

Csupán *csíkozással* (*pásaví*) díszített már több készült, de nem ez a jellemző. Ezen még nincs sok elemeznivaló.

Fogacskás (*zúbkoví*) hímű szőttesek a 19. század közepén nagyon jellegzetesek voltak. Rajtuk a vetülékirányú csíkozást „fogak” is gazdagítják: egyszerű, szögletes elemek, többféle méretben, léptékben, kombinációban. Ezeket vagy az alapvetülékből alakították ki ripszkötéssel vagy mintázóvetülékkel, kétszínoldalas szedettesssel (1–2. kép). Ebben a stílusban sokat lehetett variálni, rögtönözni az egyéni elképzeléseknek megfelelően. A népi zsúfolási tendencia úgy érvényesült, hogy egy-egy szőttesre sok különféle (keskeny) díszítő sávot alkalmaztak.

Karikás (*karičkoví*) hímű szőttesek a 19. század végén voltak a legjellemzőbbek. A csíkozás és fogacskák mellett ezeken a tárgyakon hangsúlyosak a geometrikus elemekből fölépített karikák, álló oválisok (ugyanazek felezett változatban is), füzérek, szívek. Ez a fajta díszítmény mintázóvetülékkel, kétszínoldalas szedettesssel készült (3. és 4. kép). Ebben a stílusban sok lehetőség volt az egyéni variálásra, emlegetik az adatközlők. Karikás hímű sávokból már nem olyan sokat és inkább szélesebbeket helyeztek el egy-egy tárgyon. A helyi jellegzetességek ebben a stílusban mutatkoznak legerősebben.

Rózsás (*ružíčkoví*) hímű szőttesek a 20. század kedvelt darabjai. Naturalisztikus motívumaik a rózsán kívül más növények és állatok is lehetnek. Mintázóvetülékkel, egy-

1a. kép. (balra fent) Kenderláncú, gyapjúvetülékű abrosz sarka.

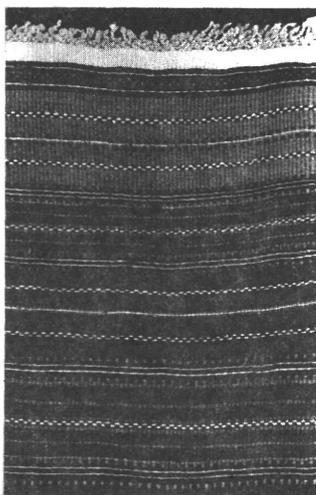
Többféle árnyalatú zöld alapon kék-fekete-fehér *fogacskás* hímmelel. A felső sötét sáv (A) 2 cm széles.
(L. sz.: 43 527)

1b. kép. (balra lent) A fenti abrosz másik sarka.

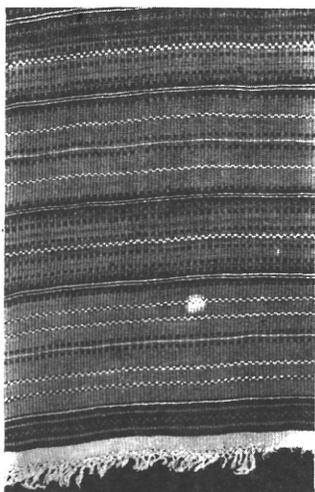
Az alsó sötét sáv (A') 3 cm széles

2. kép. Sávoly szövésű kender vánkoshuzat két lapja.

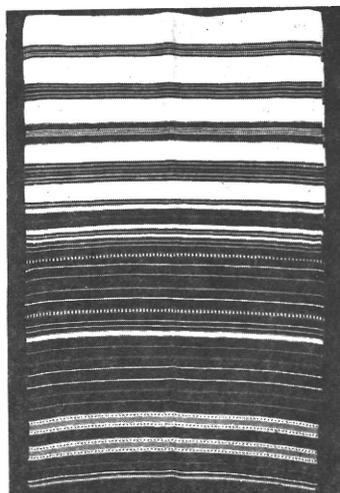
Javarészt fekete, kevesebb piros, fehér, kék és mustárszínű pamutallal készült csíkozással és *fogacskás* hímmelel.
Teljes szélesség 70 cm. (L. sz.: 43 523)

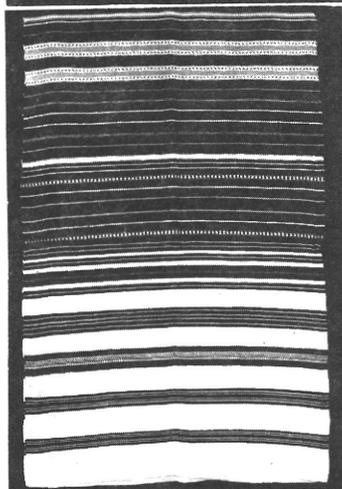
1a. kép

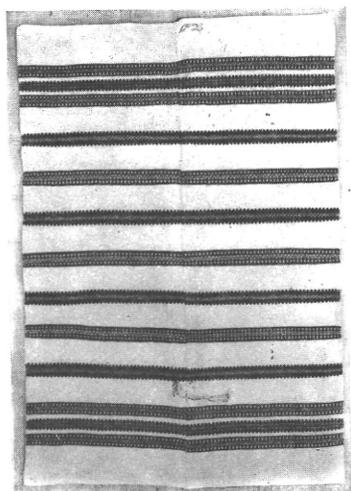

1b. kép

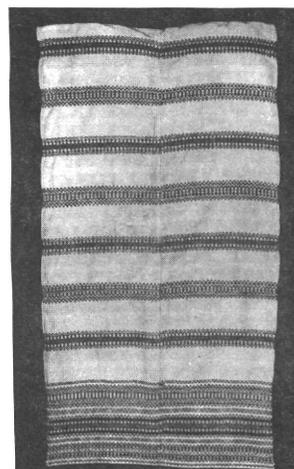

2. kép

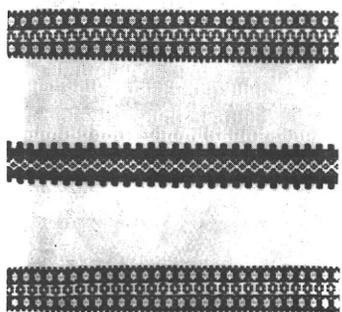

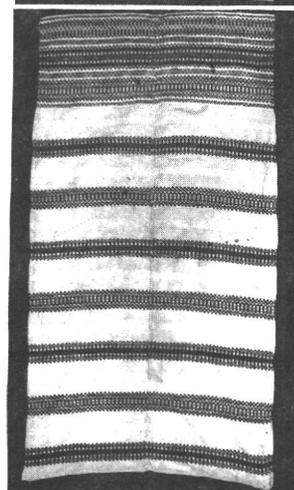
3a. kép

4. kép

3b. kép

színoldalas szedettessel alakítják ki (5. kép). Az előképek, mintalapok szolgálai utánzása a jellemző ezeken a darabokon. A rögtönzésnek alig marad tere. Egy tárgyra kevesebb mintasáv szokott kerülni, mint a többi stílus esetén. Viszont a sávok szélességének meg-növekedésében érvényesülhetett a népi zsúfolási tendencia.

2.2. A díszítmenyszerkezet leírásának, elemzésének általam kidolgozott módja

A csabai háziszöttesek csak ritkán olyanok, hogy a két végüknél helyezkedik el a hím egy-egy sávban. Gyakoribb, hogy legalább 5–7 sávnyi dísz helyezkedik el a felületen. Ezek a sávok általában nem azonosak, hanem legalább két-háromfélék. Sok ilyen gazdagon díszített békéscsabai tárgyat kézbe véve ötlött föl bennem, hogy tömören és szemléletesen följegyezhetem a sávok ismétlődésének és váltakozásának ritmusát, ha ABC stb. betűkkel jelölöm őket, ahogyan a magyar népdalok sorait elemeztük az iskolában Bartók Béla módszerével. Egy szöttek tárgy megfelel egy népdalstrófának, egy mintasáv egy dallamsornak.

Kialakítottam jelrendszeremet: az azonos mintasávokat azonos betűvel, az eltérőket eltérő betűvel jelöltem. Ahol csak variánsértékű az eltérés, ott ^v jellel éltem. A többinél jelentékenyen szélesebbre, feltűnőbbre szőtt sávokat bekarikázás hangsúlyozza leírásaimban. A betűkkel való leírást az egy síkba kiterítve használt, lepelszerű tárgyak esetében az egyik végükön kezdem A-val, és úgy viszem végig (a 3a. képen ez föntről lefelé valósul meg). Zsákszerűen megvarrt tárgyak esetében célszerűnek adódott, hogy a félbehajtás vonalánál elhelyezkedő mintasávot nevezzem A-nak. Ha úgy képzeljük el a tárgyat, ahogy összevarrás előtt volt, akkor ez a közepe. A kész tárgyat szemlélve azonban ez a sáv mindkét lapjának az egyik vége – az elv tehát nem változott (2. és 4. kép). Leírásaim kiterítve mutatják ezeket a darabokat, tehát egy határozott középtengellyel, amittől jobbra és balra halad a betűzés. Ez a tengely a hajtásvonal, aminek a környéke legláthatóbb az adott ágynemű esetében, tehát ott a leghangsúlyosabb a díszítés. Egy szöttek tehát bonyolultabb lehet, mint egy népdalstrófa.

Arra magam ráéreztem, hogy a szötteseknek van bizonyos „dallamvonaluk”, „építkezésük”. Ebből a szempontból két alaptípust tudtam elhatárolni. Az egyik esetben, főleg le-

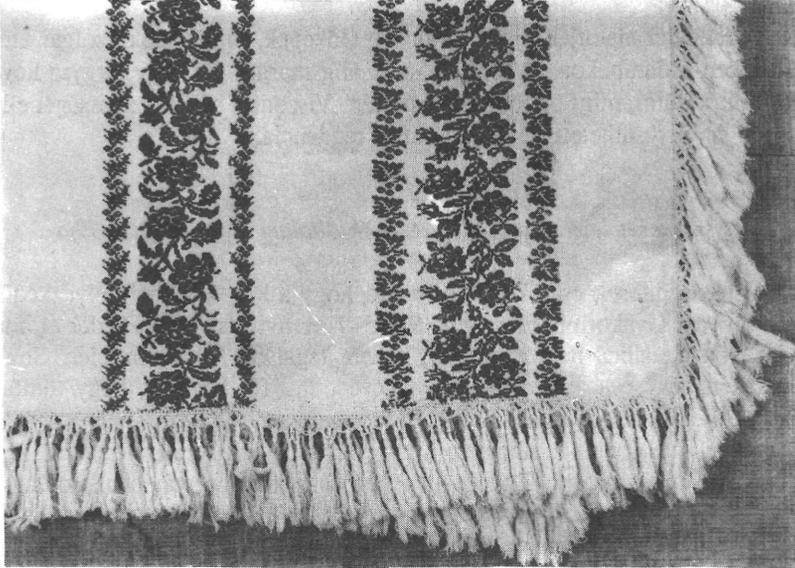
3a. kép. (balra fönt) Pamutvászon abrosz.

A felületét elborító *karikás* (és fogacskás) híme a háttérmintázásban fehér, a kiemelkedő sávokban sötétkék, bordó és narancsszínű pamutal készült. Teljes szélessége 119 cm. (L. sz.: 43 530)

3b. kép. (balra lent) A fenti abrosz részlete a DCD^v mintasávokkal

4. kép. Pamutláncú, kendervetülékű, sávoly derékaljhuzat két lapja.

Sötétkék, középkek, piros, sárga és fehér pamutal készült, *karikás* hímmel. Teljes szélessége 96 cm. (L. sz.: 57.89.2)

5. kép. Pamutvászon abrosz sarka, fekete pamuttal készült rózsás hímmel.
Egy B és egy A mintasáv látszik. Az A 19 cm széles. (L. sz.: 78.119.1)
A fényképeket Roboz László készítette.

pelszerű tárgyakon viszonylag egyenrangúan futnak végig a mintasávok. Ezt úgy jellemzem, hogy „egyirányú az építkezés menete”, pl. ABCBCBCBA. A másik esetben határozott szimmetria épül egy középtengely két oldalára. Lepelszerű és zsákszerű tárgyakon is előfordul. Ezt úgy hívom, hogy „kétirányú az építkezés menete”, pl. A B C B ⊙ B C^v B A. Közbülső eset, amikor gyenge a szimmetria, „nincs határozott irányulása az építkezésnek” pl. ABCACBA.

Miután a fentieket kidolgoztam, megkerestem az ötlet eredetijét. Bartók „nagybetűs sémának” nevezi az ilyenféle népdalelemzést: „egy-egy nagybetű egy-egy dallamsort jelöl, hasonló tartalmú dallamsorokat ugyanaz a betű jelöli”. Négy-négy dallamsor zenei tartalmát összehasonlítva, arra a következtetésre jutott, hogy a régi stílusú zenében „túlnyomó számban a nem-architektónikus ABCD és ABBC szerkezet fordul elő” (ez nálam az egyirányúság!). A fejlettebb zárt formájú, négysoros dallamok fő jellemzőjének tartja Bartók a „világosan felismerhető architektónikus szerkezet”-et, pl. AABA vagy ABBA (nálam ez a kétirányúság!). Ő is utal „átmeneti fokok”-ra (BARTÓK 1924. XI, XX, XXI).

$\overleftarrow{GFED} \mid \overline{CBA} \mid \overline{BC} \mid \overrightarrow{D^V E^V FG}$

A Néprajzi Múzeum fenti, 43 523 leltári számú darabja szintén 1850 körüli, de az előbbinél kevésbé régies. Kiérleltebb, fejlettebb, egyszerűbb a híme, mintarendje. Itt is az A a középtengely, ahol félbehajtották. Az áthajló végénél 5 sáv tömörül egy 138 cm széles tömbben. A többi sáv a szélek felé lazábban helyezkedik el, és enyhén keskenyedő: 5,5 cm-től 3 cm-ig terjedő szélességben. Itt is határozott a kétirányúság.

3.2. A karikás híműek köréből vett példák

Főleg vászonabroszok elemezhetők.

A 3. képen bemutatott példány a Néprajzi Múzeum 43 530 leltári számú tárgya:

$\overline{A B A C D C D C D^V C A B A}$

A 19. század végén készült. Bonyolultabb, gazdagabb mintázású, mint az újabb hasonlóké, és még annyira gyenge a szimmetria és a szélhangsúly (a szélső sávok irányt szabó vonzása), hogy régiesen egyirányú a fölépítés menete.

Más, újabb abroszokon kevesebb a mintasáv, és kialakul egy ilyen sorozat:

$\begin{array}{c} A B C B C B A \\ A B C A C B A \\ \textcircled{A} B C D C B \textcircled{A} \end{array}$

Az első két példában nincs határozott irányulás az építkezésben, a harmadikban viszont már kialakul az ízlés változásával a fejlettebb, szerkesztettebb stílus: a szélhangsúlyos kétirányúság, amikor a hangsúlyosabb szélső sávok adnak vonzó dinamikát a többi sávnak. Bartók is emleget lábjegyzetben ilyenféle fejlődési vonalakat, ahogyan a népzeneben kialakul az „architektónikus” szerkezet (BARTÓK 1924. XXI.).

Megjegyzésként említek az első példához egy konkrét változatot a 20. század elejéről: a szóban forgó abrosz esetében a két összevarrt szél sem teljesen azonos, föllelhetők rajta a kézi kivitelezés esetlegességei, ugyanis az egyik szél egyik végén A^V szerepel, és az egyik C-t fonákáról szedték, a másik szél túlsó végén az A-t szedték fonákáról a mintázóvetülékekkel. (Minden alapsémának sok ilyen változatát találhatjuk meg.)

A sávoly termékek közül a felvetett díszágyba való derékalj (*perina*) huzatán élt legtovább, az 1920-as évekig is a karikás stílus. A *perina* a csabai szövőasszonyok csúcsteljesítménye, legjobban becsben tartott szőttesük.

A 4. képen látható példány sávjai a képen felülről lefelé haladnak, a leírásban balról jobbra; kiterítve elképzelve:

Az egymás mellé varrt két szél közül a bal oldalin szabályosabb a hím:

↓I^VHFHIHFHIHF^VHIHGFDEG^VCBABCDEDFGHIHFHIHFHIHFHI

a másik szélen variáltak:

↓I^VHFHIHFHIHFHIHCFD^VEDCBABCD^VEDFGHI^VHFHI^VHFHI^VHFHI

A Néprajzi Múzeumnak ez a tárgya (l. sz.: 57.89.2) az 1880-as években készült. Az A a középtengely. Az áthajló végnél a középső 15 sáv egységes, 76 cm széles tömböt ad, míg a folytatásban tulajdonképpen kétféle színes sáv (F és I) váltogatja egymást, 7,5 cm szélességben. A H pedig csak hangsúlytalan fehér tagolás a közeikben, 2,5 cm szélességben. A középhangsúly miatt kétirányúság érvényesül a szerkezetben, de nem olyan erősen, mint pl. a 2. képen mutatott vánkoshuzat esetében, ami korábban készült. (Ha csak az egyszerre látható egyik lapját nézzük ezeknek a tárgyaknak, akkor az egyirányúság erősebb vagy enyhébb megnyilvánulásáról beszélhetünk! Kétélű a dolog.)

3.3. A rózsás stílus köréből

Gyakorlatilag csak vászontárgyakat találunk, főleg díszabroszokat. Ezekben a két szél pontosan szokott illeszkedni, nem úgy, mint a régiesebb stílusokban. Egy abrosz hosszában legtöbbször öt vagy hét mintasávot „szedtek”, melyek közül a két szélső szélesebb, ideális esetben 20–25 cm, de néha elérte a 30 cm-t is. A sávok egymáshoz viszonyított minőségét többféle elv rendezte. Ilyen meghatározó volt a készítő-használó társadalmi rangja is.

Szegényebbek abroszán a két szélesebb szélső sáv között csak egyféle másik keskenyebb sávot futtattak végig. Hét sáv esetén például így:

↓A B B B B B A

Ebben az esetben az egyszerű szélhangsúly miatt enyhe kétirányúság érvényesül. Az 5. képen egy olyan abrosz két különböző sávját látjuk, ami a fentihez hasonló, de csak öt sávval díszítették. (Néprajzi Múzeum, l. sz.: 78.119.1., készült az 1890-es években.)

A gazdagabbaknak illett a középtengelyig csupa különböző sávot szőni és csak onnan kezdve ismételni az abrosz túlsó végéig a mintákat. Hét sáv esetén például így:

↓A B C D E D C B A

A szélhangsúly hasonló az előző esethez, de a jobban kiélezett szimmetria miatt határozottabb a kétirányúság, mint ott. (Tehát ez esetben már „architektónia” érvényesül.)

A bemutatott két példa egy sorozat két szélső tagjának is tekinthető, közöttük több átmeneti megoldás létezik, aszerint, hogy a középelterés többé vagy kevésbé ütözköd-e ki.

4. A módszer alkalmazási köre

Természetesen tágítható.

Egyrészt a gyakorlati muzeológiai munkában, a műtárgyak nyilvántartásában mindenféle házi- és takács-, magyar és nem magyar készítésű szőttes (vagy bármi más, de hasonló rendező elvek alapján díszített népművészeti tárgy) leíró leltárcéduláján lehetne alkalmazni ezt a „nagybetűs sémát”. Ezzel tömörebben és konkrétan megoldható a formai leírás. Főltételezve persze a kiegészítő tárgyfénykép meglétét. A számítógépes nyilvántartás kiépítésében is nyilván hasznosak lehetnek az ilyen és hasonló „képletszerű” megfogalmazások.

Másrészt az elméleti néprajzi munkát, a tudományos földolgozást, az adatok kiértékelését, összehasonlítását is jól szolgálja ez a leírási mód. Szemléletesen egymás mellé lehet tenni több szőttes (vagy másféle tárgy) ilyenféle jellemzését, így jobban kitűnnek az időben és térben mutatkozó különbségek a szövegszabályok, szabályok, elvárások tekintetében. Könnyebben levonhatók történeti következtetések, kivüláglik a díszítményszerkesztési módok fejlődése.

Végezetül meg kell említeni: az a tény, hogy hasonló módszerrel vizsgálhatók népdalok és szőttesek, az például, hogy a folklór és a tárgyi művészet alkotásainak valahol közös törvényszerűségeik vannak.

IRODALOM

BARTÓK Béla

1924 A magyar népdal. Budapest

HENTZ Lajos

1979 Mezőberényi szőttesek. Békéscsaba

T. KNOTIK Márta

1969 Dél-alföldi ágyruhák. In: A Móra Ferenc Múzeum Évkönyve 21–39. Szeged

TÁBORI György

1973 Szőttesek. (Békés megye néprajza 2.) Békéscsaba

EGYÉB FORRÁSOK

TIBORI János: Békéscsabai szőttesek. 1958. Kézirat mintagyűjteménnyel a Néprajzi Múzeum Adattárában (EA 10 163)

A békéscsabai Munkácsy Mihály Múzeum tárgy-, fénykép- és kéziratgyűjteménye

A budapesti Néprajzi Múzeum tárgy- és fényképgyűjteménye

Magántulajdonban lévő tárgyak (főként az adatközlőknél)

ADATKÖZLŐK

- Aradszky Jánosné (sz. 1920), Békéscsaba, Áchim L. A. u. 18.
Babos Lajosné (sz. 1914), Békéscsaba, Hegedűs u. 3.
Kaczkó Györgyné (sz. 1911), Békéscsaba, Bajza u. 6.
Kovács Ilona (sz. 1923), Telekgerendás, Koszna u. 30.
Kovács János (sz. 1911), Telekgerendás, Koszna u. 16.
Krizsánné Szász Mária (sz. 1930), Kétsoprony, Ady u. 22.
Ledzényi Pálné (sz. 1930), Békéscsaba (Mezőmegyer), Dohány u. 13.
Petrovszky Jánosné Laurinyec Katalin (sz. 1910), Kétsoprony
Zahorán Pálné (sz. 1921), Békéscsaba, Áchim L. A. u. 22.

A METHOD FOR THE ANALYSIS OF PATTERNED FOLK-ART TEXTILES

The sample of textiles for dwelling-decoration from Békéscsaba

Békéscsaba is an agricultural town in the south of the Alföld (Great Hungarian Plain). Its population was established by Slovakian settlers who settled here after the end of the Turkish conquest at the beginning of the 18th century. The women here are traditionally good at weaving. In the 1870s, it was organized courses to revitalize the weaving trade which had almost sunk into oblivion. From the works prepared in Békéscsaba, a great number of patterned weaves (primarily textiles for dwelling-decoration) have survived from the period between 1850 and 1950. The author of this article investigated these in the middle of the 1980s when she was writing a chapter of the town's monograph.

In the meantime, she discovered that the order of stripes of designs found on objects and created by plain stripes, ribbed fabric, or single- and double-faced adornment by pattern welt can be described with the letters of the alphabet in the same way as Bela Bartok described the musical phrases, melody of certain verses of Hungarian folk songs. The author of this article discovered regularities in the home weaving which were similar to the ones which Bartok discovered in folk songs. The stripes of the pieces of the older style create a more complicated picture, and it could be said that „the direction of structuring goes one-way” (figs 1 and 3). On the objects of the newer style, the structure is clearer; the symmetry is conspicuous, and „the direction of structuring is two-way” (figs 2, 4 and 5). In the case of folk-songs, this kind of structuring is adequate for the more-developed, so-called „architectonic” method of structuring sequences of music. The examples are from homespun woolen textiles (fig. 1), cotton- and hemp-tabby (figs 3 and 5), and twill textiles (figs 2 and 4).

FEJÉR GÁBOR

KORMEGHATÁROZÓ FELTÁRÁS MENYASSZONYI LÁDÁN

Magyarország néprajzi térképén jól elkülöníthető egységként szerepel a makói festett parasztbútor, amely élénk színeivel egyedülállónak mondható stílust teremtett. Legkiforrottabb korszakában a menyasszonyi ládák jellemzője a piros és kék színek túlsúlya, a vésett mezőkkel osztott homloklap virágcsokorral való díszítése, a karcsú, magas lábazat és a ládatest alatt elhelyezkedő fiók vagy álfiók. K. Csilléry Klára szerint a bútorfestés kiszínesedése itt országosan az elsők között ment végbe.¹

Festett ládáról az első adataink Makón 1792-ből ismert (TÓTH 1983. 20–21), Sipos Katalin ládája pedig a legkorábbi ránk maradt darab.² Felírata módos református családból származó tulajdonosa 1813. november 22-én kötött házasságának időpontját őrzi.³

A láda fecskefarkas sarokkötéssel készült, felnyíló tetővel és fenéklappal ellátott, zárt kávaszerkezetű korpusz. A határolólapokat egyenes élllesztéssel szélességi irányban toldott deszkák alkotják. A mellső éleken a kávasarokkötést mindkét oldalról egy darabból készült applikált, ferdén rovátkolt felületű falemezek fedik. A korpusz alján három oldalon futó, profilírozott lécs középpárkányt képez, alulról pedig, az oldallapok síkját megtartva, tört ívsoros vonalvezetésű, csipkézett kötény csatlakozik hozzá. Ez két oldalon nyitott kávat zár közre, amelyet alul szintén tagozatos profilléc zár le. A magas oszloplábazat ehhez a kávához csatlakozik; a hátulsók kívül rátakarnak a korpuszra, az elsők pedig az alsó káva mellső szegleteibe illeszkednek. A láda elemeinek anyaga fenyő, kivéve a két első lábat, amelyek tölgyből készültek. A szerkezeti kötőelem az esetek döntő többségében faszeg. Az ettől eltérő megoldásokat a tartalmi részben külön értékeljük. A tető belső lapján „Sipos/Katalin/Anno 1813 no 22” festett felirat található. A korpusz három oldalról vésett pálcátagozatos tükreivel keretbetét-szerkezet hatását kelti, mezői stilizált virágornamentikával díszítettek. A homlokoldal motívumai ismétlődnek a kötény csipkézetén (1–5. kép. A rajzok természetesen nem tartalmazzák a ma is hiányzó alkatrészeket és napjaink restaurátori kiegészítéseit).

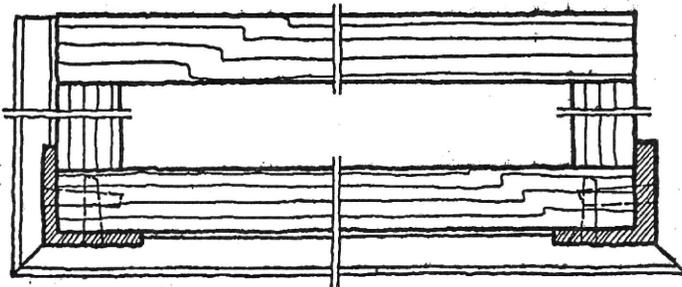
¹ A makói bútorokat az alábbi munkák ismertetik: JUHÁSZ 1979. 6–9., K. CSILLÉRY 1980. 509., JUHÁSZ 1982. 87–94., K. CSILLÉRY 1983. K. CSILLÉRY 1984.

² A szegedi Móra Ferenc Múzeum őrzi egy makói ládát 1809-ből s még egy korban közel állót 1819-ből. Ismertetését adja JUHÁSZ 1982. 87–88. Összevetésükre egy tervezett nagyobb dolgozatban kerül sor.

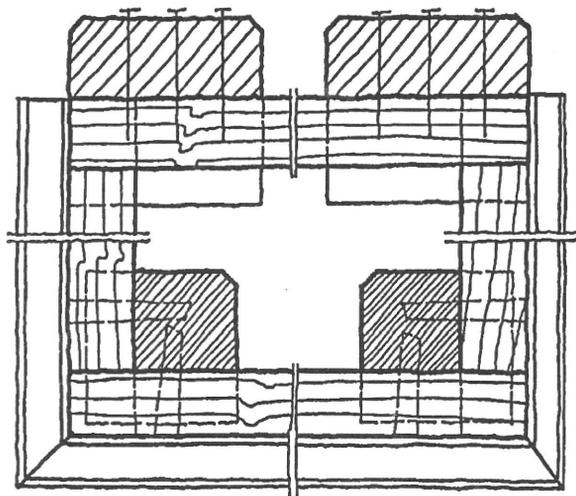
³ A datálás és a tulajdonos névfelírata lehetőséget adott arra, hogy az egyházi anyakönyvek és a Makói Városi Levéltárban őrzött rovatos összeírások segítségével rekonstruálhassuk a készítőők vagyoni helyzetét. Részletes közlésre bocsátását tervezzük.

1. kép. Menyasszonyi láda 1813-ból. Makó, Csongrád m.
(József Attila Múzeum, l. sz.: 81.206.1. Dömötör Mihály felvétele)

2. kép. A korpuzson átmenő vízszintes metszet

3. kép. Az alsó káván átmenő vízszintes metszet

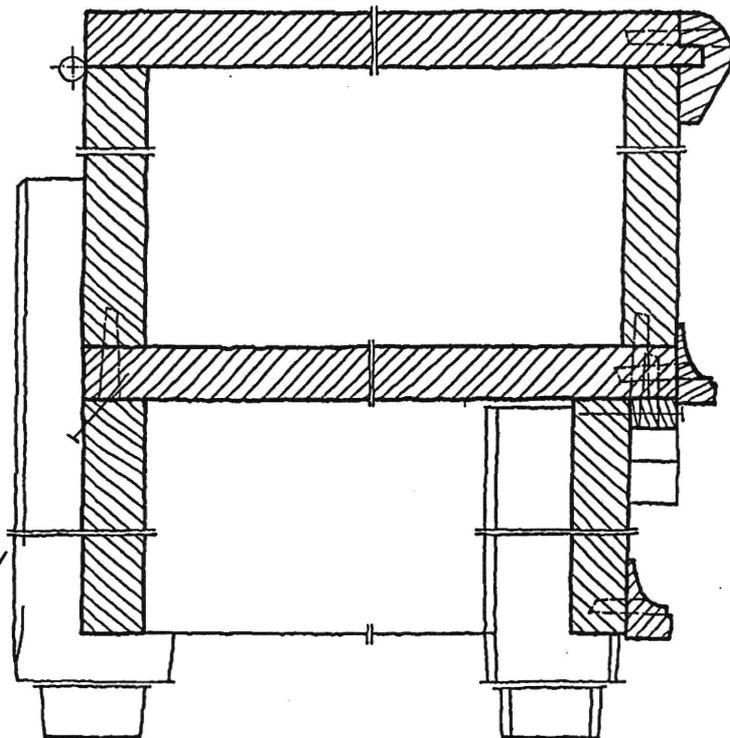
A bútordarabon 1986–87. telén végeztek feltárást a szegedi Móra Ferenc Múzeum és a makói József Attila Múzeum muzeológusai és restaurátorai. A munkavégzés annak eldöntésére irányult, hogy a tárgy arányrendszerét erősen torzító és esetlegessé tevő alsó káva és lábazati megoldás korabelinek, vagy későbbi módosulásnak tekinthető-e?

Első lépés a lábak eltávolítása volt. A vizsgálat idejében az eredetileg faszeggel rögzített lábak fémszeggel voltak megerősítve. A csomópontokon a jelenleg meglévő faszegek furatain kívül azoktól kitérő irányú furatok váltak láthatóvá. A két hátsó lábnál az alsó káva belső sarka kis foltban elszíneződött. Ez a mellő lábnál leírt szerkezeti megoldásra utalt, amit a feltárt furatok pozíciójának elemzése is alátámasztott. Ez utóbbi alapján egyértelművé vált az is, hogy a legutóbbi átalakítást megelőzően a két jelenlegi első láb volt a láda tartozéka, de nem a ma is látható elrendezésben, hanem átlósan elhelyezve. Semmilyen olyan utalás, amely a lábak cseréjét indokolná, nem vált ismertté.

Az alsó káva átvizsgálásakor kitűnt, hogy az alulról szegélyező párkánylécet két esetben oldalról faszegekkel erősítették a kávéra, míg a harmadikat alulról kovácsolt szeggel. Mivel ennek tisztázása nem tartozott a vizsgálat tárgyához, a kötés feltárására nem került sor, de feltűnő volt, hogy a profil eltér a többitől.

A középpárkány szintén faszeggel kapcsolódik a korpusz-oldallapokhoz, csakúgy, mint a csipkézett kötény a fenéklaphoz. A készítés sorrendjét tekintve a ládatestre először a párkány került rá. Rögzítő faszegét ugyanis a kötényke felerősítésére szolgáló faszeg számára fűrt csaplyuk készítésekor átfűrték, és ugyancsak e célból belefűrtak a fenéklapot rögzítő faszegbe is. A jelenség logikus magyarázata lehet, hogy a kötény felhelyezésekor csak az ívek konkáv szakaszán volt célszerű furatot elhelyezni.

Az alsó káva a korpuszal semmiféle szerves kapcsolatban nincs. Rögzítése úgy

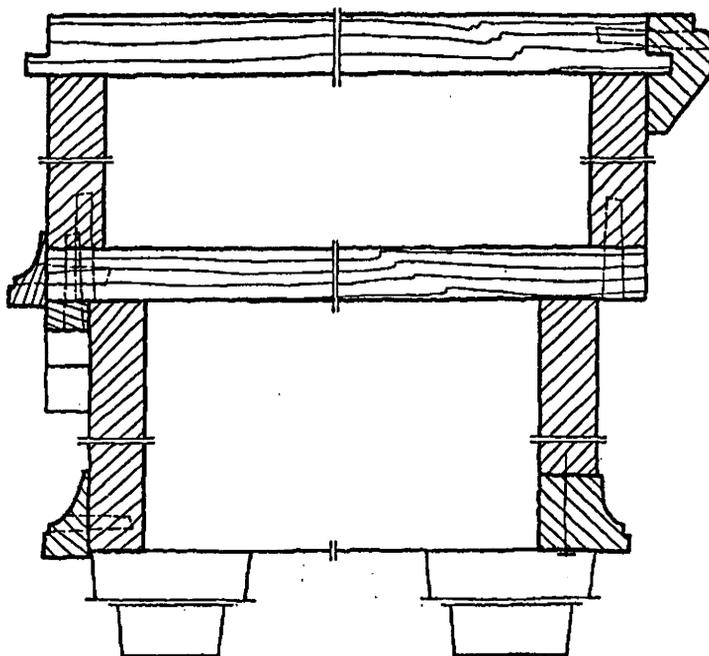

4. kép. Teljes hosszszelvény

történt, hogy a homlokoldalon két kovácsolt szeget ütöttek át a kötényen, míg a hátsó élen szintén szeget alkalmaztak, ferdén a fenéklapba verve. A két rövidebb oldalon egyáltalán nincs rögzítve.

A ládát az idő folyamán többször átfestették. Tisztításkor szerves oldószerral két réteg sárga színt távolítottak el róla. Ez alatt tűnt elő a szürkéskék alapszínre festett virágos mustra. A motívumok színei a piros, a fehér, a zöld és a barna. A virágok a két homlokfronti tükörben virágcserepbe vannak elhelyezve, a két oldalsó mezőben szabadon álló csokrot alkotnak. A homlokfront keretezésein szintén csokorba szedettek. A motívumok rózsát, tulipánt és gránátalmát, valamint egy meghatározhatatlan, felülnézetes virágot ábrázolnak. A fedél belső lapján kék alapon szalaggal átkötött koszorúba helyezték a feliratot.

A szürkéskék alapszín mellett előtűnt egy annál jóval tisztább és sötétebb kék szín is. Ezek együttesen való jelenléte kínálta azt a magyarázatot, hogy a ládán jelenleg túlsúlyban lévő sötét tónus a mélyebb árnyalat elpiszkolódásával jött létre. A mechanikus tisztítás azonban feltárta, hogy a szürkéskék szín ráfed a sötétebb kék színre. Mindkét

5. kép. Teljes homlok metszet

festékanyag a szerves oldószerrel szemben egyformán közömbösnek mutatkozott. A két szín ebben a kombinációban a korpusz két oldallapján és a homlokfronton, illetve az alsó káva ennek megfelelő darabjain található meg, és kimutatható a két első lábon, valamint a középpárkány homlokzati darabján. Nem lehetősé viszont fel az alsó káva profillécein és a középpárkány rövid darabjain.

A különböző szerkezeti elemek alatt a festés eltérő mértékben fordul elő. Nem található meg egyetlen profilléc alatt sem, tehát azok festés előtt kellett, hogy a ládára kerüljenek. Lefestették viszont az alsó kávékat azokon a szakaszokon is, ahol a kötény ráta. Eszerint a kötény később került a ládára, mint a káva.

Összegzés: A munka során egyetlen olyan szerkezeti utalásra, vagy külsérelmi nyomra sem derült fény, mely a tárgyon a jelenlegitől eltérő lábazati megoldás meglétét bizonyította volna. Az egykori tulajdonos szerint a láda 1913 óta nem szenvedett átalakítást, mindössze egyszer festették le a tetejét. A feltárt szerkezeti rekonstrukció tehát 1913 előtti, és a jelenlegi szerkezeti megoldástól nem tér el.

Következtetéseink megvonása előtt néhány szerkezeti kitételrel kell élnünk.

Mindenekelőtt le kell szögezni, hogy a szerkezeti kutatások – nemcsak Magyarországon – a kezdetek kezdetén tartanak. Akár a néprajzi, akár a bútortörténeti munkák, kevés kivételtől eltekintve, jó, ha marginális adatokat közölnek. Ezért fel kell hívni a

figyelmet arra, hogy amikor a továbbiak során összehasonlító adatokat sorakoztatunk fel – sajnos kis számban és egyenetlen mértékben –, azok a kutatás jelenlegi szakaszában inkább csak valószínűsíthetők, semmint egyértelműen bizonyítanak későbbi állításainkat, és semmiképpen sem értékelhetők ezek valamilyen történeti korokon és földrajzi távolságokon átívelő genetikai lánc egyes elemeiként.

Az mindenesetre igen valószínűnek tűnik, hogy a bútoriparban a fémszeg mint kötőelem kb. a 19. század végéig Európa-szerte jóval alárendeltebb szerepet játszott, mint a faszeg. Erre nézve a középkorig, sőt az ókori görög és egyiptomi kultúráig visszavezethető bizonyító erejű példák is bőséggel felsorakoztathatók.⁴ Ami a menyasszonyi ládákat illeti, a szegelt szerkezetű darabok pl. a német nyelvterületen a 19. század végén tűnnek fel.⁵ Kivitele alapján nemkülönben késeinek tűnik az a magyar, egyébként kisebb méretű láda, amelyet a bajai múzeumban őriznek, s amely szintén szegezéssel készült (l. sz.: 64.23.2).

Az esetünkben különös fontossággal bíró lábazati megoldások Magyarországon három fő formai-tipológiai csoportba sorolhatók.

1. A tárgy láb nélküli, kész formájában a ládatest a fenéklapján áll.⁶ Esetenként talán lábat képezhetnek a fenéklapot átkötő hevederek vagy alátét deszkalapok.⁷

2. A ládatest alá helyezett zárt vagy nyitott, igen gyakran fűrészelt éldíszítésű káva lábat képez.⁸ A megoldást a faipari szaknyelv telelábazatként említi.

3. A ládatest a köznyelvi értelemben vett lábakon áll. A láb lehet esztergályozott, zömök pogácsaláb (Hódmezővásárhely, 1824 és 1835: K. CSILLÉRY 1983. 273–294, 61–62. kép), zömök hasáb (Hódmezővásárhely, 1826: DOMANOVSKY 1981. 55., 15. kép), vagy valamilyen mértékben nyújtott, felmagasodó hasáb (Hódmezővásárhely, 1845: DOMANOVSKY 1981. 55., 16. kép; Makó, 1853: DOMANOVSKY 1981. 57., 20. kép). Ezen lábazati megoldások – mint azt a hivatkozott képanyag is elárulja – kombinálódhatnak csipkézett köténydíszsel, lábazati kávéval vagy fiókkal.

A leírt tipológia lényegében megegyezik a ládák általános tárgytörténetéből ismert alapváltozatokkal. Ami a formák szerkezeti megoldásait illeti, azokról a következő mondható el.

Az 1. alapesetben részint nem lehet szó lábazati szerkezeti kötésről, illetve a láb-

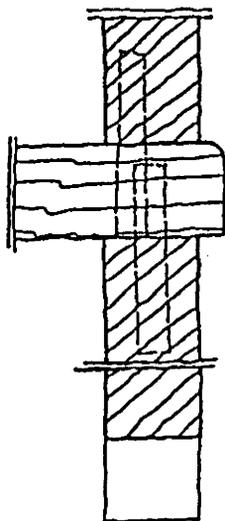
⁴ Vö.: FEJÉR 1991.

⁵ Gesindtruhe, Schwalm, Thüringia. Museum für Deutsche Volkskunde Berlin (a továbbiakban MDV). L. sz.: 151/63 6M 31, MDV 684/63 6M 37.

⁶ Ilyenek a legkorábbi ismert darabok, a 17. századból Bács megyéből (K. CSILLÉRY 1972. II.; DOMANOVSKY 1981. 52. 8. kép), a 18. századból Szentgálról (K. CSILLÉRY 1972. III.) és Csongrád megyéből (DOMANOVSKY 1981. 52. 9. kép), de 19., sőt 20. századi darabok is idézhetők, úgymint Csicsó (Komárom megye) 1810. (DOMANOVSKY 1981. 52. 12. kép), Hajdúszoboszló 1831. (uo. 54. 14. kép), Miskolc, 1843. (uo. 58. 21. kép), Eger, 19. század második fele (uo. 59. 24. kép), Mezőkövesd 1913. (uo. 59. 25. kép).

⁷ Kalotaszeg 1768. (K. CSILLÉRY 1972. VI., DOMANOVSKY 1981. 60. 27. kép), Cseretnek (Gömör megye) 1783. (DOMANOVSKY 1981. 58. 23. kép).

⁸ Szeremle, 18. század második fele (K. CSILLÉRY 1972. IV.), Csíkdélné, 1835. (DOMANOVSKY 1981. 60. 26. kép), Váralja, 1865. (uo. 1981. 54. 13. kép), Borsod megye, datálatlan (uo. 56. 17. kép).

6. kép. Telelábazat és korpusz kapcsolata. Függőleges metszet.
Láda, Nemesnádudvar, 1900. (Türr István Múzeum, Baja. L. sz.: 76.10.1)

ként értelmezhető alátétdeszkákról – egyáltalán azok egykorúságára vonatkozóan nincsenek adataim.

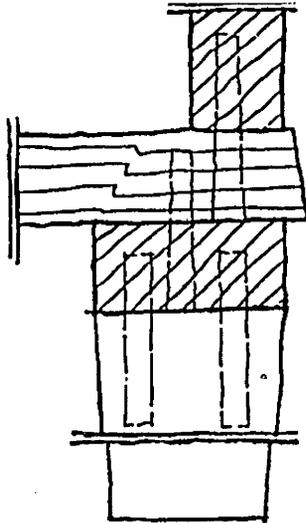
Egy általam vizsgált telelábazat kávéja nyitott fecskefarkas sarokkötéssel készült, a kávé pedig a korpuszhoz illesztőcsapként alkalmazott faszegek – mai fogalmaink szerint köldökcsapok – rögzítették a 6. kép szerint (láda, Nemesnádudvar, 1900. Türr István Múzeum, Baja. L. sz.: 76.10.1). Hasonló megoldás volt valószínűsíthető egy bajai halászlégény 1891-ben készült ládáján, de ott a kötés nem volt egyértelműen feltárható (Türr István Múzeum. L. sz.: 67.128.1). Ugyanezt a szerkezetet leírták egy bonnya-pusztai (Külső-Somogy) 1858-as menyasszonyi ládán is (Janus Pannonius Múzeum, Pécs. L. sz.: 82.18.1. Közli CSISZÁR 1987.). Megjegyzendő, hogy azokon a német nyelvterületről származó ládákon, amelyeket módomban állt megvizsgálni, a lábazati kávékat szintén faszegekkel rögzítették a fentiekől részben eltérő módon,⁹ egyes esetekben a lábazat és a korpusz között semmilyen szerkezeti kapcsolat nem volt.¹⁰ Hasonlóképpen említhető, hogy a kávéval összekötött állványszerű lábazat s a hozzá tartozó felépítmény illesztőcsapos összekapcsolására már Kr. e. 2000-ból is van példa.¹¹

A 3. alapesetben a pogácsalábak rögzítése egyetlen általam ismert esetben van a

⁹ Truhe, Adenbüttel 1824. MDV 279/69 6M 67; Truhe, Bortfeld 1821. MDV 289/69 6M 68; Truhe, MDV 531/75 6M 116.

¹⁰ Kastentruhe, Unterinntal, Austria, 1692. MDV 281/70 6M 76.

¹¹ Behälter für Opferspeisen aus dem Grabe des Sen. Bodemuseum Berlin L. sz.: 12708.

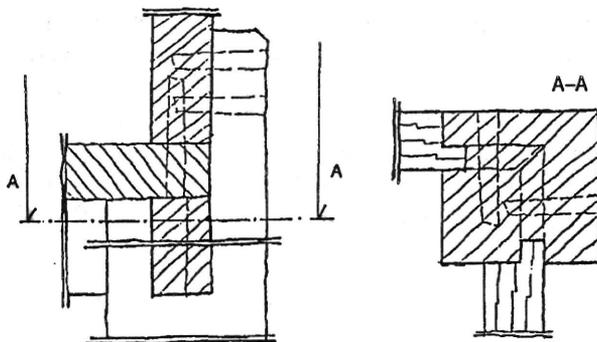
7. kép. Láb-korpusz kapcsolat. Függőleges metszet.
Menyasszonyi láda, Baja. (Türr István Múzeum, Baja. L. sz.: 68.15.1)

nyilvánosság számára is dokumentálva. Ekkor a lábak esztergált hengeres, saját csappal, a fenéklapon keresztirányban húzódó hevedereken keresztül csatlakoznak a korpuszhoz (ROMVÁRINÉ KUTAS 1981). A megoldás azonban a bútortörténetben annyira általános – egy 1791-ből származó szentesi céhládán magam is felmérhettem (Kosztai József Múzeum, Szentes. L. sz.: 62.121.1) –, hogy talán nem felelőtlen feltevélen, hogy a hasonló menyasszonyi ládáknak legalábbis jó része analóg módon készült.

A zömök, hasáb alakú lábak felfüggesztését egy esetben figyelhettem meg egy bajai ládán (Türr István Múzeum. L. sz.: 68.15.1). A rögzítésmód ez esetben hasonló volt a pogácsalábnál leírtakhoz annyiban, hogy a fenéklaphoz itt is hevedereket erősítettek a lábaknál, mégpedig faszegekkel. A lábak azonban nem saját csappal, hanem meghatározhatatlan számú illesztőcsappal csatlakoztak ehhez (7. kép).

A magas lábazat kapcsolódására csak makói példákat ismerek. A kötések általános jellemzője, hogy a lábakon aljat képeztek, ebbe ül bele a ládatest a fenéklappal. A lábak így mind a homloklapra, mind pedig a hátfalra rátakarnak egy bizonyos hosszon. Az egész lábazati káva a korpusz *alatt* helyezkedik el. Egy erősen romlott, hiányos, selejtezésre ítélt ládán pontosan feltártuk ezt a csomópontot (Makó, József Attila Múzeum. Gyűjtésnapló-szám: 88.495.1). Ebben az esetben a lábazati káva egyvállas, szakállas, vésett csappal, keresztirányban faszegekkel rögzítve csatlakozott a lábakhoz. Az így képzett állvány és a ládatest kapcsolatát a lábak korpuszra takaró szakaszán elhelyezett faszegek biztosították (8. kép). Mind a szemléltetett láb-káva, mind pedig a láb-korpusz kapcsolatra ismeretesek ókori analógiák¹².

¹² A láb-káva kapcsolatra a krími görögseget illetően a Kr. e. 4. századból vö.: WATZINGER 1905. 48. ábra; 1. továbbá Ken-hor koporsóját: Bodemuseum Berlin, l. sz.: 8497. A láb-korpusz kapcsolatra 1. WATZINGER 1905. 76–78. ábra.

8. kép. Lábat és korpusz kapcsolata.

Függőleges és vízszintes metszet. Menyasszonyi láda, Makó. (József Attila Múzeum, Makó. Gyűjtésinaplószám: 88.491.1)

Látható, hogy a jelen dolgozat témájául szolgáló láda lábazatának szerkezeti kötése egyetlen fentebb leírt megoldással sincsenek összhangban.

Továbbmenve, feltűnő, hogy az alsó káva felerősítése a készítés művességéhez hasonlítva mennyire durva, szerkezetidegen megoldás. Hasonló felületesség tapasztalható a lábak áthelyezésénél, a káva rövid darabját díszítő profiléc alulról történő visszapótlásánál és a csipkés kötény felrögzítésénél is. Figyelembe véve azt, hogy a korpusz oldalainak egyszerű egyenes élillesztéses szélesítő toldása – tekintve, hogy az még több mint 170 év után is tökéletesen zárt, és majdnem teljesen sík –, valamint a korpusz-sarokkötések két oldalról történő takarásának egy darab fából való elkészítése úgyszólván technikai bravúr: ezek egykorúsága legalábbis megkérdőjelezhető.

A lábak készítésére felhasznált tölgyfa a menyasszonyi ládákon Makón példa nélkül áll.

A festett alapszín vizsgálata által felvetett probléma megoldására három alternatív megoldás kínálkozik:

1. A világosabb kék szín csakugyan elpiszkolódással jött létre. Ebben az esetben meg kell jegyezni, hogy a makói múzeum összes többi ládáján az idő múltával a színek sötétedtek, és nem világosodtak. Olyan szennyeződést kell feltételezni, amely az alapszíntől mechanikusan elkülöníthető.

2. A festéshez alapozót használtak.

3. A ládát még a múlt század első harmadában átfestették.

Mindenképpen figyelmet érdemel, hogy a festés motívumkincsén, bár az az érett makói stílus felé mutat, hődmezővásárhelyi hatás ismerhető fel. Ugyancsak erre utaló formajegy a korpusz sarokkötésének homlokoldali takarása, amely a vásárhelyi ládákon nagyon gyakran fordul elő, de az ismertetett darabon kívül egyetlen makói ládán sem.

A felvetett kérdés a vizsgálatok alapján a következőképpen válaszolható meg. Dacára annak, hogy közvetlenül kimutatható emlékei nincsenek, a feltárt ellentmondások szerint semmiképpen sem indokolatlan feltételeznünk a bútor használat során bekövet-

kezett formai, illetve szerkezeti módosulását. Az alapforma az alsó káva és a csipkés kötény nélkül, a jelenlegi magas lábazattól eltérő – valószínűleg alacsonyabb – lábakkal, esetleg lábak nélkül készülhetett, a hódmezővásárhelyi műhelyek erős hatása alatt. A felsorolt szerkezeti elemek az egyre inkább önállóuló, egyre kiforrottabb makói stílus hatására kerülhettek a ládára, a magas lábak és az alsó fiókok, illetve álfiókok adta minta után. A változás idejét a múlt század első harmadára, maximum a közepére tehetjük, a munkát végző személyét illetően pedig a mesterségben kevésbé jártas laikust kell valószínűsíteniük.

IRODALOM

K. CSILLÉRY Klára

1972 A magyar nép bútorai. Budapest

1980 Makói bútor. In: Magyar Néprajzi Lexikon III. 509.

1983a A makói parasztbútor. In: Csongrád megyei Hírlap. Október 19.

1983b A vásárhelyi bútor. In: Kiss Lajos-émlékkönyv. 273–294. Hódmezővásárhely

1984 Makói bútorok. Múzsák 1984/2. 3–4.

CSISZÁR Teréz

1987 Festett menyasszonyi láda restaurálása. In: Múzeumi Műtárgyvédelem 17. 141–150.

DOMANOVSKY György

1981 A magyar nép díszítőművészete I–II. Budapest

FEJÉR Gábor

1991 Népvándorlaskori fakoporsók Euráziában. MFMÉ 1984/85–2 401–429. Szeged

JUHÁSZ Antal

1979 Csongrád megye népművészete (katalógus). Budapest

1982 Makói menyasszonyi ládák. In: Múzeumi kutatások Csongrád megyében. 87–94. Szeged

ROMVÁRINÉ KUTAS Eszter

1981 Egy 1818-ból származó hódmezővásárhelyi láda restaurálása. In: Múzeumi Műtárgyvédelem 9. 147–160.

TÓTH Ferenc

1983 A makói parasztgazdaságok ellátottsága 1781-ben. A Makói Múzeum Füzetek 33. Makó

WATZINGER, Carl

1905 Griechische Holzarkophagen aus der Zeit Alexanders des Grossen. Leipzig

THE DATING OF A BRIDAL CASE

The case discussed by the paper carries a date, namely 1813, and was made in Makó (Csongrád county). The case, however, has elements of form and structure which seemingly questioned whether the date on the case was the real date of construction. The reasons for investigating the age of the case is that the case represents one of the earliest pieces of the local style of Makó, and that it possesses certain elements of the case-making style of Hódmezővásárhely. The objective was thus to identify and determine the basic form.

The paper briefly describes the cultural historic background of the object, explains the disclosing procedure, interprets the results of comparative studies, thereby proving the date correct.

GYARMATI JÁNOS

MEZOAMERIKAI ÉS PERUI RÉGÉSZETI LELETEK A NÉPRAJZI MÚZEUMBAN

A budapesti Néprajzi Múzeum több ezer latin-amerikai eredetű tárgyat őriz. Ennek ugyan kisebb, de jelentős része régészeti lelet, melyek kevés kivétellel publikálatlanok. E gyűjtemény bemutatásával szeretnénk hozzájárulni az Amerika felfedezésének 500. évfordulójáról történő megemlékezéshez. Jelen tanulmány ebből a munkából kíván előzetest nyújtani.

A Múzeum latin-amerikai régészeti gyűjteménye kizárólag vásárlás, ajándékozás vagy csere útján jött létre, ennek következtében a kutatónak, aki a tárgyak feldolgozásába fog, meglehetősen kevés adat áll rendelkezésére a tárgyak lelőhelyéről. Többnyire be kell érnie az országnak – nem is mindig helyes – megnevezésével. Bár vannak azonos gyűjtőtől származó, egyazon időben a Múzeumba került, esetleg azonos lelőhelyről, de mindenestre azonos körzetből származó darabok, a tárgyak lelőhelye és főként lelőköri körülményei csaknem kivétel nélkül ismeretlenek. A Múzeum leltárkönyveiben sok esetben téves vagy hiányos adatok szerepelnek. Ez különösen a gyűjtés korai szakaszára igaz, amikor a kutatás korabeli színvonala miatt összehasonlító adatok – különösképpen Magyarországon – nemigen álltak rendelkezésre, vagy esetleg a leltározók nem tartották fontosnak pontosabb adatok – ha egyáltalán voltak – följegyzését. Jelentős számban vannak olyan, főként alacsony leltári számot viselő tárgyak, melyeken több leltári szám látható, illetve olyanok, amelyek mellett „raktárrendezésnél előkerült tárgy” felirat (pl. a 65.1.16. lsz.-ű darab) szerepel. Ez utóbbiak Múzeumba kerülésének körülményeiről egyelőre semmit sem tudok.

A gyűjtemény első darabjai a múlt század harmadik negyedében kerültek a Múzeum tulajdonába. Az ezt követő bő negyedszázadban jutott a Múzeum birtokába a tárgyak – legalábbis számukat tekintve – jelentősebb része. Ez minden bizonnyal annak tudható be, hogy Magyarország ekkor még az Osztrák–Magyar Monarchia része volt, és ennek következtében erős gazdasági, kulturális szálak fűzték Európa nyugati feléhez, különösen a német nyelvterülethez. Ebből a korszakból elsősorban a Wiener Hofmuseumból átkerült perui leletek említésre méltóak (pl. a 3821 lsz.-ű Chimu edény), és különösen figyelemre méltó az a több száz Mexikóból származó néprajzi és régészeti tárgy (47 946, 48 084 és 48 091 lsz.-ű tárgyak), amelyet 1903-ban vásárolt a Múzeum Bauer Vilmostól, aki minden bizonnyal azonos azzal a dr. Wilhelm Bauer német gyűjtővel, akitől a berlini Néprajzi Múzeum a század első éveiben ugyancsak jelentős néprajzi és régészeti anyag birtokába jutott.

Az I. világháborút követő évtizedekben, egészen a 60-as évekig – valószínűleg

Magyarország elszigeteltsége folytán – alig-alig jutott a Múzeum birtokába mezoamerikai és perui régészeti lelet. Talán azok a tárgyak említhetők, amelyek az 50-es évek elején lezajló múzeumi „profilisztizálás” során, amikor is elhatárolták az egyes múzeumok gyűjtőkörét, kerültek az Iparművészeti és a Hopp Ferenc Kelet-ázsiai Múzeumból a Néprajzi Múzeumba.

A 60-as évek közepétől – alighanem megint csak nem politikai motívumok nélkül – fellendülés mutatkozik a Múzeum ilyen irányú gyűjtőtevékenységében. Ekkor került csere révén a Néprajzi Múzeum birtokába a Milwaukee Public Museum jelentős közép-amerikai és perui (pl. 65.113.6. lsz.-ú tárgy) anyaga. Az ezt követő években magángyűjtőkkel folytatott csere révén és kisebb mértékben vásárlás, illetve ajándékozás útján ugyancsak jelentős darabok jutottak a Múzeum tulajdonába. A legutóbbi évtizedben azonban – nyilván anyagi források híján – igen csekély számú tárgy gyarapította a Néprajzi Múzeum ezen gyűjteményét.

A legutóbbi évtizedekben szerzett darabok jobban dokumentáltak és inkább bekeverültek a tudományos élet vérkeringésébe, míg a Néprajzi Múzeum latin-amerikai gyűjteményének zömét kitevő, régebben szerzett tárgyak, néhány kiemelkedő darabtól eltekintve, publikálatlanok maradtak. Ahhoz azonban, hogy a nemzetközi kutatás valós és lehetőleg pontos képet alkothasson egy-egy múzeum anyagáról, szükséges az egyes múzeumok minél teljesebb gyűjteményét közzétenni. Jómagam ezt a célt tűztem magam elé a budapesti Néprajzi Múzeum mezoamerikai és perui régészeti gyűjteménye esetében. Ez az anyagközlés, mintegy előzetesként, keresztmetszetét kívánja nyújtani ennek a munkának.

Kengyelkiöntőcsöves edény

MNM 3821

Wiener Hofmuseum, 1889

M.: 23,6 cm, sz.: 16,9 cm

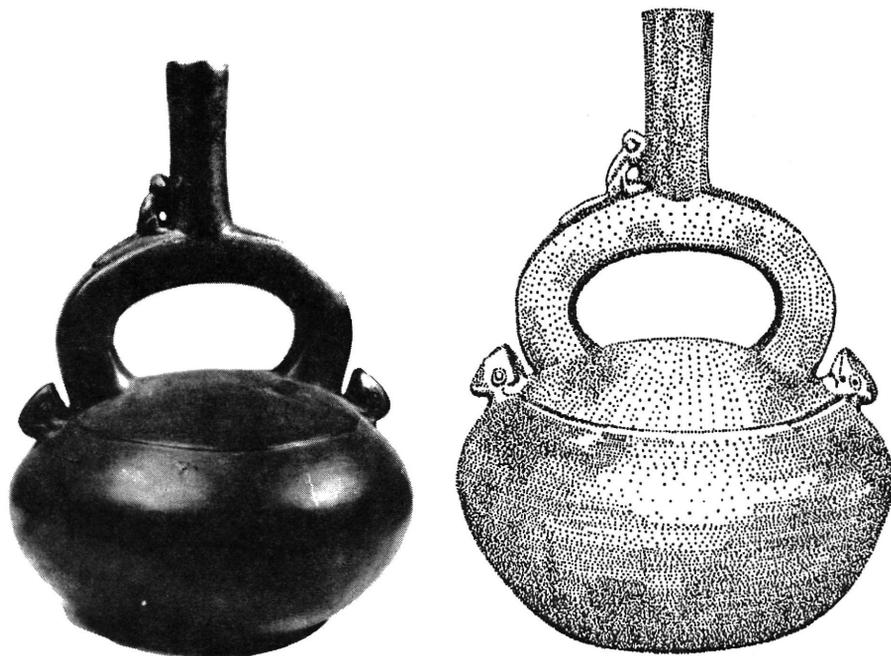
Peru

Chimu

Szín: fekete

Formában készült, kengyelkiöntőcsöves anyagedény. Az edényt a kengyel indításánál két béka, a kiöntőcső tövében ülő majom díszíti. Az edénytestet formában készült két félből illesztették össze. Ez az összeillesztés a fenék kivételével mindenütt megfigyelhető. A kengyel közel négyzetes keresztmetszetű, alul és fölül enyhe gerinc fut végig rajta, ami azt jelzi, hogy ugyancsak két félből állították összes. A kiöntőcső szájánál kissé kiszélesedő henger.

Az edény anyaga sötét színű, szemcsés. Redukciós eljárással égették ki. Felületét fényes feketére polírozták. A polírozás csupán a nehezen hozzáférhető helyeken (a kis állatok egyes testrészeinél) hiányzik. Az edény, kis peremsérüléstől eltekintve, ép.

1. kép. Kengyelkiöntőcsöves edény, Peru (L. sz.: 3821)

Táltöredék

MNM 47 946

Wilhelm Bauer, 1903

Sz.: 11,2 cm

Mexikó

posztklasszikus periódus,
13–15. sz.

Szín: világosbarna,
polikróm festéssel

Csőtálpas tál töredéke. Az edényt két részből illesztették össze, amire a csőtálp felső harmadában körbefutó repedés utal. Attól lefelé és felfelé az edény anyaga némiképpen eltérő: felül világosbarna, szemcsésebb, alul – a csonkakúp formájú csőtálp – jobban simított, vörösebb színű anyagból készült. A tál külső oldalát narancs alapon fekete színű lépcsőmotívumokkal kombinált, ismétlődő csigavonalak díszítik. Ezek között hasonló megoldású, de csigavonalrész nélküli lépcsőmotívumok láthatók. E geometrikus motívumokkal díszített regisztert alul és fölül fekete vonal zárja le. Ezek fölött, illetve alatt szélesebb fehér csík húzódik. A felső csík fölött újabb vékony, fekete vonal következik, majd a tál megmaradt töredékét ugyancsak narancsszínű alapozás fedi, melyen vékony fekete és vastagabb fehér vonal maradványai láthatók. Amint fentebb szó esett róla, az edény két részét – bár mindkettő csillámos anyaggal soványított agyagból készült – különböző színűre égették, és eltérő felületkiképzést kaptak.

2. kép. Tál-töredék, Mexikó (L. sz.: 47 946)

A tálrész csaknem teljes egészének hiánya mellett a csótalp pereme is több helyen sérült. Hasonló motívumokkal díszített edényt publikáltak a Frankfurti Néprajzi Múzeumból (Die Azteken II. 1986., 241. kép) és a Mexikóvárosi Antropológiai Múzeumból (BOGLÁR-KOVÁCS 1983., 136. kép).

Furulya

MNM 48 084

Wilhelm Bauer, 1903

M.: 7,1 cm, sz.: 4,3 cm

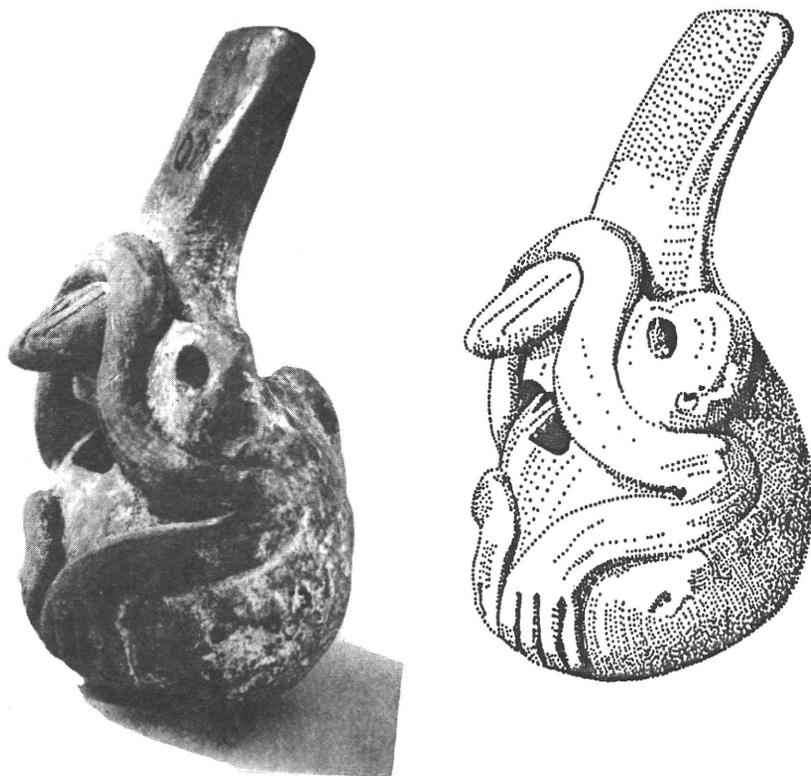
Mexikó

Azték, 1100–1521

Szín: szürkésbarna,

fehér és vörös festéssel

Megnyújtott gömb formájú testből és hozzáillesztett, lapos fúvókából álló, kétlyukú furulya agyagból. A hangszertest és a fúvóka csatlakozásánál egy négyyszögletes, a test átellenes oldalán pedig egy kerek lyuk látható. Ezek segítségével változtathatták a furulya hangját. A hangszer testére applikált különböző agyagdudorok és szalagocskák – melyek a fúvóka rögzítésében is szerepet játszhattak – formája (átfúrt gömbök és a közöttük levő rovátkolt agyaglap) alapján Tlalok stilizált ábrázolásának tartják (Die Azteken II. 1986., 178–179. kép). A hangszertest hátára átfúrt fület erősítettek. Az ugyancsak a testen „tekerő” kezek egyikén három, a másikon négy bemetszett ujj található. A hangszertesten és a fúvóka alsó felén fehér festéknyomok láthatók, míg a fúvóka másik felét vörös slip borítja. A tárgy, a fúvóka szélén látható sérüléstől eltekintve, ép. A fentebb említett két, a berlini Néprajzi Múzeumban található párhuzam mellett hasonló darabokat publikáltak a baseli múzeumból is (KOLLMANN 1896. 564–5).

3. kép. Furulya, Mexikó (L. sz.: 48 084)

Testpecsételő

MNM 48 091

Wilhelm Bauer, 1903

M.: 4,6 cm, sz.: 5,1 cm

Mexikó

Azték

Szín: szürkésbarna

Agyagból készült testpecsételő töredéke. Az ábrázolás fő figurája egy nyitott szájú állat, esetleg madár, csőrében kígyóval. Végtagjai széttárva. Az állat feje körül egy másik állat (kígyó vagy százlábú?) látható. Ezeket geometrikus motívumok egészítik ki. A pecsételő vastagsága 0,9 cm, ebbe 0,3 cm mélységben, síkdomborműszerűen vésték bele a motívumok háttérét. Az egész ábrázolást egy 0,2 cm-es perem keretezi. A tárgy oxidációs égetésű, homogén anyagú, látható soványító anyag nélkül. Fogójánál törött, talán fele is hiányzik. A fő figurától balra látható ábrázolás esetleg egy másik állatot választott el. Az állatábrázolás alatti rész hiányos.

4. kép. Testpecsételő, Mexikó (L. sz.: 48 091)

Háromlábú edény

MNM 119 296

Iparművészeti Múzeum, 1920 (?)

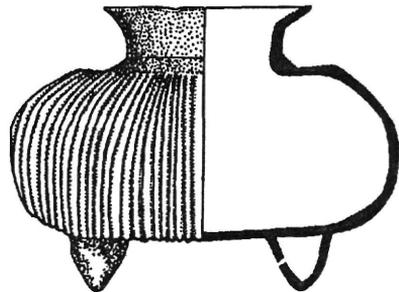
M.: 17,5 cm, sz.: 27,3 cm

Mexikó

Colima

Szín: sötétvörös

Háromlábú agyagedény. Kihajló peremszáj alatt rövid, egyenes nyak és erősen kiöblösödő test található, amelyre sűrű, függőleges bordázat került. Ez és az edény felüle-

5. kép. Háromlábú edény, Mexikó (L. sz.: 119 296)

tén látható sűrű, apró, fekete foltok arra utalnak: az edény tököt imitál (talán tökedény utánzata). Az edény csúcsos lábain egy-egy, az égetésnél kitáguló levegő kieresztésére szolgáló lyuk található. A tárgy anyaga barnássárga. Egész külső és nyakának belső felületét sötétvörös slip borítja, amelyet az említett fekete pöttyök tarkítanak. Ezek csupán a lábaknál hiányoznak. Az edény, a perem néhány apróbb sérülésétől eltekintve, ép.

Kőszobor

MNM 126 300

Széchenyi, 1925

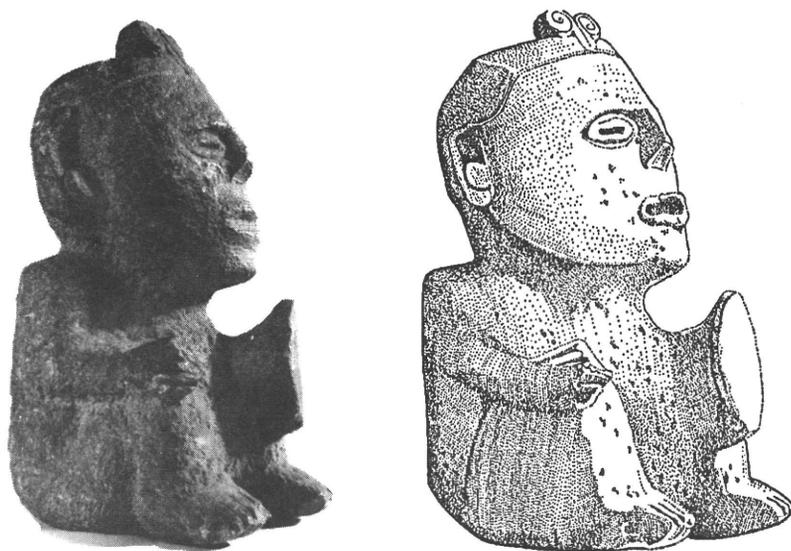
M.: 21,5 cm, sz.: 11,4 cm

Mexikó

késő posztklasszikus periódus

Szín: vörös

Vulkáni kőből faragott szobor. Felhúzott térdekkel ülő férfit ábrázol. Fejét aránytalanul nagyra ábrázolták. Homlokát keretező fejdíszét ellentétes irányba tekeredő csigavonalak díszítik. Fülcimpáit korongok nyújtják. Szemei és szája félig nyitottak, orra egyenes metszésű. Arcát felfelé fordítja. Bal kezében kerek tárgyat (dob vagy pajzs?) tart. Ujjait bevéséssel jelölték. Háta kidolgozatlanabb, durva felületű. Térdén nyugvó jobb keze sérült. Ettől eltekintve a szobor ép.

6. kép. Kőszobor, Mexikó (L. sz.: 126 300)

Tál

MNM 65.1.16.

Raktárrendezésnél előkerült tárgy

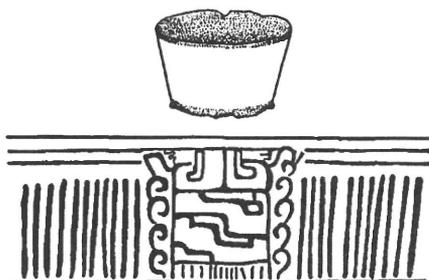
M.: 8,7 cm, sz.: 19,5 cm

Mexikó

Teotihuacán (?)

Szín: világosbarna

Kézzel formált, lapos fenekű, kissé kifelé szélesedő, egyenes falú agyagedény. Eredetileg három téglalap keresztmetszetű lábón állt. A láboknak csak az illesztési helyük maradt meg. Az edény külső peremén két bekarcolt vonal fut körbe, amelyeket egymással szemben két, az edény teljes magasságát kitöltő, közel azonos geometrikus motívum szakít meg. A két motívum között 3–4 mm széles, függőleges, bekarcolt vonalak sorozata húzódik. Alattuk újabb két, de alig kivehető, bekarcolt, körbefutó vonal. Az edény alját egy kissé kiemelkedő perem zárja le. Fényesre polírozott felületét vörös és sötétszürke foltok tarkítják. A bekarcolt motívumok felülete is polírozott, ami azt jelzi, hogy azok a polírozás előtt kerültek az edényre. A letört lábak helyén látható, hogy az edény anyaga szürke. Az edény pereme több helyen sérült, részben kiegészített. Oldala és fenéke repedt.

7. kép. Tál, Mexikó (L. sz.: 65.1.16.)

Tál

MNM 65.113.6.

Milwaukee Public Museum, 1965

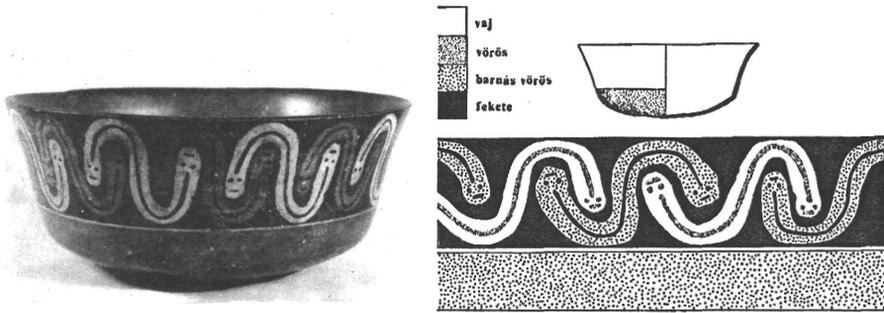
M.: 7,4 cm, sz.: 16,5 cm

Peru

Nazca III.

Szín: barnászvörös alapon
polikróm festés

Kézzel formált, domború fenekű, enyhén kihajló peremű agyagtál. Az edény külső oldalát egy-egy vajszerű csíkkal lezárt, körbefutó sávra festett, egymásba fonódó, kétféjű kígyók díszítik. A fejeken látható kerek szemek és egyenes metszésű szájak azonban nem kígyóra vallanak. E stilizált ábrázolás E. SELER (1923) által közölt, jobban kidolgozott, részletesebb megjelenítése alapján megállapítható, hogy az ún. macskadémonról van szó, amely ez esetben kétféjű kígyóként jelenik meg. Az edényt vörösre égették, melyre fehér burkolat került, erre pedig barnászvörös slip. A barnászvörös kígyók negatív

8. kép. Tál, Peru (L. sz.: 65.113.6.)

festéssel készültek úgy, hogy a figurális sáv háttérét feketere festették, kihagyva a kígyók felületét. Az eltérő színű, vajszerű kígyókat a fekete háttérre festették rá. A kígyók testén végigfutó „gerinc” és az érzékszervek ellentétes színűek: a vajszerű kígyókon sötétvörösek, a barnásvörös hullókon feketék.

Az edény ép, eltekintve attól, hogy a slip a belsejében, főleg az oldalán lepattogzott, és ezeken a pontokon az edény anyaga is megsérült. Az edény fenekén a slip kopottabb, mint másutt.

Női szobor

MNM 74.108.2.

Berényi László, 1974

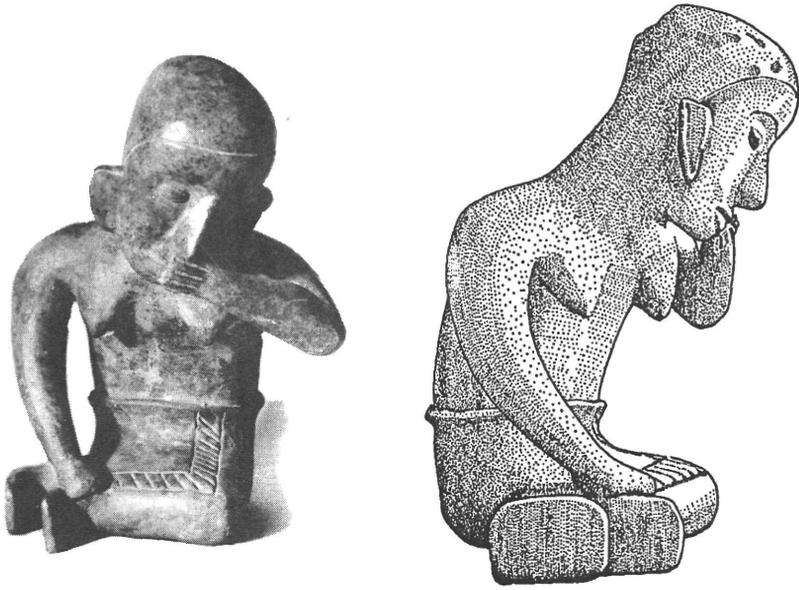
M.: 31,5 cm, sz.: 22,5 cm

Mexikó

Colima

Szín: vörösesbarna

Agyagból készült, ülő női szobor. Üreges. A figurát előredöntött helyzetben ábrázolták. A fejtető hátsó részén egy 2,5 cm átmérőjű lyuk látható. Mivel a peremén nincs törésnyom, és a szobrot borító slip a peremen is megtalálható, ez azt jelzi, hogy a lyukhoz nem csatlakozott cső. A megjelenített figura arcát bekarcolt vonal keretezi, mintha valamilyen fejfedő széle lenne. Az arc nyújtott, ovális, beesett. Érzékszervei karakterisztikusan megformáltak. Orra hosszú, keskeny, erősen kiemelkedő. Kidudorodó szemeknek kontúrját bekarcolással készítették. Fülei megnyújtottak, szétállóak. Jobb fülébe nem átmenő lyukat fúrtak, valószínűleg egy beakasztható fülbevaló számára. Bal kezét szájához emeli. Ujjait csak ezen a kezén jelölték. Jobb keze a bal bokáján nyugszik. Egyetlen ruhadarabot, bokáig érő szoknyát visel. Ezt egyetlen sávban, rézsútosan bekarcolt, párhuzamos vonalak díszítik. Lábaik behajlítva, meglehetősen kitekert pózban, testének jobb oldalán helyezték el. A szobrot sárga színűre égették, amire fekete foltokkal tarkított, vörösesbarna slip került. A tárgy több darabra tört, restaurált, fenekén hiányos.

9. kép. Női szobor, Mexikó (L. sz.: 74.108.2.)

Alakos edény töredéke

MNM 87.63.1.

Éva és H. J. Westermann, 1987

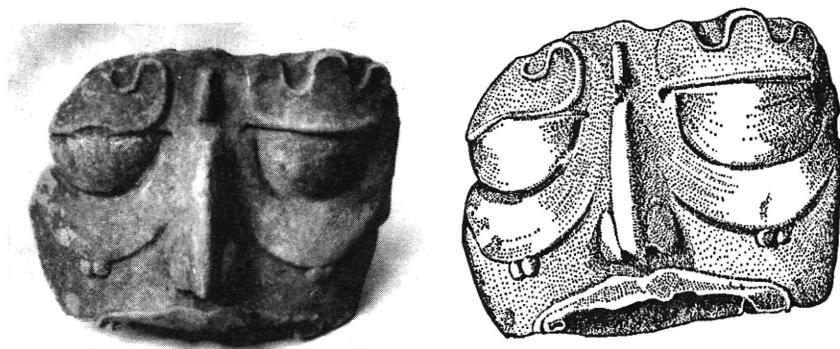
M.: 16 cm, sz.: 20 cm

Füstölőedény (?) töredéke. Emberi arc, melyen a szemek fölött hullámvonal (szemöldök vagy díszítés) látható, közöttük kiemelkedő, függőleges taréj. A szemek jellegzetes félhold alakú, kidudorodó pupillájú, maja szemek (alighanem a maja Napistenre utalnak). A szemek alatt egy-egy ívelt ránc húzódik, melyek közepén két-két gömböcske látható. Az ívelt sasorba bemélyítéssel készítették az orrlyukakat. Felső ajka duzzadt. A száznál jól kivehető, hogy az arcot domború edényfalra applikálták rá. A csillámos anyaggal soványított agyagot narancsszínűre égették. A szemgolyókon fehér festéknyomok (mészstukkó?) láthatók. Az arc a homloknál és a száznál tört el, fülei ugyancsak hiányoznak.

Guatemala. Maja, kora klasszikus periódus, Nebaj.

Szín: narancs

Ehelyütt szeretném köszönetemet kifejezni a budapesti Néprajzi Múzeumnak és a Katz Lipót és felesége, Margit Alapítványnak valamint Pillár Évának a rajzok és Pataky Zsoltnak a fotók elkészítéséért.

10. kép. Alakos edény töredéke, Guatemala (L. sz.: 87.63.1.)

ARCHAEOLOGICAL FINDS FROM PERU AND MESOAMERICA IN THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHIC MUSEUM

The Ethnographical Museum of Budapest has a collection of thousands of objects originating in Latin America. Archeological finds form a relatively small but significant section of these objects. Few of the finds have been elaborated on in scholarly studies; the proper research is still in progress. Presenting this collection, we wish to contribute to the commemoration of the 500th anniversary of the discovery of America; this paper offers a preliminary study to the research.

The Latin American Archaeological Collection of the Museum has been created by means of purchases, endowments, and exchanges. Consequently, the researcher investigating the objects has little information concerning the locations where these articles were discovered. Usually the only – not always reliable – date available is the name of the country. Although there are articles which were discovered by the same collector which originate in the same site or area, and which were acquired by the Museum at the same time, the locations and the circumstances of the discovery of these objects are – almost without exception – unknown. The data in the inventory books of the Museum are frequently incorrect or incomplete. This inadequacy is particularly characteristic of the early stages of the collection when, due to the standards of research of the period, comparative data – especially in Hungary – were not available. Those taking the inventories may not have considered it important to keep notes of more precise data, if precise data existed at all. There are numerous objects obtained at the end of the last century which bear several inventory numbers or which (e. g. piece Inv. Nr. 65.1.16) are assigned to the note „object found while inspecting stacks”. I, therefore, know nothing about the circumstances under which the latter ones were acquired.

The first pieces of the collection arrived at the Museum in the third quarter of the last century. The majority of the objects were acquired in the following 25–30 years, which must be due to the fact that Hungary was part of the Austro-Hungarian Monarchy then and, consequently, it had strong economic and cultural ties with Western Europe, primarily with the German-speaking countries. From this period, in addition to hundreds of ethnographic and archaeological objects from Mexico (e. g. pieces Inv. Nr. 47 946, 48 084, and 48 091), the Peruvian finds acquired from the Wiener Hofmuseum are especially worth mentioning (e. g. the Chimu vessel Inv. Nr. 38211). The former objects were purchased in 1903 from Vilmos Bauer, who is possibly identical to the German collector dr. Wilhelm Bauer from whom the Museum of Ethnography of Berlin also acquired significant ethnographic and archaeological material.

Possibly due to the isolation of Hungary, from the decades following World War I until the sixties, the Museum hardly acquired any archaeological finds from Peru or Mezoamerica. Only those objects were exceptions which were obtained by the Museum of Ethnography at the beginning of the fifties from the Museum of Applied Arts and the „Hopp Ferenc” Museum of Eastern Asia in the framework of the so-called „drawing of lines of demarcation” when the fields of collections of each museum were separated.

From the middle of the sixties—possibly due to certain political reasons again—some development appears in this collection of the Museum. That was when, by means of exchange, the Museum of Ethnography acquired significant Peruvian and Central American material (e. g. object Inv. Nr. 65.113.6) from the Milwaukee Public Museum. In the following years, the Museum came in possession of significant pieces by means of exchange with private collectors and, to a smaller extent, by means of purchase or donation. In the last decade, however, because of the lack of financial resources, a very small number of objects have enriched this collection of the Museum of Ethnography.

The pieces acquired in recent decades are more appropriately documented and they have become generally better known in professional circles, while the objects which were acquired earlier and which constitute the majority of the Latin American collection of the Museum of Ethnography—apart from a few of outstanding importance—have not been properly publicized. In order to make it possible for international research to have a realistic and precise picture of the material of certain museums, it is necessary to publish the collections of these museums in a more fully detailed way. This is my chief intention as to the Mesoamerican and Peruvian Collection of the Museum of Ethnography of Budapest, and this study offers a preliminary sample of this research.

Stirrup-spouted water-vessel

Inv. Nr. 3821

Peru

Coll.: Wiener Hofmuseum, 1889

Chimu

H.: 23.6 cm, w.: 16.9 cm

Colour: black

An earthenware vessel with a stirrup spout, made from moulds. The bottle is ornamented with two frogs at the stem of the stirrup and with a sitting monkey at the stem of the spout. Two halves cast in moulds are joined together to form the body of the

vessel. These joints are conspicuous all around the pot—apart from its bottom. The cross-section of the spout is approximately square. There is a slight ridge running at the top and the bottom of the stirrup, which indicates that the spout was also formed by joining its two halves. At the lip of the spout there is a slightly widening cylinder.

The material of the bottle is grey and grainy. It was baked with the aid of the process of reduction. Its surface was polished glossy black. The polish is imperfect only at inaccessible places (on certain parts of the small animals). Apart from a small defect on the rim, the pot is intact (fig. 1).

Bowl-fragment

Inv. Nr: 47 946

Coll.: Wilmos Bauer, 1903

W.: 11.2 cm

Mexico

Late post-classic

Colour: light brown,

with polychrome painting

A fragment of a bowl with tubular support. That the bowl was joined together out of two halves is indicated by a crack running around upper third of the tubular support. The material of the vessel is somewhat different from this point upward and downward: on top of the fragment it is light brown and more grainy, at the bottom there is redder and more polished material. The side outward is decorated with repeating black step-like motifs combined with spirals in orange background. Between these, there can be seen similar step-motifs without spirals. The orange register is closed both on top and below with black lines. Above and under these black lines there are broader white stripes. Above the tubular support the fragment of the bowl is also covered with an orange undercoat on which the remains of a fine black and a heavier white line can be detected.

As mentioned above, the two parts of the bowl—although both were made of clay thinned with micaceous material—were baked in different colours and polished in different ways. In addition to the lack of almost all of the bowl-part, the rim of the tubular support is damaged in various places.

A bowl with similar motifs was published in the Museum of Ethnography of Frankfurt (Die Azteken II. [1986], fig. 241) and in the Museum of Anthropology of Mexico City (BOGLÁR-KOVÁCS 1983. fig. 136) (fig. 2).

Flute

Inv. Nr: 48 084

Coll.: Wilmos Bauer, 1903

H.: 7.1 cm, w.: 4.3 cm

Mexico

Aztec

Colour: greyish brown with white

and red painting

A two-hole flute made of clay and formed out of a stretched ball-like body and an attached flat mouthpiece. On the body of the instrument, at the joint of the mouthpiece, there is a rectangular hole, and there is a round one on the opposite side. The sound of the flute was changed with the aid of these holes. On the basis of the form of

various clay knobs and bands (pierced balls and a grooved lamina of clay between them) which were attached to the body of the instrument and which may have had a role in the holding the mouthpiece in position, some believe that it is a stylized portrayal of Tlaloc (Die Azteken II. [1986], fig. 178–179). There is a pierced lug attached to the back of the body of the instrument. Two hands „wind” on the body; there are three fingers notched on one of them, four on the other. White traces of paint can be detected on the body of the instrument and on the lower part of the mouthpiece, while the other half of the mouthpiece is covered with red slip. Apart from the defect on the edge of the mouthpiece, the object is intact. In addition to the above mentioned two parallels from the Museum of Ethnography of Berlin, similar pieces were described in the Museum of Basel (KOLLMANN 1896. 564–5) (fig. 3).

Pottery-stamp

Inv. Nr: 48 091

Mexico

Coll.: Wilmos Bauer, 1903

Aztec

H.: 4.6 cm, w.: 5.1 cm

Colour: greyish brown

A fragment of a body-stamp made of clay. The central portrayed character is an animal with its mouth open, perhaps a bird with a snake in its beak. Around the head of the animal another animal (a snake or a centipede?) can be seen. These are supplemented with geometric motifs. The stamp is 0.9 cm thick; out of this layer the background of the motifs was gouged out in the depth of 0.3 cm in the way of low-reliefs. The whole delineation is framed with a 0.2 cm-wide edge. The object was baked with oxidation, its material is homogeneous without any discernible thinning material. Its handle is broken, perhaps as much as its half is missing. The figure on the left of the central character may have separated another animal. The part under the animal-character is defective (fig. 4).

Tripod pottery vessel

Inv. Nr: 119 296

Mexico

Coll.: Museum of Applied Arts,
1920 (?)

Colima

H.: 17.5 cm, w.: 27.3 cm

Colour: dark red

A pot with tree legs made of clay. Its mouth has a horizontal rim. Under the mouth there is a straight neck and a considerably widening body; on the body there are thick rows of vertical ribs. This and the dense tiny black dots all around the surface of the pot prompt that the pot imitates a gourd (perhaps it is an imitation of a gourd-pot). On each of the pointed legs of the pot, there is a hole whose function was to relieve the air expanding in the baking process. The material of the object is brownish yellow. The whole of its outer surface and the inner surface of its neck are covered with dark red slip which is speckled with the above mentioned black dots. These are missing on the legs only. Apart from a few small defects on the rim, the pot is intact (fig. 5).

Stone-sculpture

Inv. Nr: 126 300

Mexico

Coll.: Széchenyi, 1925

Late post-classic

H.: 21.5 cm, w.: 11.4 cm

Colour: red

Sculpture carved out of volcanic stone. It portrays a man with his knees pulled up. His head is depicted as disproportionately big. His headdress framing his forehead is ornamented with spirals winding in opposite directions. His ear lobes are stretched with disks. His mouth and his eyes are half-way open, his nose is straightly cut. He turns his face upward. In his left hand, he holds a round object (a drum or a shield?). His fingers are indicated by engraving. The surface of the back of the sculpture is crude and rough. His right hand resting on his knee is defective. Apart from this, the statue is intact (fig. 6).

Cylindrical tripod

Inv. Nr: 65.1.16

Mexico

Coll.: „object found
while inspecting stacks”

Teotihuacan (?)

H.: 8.7 cm, w.: 19.5 cm

Colour: light brown

A hand-made earthen ware vessel with a flat bottom and an outwardly widening straight side. Originally it was standing on three legs with the cross-section of a rectangle. Only the places of jointing remained of the legs. Two engraved lines run around the outward rim of the vessel which are broken by two approximately identical geometric motifs. These motifs are placed opposite to each other and they stretch through the whole height of the vessel. Between the two motifs there are rows of 3–4 mm wide vertical engraved lines. Under these there are another two hardly discernible engraved lines running around the vessel. The bottom of the vessel is closed with a slightly projecting edge. The shiny polished surface of the dish is mottled with red and dark grey blotches. The surface of the engraved motifs is also polished, which indicates that they had appeared on the vessel before it was polished. On the places of the broken off legs it can be seen that the material of the dish is grey. The rim of the vessel is defective in many places; it is partly complemented. The side and the bottom of the vessel are cracked (Fig. 7).

Bowl

Inv. Nr: 65.113.6

Peru

Coll.: Milwaukee Public Museum, 1965 Nazca III

H.: 7.4 cm, w.: 16.5 cm

Colour: polychromatic painting
on reddishbrown undercoat

A hand-made clay-bowl with a protuberant bottom and a slightly out-bending rim. The outside of the bowl is ornamented with two-headed snakes twining into one another. The snakes are painted on a stripe running around the bowl and which is closed with a cream streak. The round eyes and straightly cut mouths, however, do not indicate

snakes. On the basis of a more elaborated and detailed description of this stylized portrayal published by E. SELER (1923) it can be said that these motifs stand for the so-called „cat-demon,” which –in this case– appears as a two-headed snake. The bowl was baked in red colour on top of which there was put a white coat on which reddish-brown slip was applied. The reddish-brown snakes were made by „negative painting;” the background of the figural stripe was painted black leaving the surface of the snakes blank. The snakes of different –cream– colour were painted on the black background. The spines stretching through the bodies of the snakes and their sense-organs are painted in contrasting colours: they are dark red on the creamy snakes and black on the reddish-brown ones.

The bowl is intact apart from those points inside the bowl, chiefly on its side, where the slip chipped off and where the material of the bowl also became damaged. On the bottom of the bowl the slip is more tattered than anywhere else (fig. 8).

A sculpture of a woman

Inv. Nr: 74.108.2

Mexico

Coll.: László Berényi, 1974

Colima

H.: 31.5 cm, w.: 22.5 cm

Colour: reddish brown

A clay-sculpture portraying a sitting woman. It is hollow inside. The depicted figure leans forward. On the back of the crown of the head there is a hole which is 2.5 cm in diameter. Since the edge of the hole is not chipped and the slip covering the whole sculpture is also discernible on the edge of the hole it can be inferred that no pipe was attached to the hole. The face of the portrayed figure is framed with an engraved line as if it were the edge of a kind of headwear. The face is stretched, oval, and emaciated. Her sense-organs are characteristically formed. Her nose is long, narrow, and considerably projecting. The contour of her bulging eyes was prepared by engraving. She has stretched and projecting ears. Her right ear was pierced half-way through possibly for a hung earring. She raises her left hand to her mouth; her fingers are indicated on this hand only. Her right hand rests on her left ankle. She wears one piece of clothing: a skirt reaching her ankles. It is decorated with parallel slanting lines engraved in a stripe. Her legs are bent, they are placed in a rather contorted position on the right of her body. The sculpture was baked in yellow colour on which they put reddish-brown slip blotched with black mottles. Several pieces of the object are broken up restored; its bottom is incomplete (fig. 9).

Fragment of a figural vessel

Inv. Nr: 87.63.1

Guatemala

Coll.: Eva and H. J. Westermann, 1987 Maya: early classical period, Nebaj

H.: 16 cm, w.: 20 cm

Colour: Orange

A fragment of a censer-pot(?). It portrays a human face on which there is an undulating line (eye brows or ornament); between the eyes there is a projecting vertical ridge. The eyes are characteristically Maya eyes; they are crescent-shaped with bulging pupils (probably they refer to the Maya Sun-god). Under each eye there is an arched wrinkle; in the middle of each of the wrinkles there are two small balls. The nostrils of the high-bridged aquiline nose were indented. The upper lip is swollen. It is conspicuous on the mouth that the face was attached to the bulging side of the pot. The material of the pot was thinned with micaceous material and it was baked in yellow. On the eyeballs traces of white paint (lime-stucco?) can be seen. The face is broken at forehead and at the mouth; the ears are also missing (fig. 10).

IRODALOM – REFERENCES

BOGLÁR Lajos–KOVÁCS Tibor

1983 *Indián művészet Mexikótól Peruig*. Budapest

Die Azteken

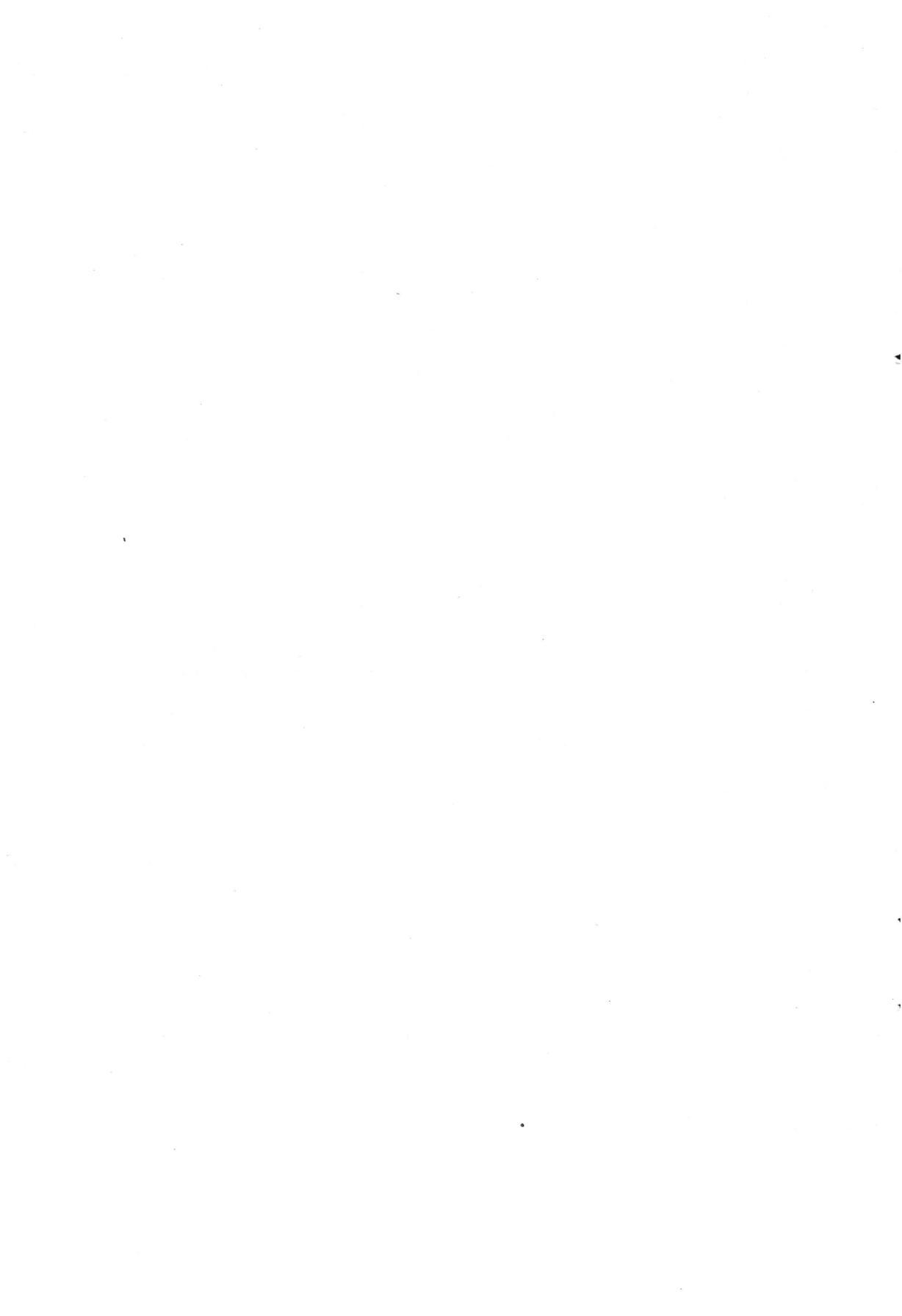
1986 *Die Azteken ihre Vorläufer. Glanz und Untergang des Alten Mexiko II*. Mainz

KOLLMANN, J.

1896 *Flöten und Pfeifen aus Alt-Mexiko*. In: *Festschrift für Adolf Bastian*. Berlin

SELER, E.

1923 *Die buntbemalten Gefässe von Nazca*. In: *Gesammelten Abhandlungen IV*. Berlin.

KATALIN T. BIRÓ

**PREHISTORIC AMERICAN STONE TOOLS IN THE COLLECTION
OF THE HUNGARIAN ETHNOGRAPHIC MUSEUM**

Abstract

A major collection of 'Palaeo-Indian' stone tools has been donated to the International Collection of the Hungarian Ethnographical Museum from Oregon, U.S.A. The assemblage was collected by a private collector at the locality *Coffeepot Flat* near the Chewaucan River, South-Central Oregon, at several sites and during a long period. A subsequent professional archaeological survey of the region indicated at least 50 settlements of various character from a wide temporal range (8000 B.C.–1850 A.D.). Key finds of the region, chronologically significant projectile points, were unfortunately rare in the reach of the archaeological expedition, selected previously by the 'hobbyistic collecting activities' of private collectors. The assemblage presented to the Hungarian Ethnographical Museum contains, almost exclusively, choice pieces missed during the professional field surveys. This paper aims at presenting these beautiful and chronologically significant lithics, with an eye on the special circumstances resulting in one of the last effective hunter-gatherer economies of the World.

Introduction

The world of the last hunting-gathering economies seems a remote terrain for European prehistorians. Living for millenia in civilisations based on productive economy, agriculture and animal husbandry, Old Stone Age (Palaeolithic) cultures for most archaeologists seem an area beyond reach. Even the small exclusive 'caste' of Palaeolithic archaeologists have to do, for most, with evidence of lithic implements and leftovers of prehistoric diet (bones and other organic remains). The scarcity of material culture, compared to that of sedentary communities, suggest a hasty opinion on so-called 'primitive way of life' for communities that were able to adapt themselves to the harshest imaginable natural circumstances up to, almost, our days.

As an archaeologist concerned mainly with the beginnings of productive economies, in the first place, its lithic evidences, living traditions of stone tool production were always of special interest to me. I could get in direct contact with products of corresponding tool-making activity first in the beginning of the early 1980s. Working in the Hungarian Geological Survey, mapping raw material sources utilised by prehistoric

people; I had the chance to make surveys in the company of geologists who were interested not only in the geohistorical perspectives, but also that of the relics of human past. Some of them are devoted collectors themselves, disposing of valuable archaeological and ethnographical material besides their own field of interest. The status, protection and publication of these private collections is regretfully unaccomplished.

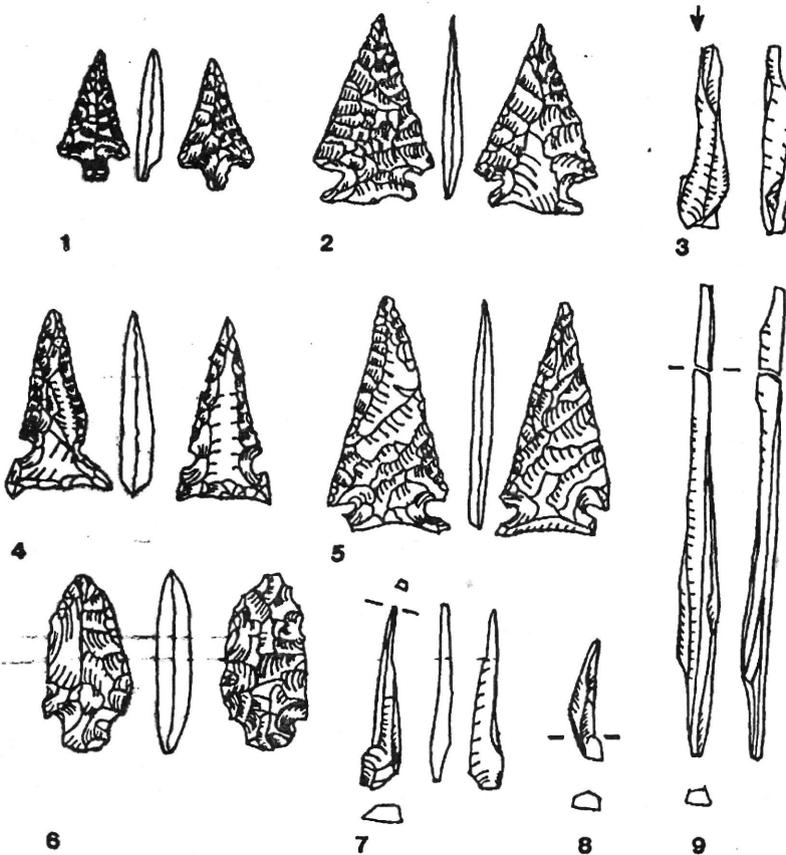
One of these scientists with a wide interest and a keen eye, Gyula VARGA, one of the distinguished students of volcanological petrology in the Hungarian Geological Survey, drew my attention to stone artifacts of distinctive beauty and fine workmanship, coming from very young, practically ethnographical assemblages from the western parts of the United States (Fig. 1). After his death, the artifacts were overtaken by the Hungarian National Museum, together with his source-collected obsidian samples coming from volcanic regions yielding this beautiful natural glass favoured by prehistoric people for the production of stone tools.¹ These delicate, perfect projectile points and needles are results of a stone-working tradition unfamiliar to us.

Though there is a minor set of lithic artifacts coming from foreign countries in the Hungarian National Museum, containing sporadic pieces from the American continent (DOBOSI 1982), as well as isolated pieces in the possession of county museums (e. g., Vác, Nyíregyháza etc.) that can be assigned with more or less certainty to Palaeo-Indian lithic tradition, my effort for finding suitable analogies proved to be, at that time, fruitless.

A hopeless effort in 1984 turned to be a honouring but fairly difficult task by 1989–90. In the late eighties, the Hungarian Ethnographical Museum has been donated a set of 'Palaeo-Indian' stone tools, comprising over 1300 items from a private collector, Nicholas SALGÓ, living in Oregon, U.S.A., from the environs of his ranch at Coffeepot Flat. The bulk of the assemblage consist of projectile points, arrow-heads and spear-points, made of obsidian, pieces of very fine workmanship and artistic beauty. The collection is obviously the result of years of collecting activity. At the same time these 'choice' pieces are, from a professional point of view, very poor in respect of scientific information value. Without the exact location of the site(s), the total lithic industry and debitage accompanying the projectiles and other vestiges observable on the settlements, these finds can only be considered as stray finds.

Professional archaeological survey on the area of the Coffeepot Flat was conducted between 4–25 of August 1975, by a team of archaeologists lead by Melvin Aikens from the University of Oregon, and results reported in AIKENS-MINOR (1977). These studies, however, did not serve enough information for a historical evaluation of the Salgó-Collection, a major obstacle being on my part also the lack of local field information in physical and cultural sense as well. The publication of the material deposited in the Hungarian Ethnographical Museum is regarded, in spite of all the above mentioned obstacles, necessary from the point of appreciation of the good will of the collector and the significance of the material as well. At the same time it is an irresistible

¹ We must thank Ms. Gy. Varga for handing over the material to the Hungarian National Museum.

1. Fig. Indian obsidian artifacts from the collection of Gy. Varga.

Hungarian National Museum, inv. Pb 88/1054; 1. Small stemmed point. 2. Elko corner notched point. 3. Needle with twisted axis. 4. Side-notched triangular point. 5. Elko corner notched point. 6. Half-finished stemmed point. 7. Needle. 8. Needle. 9. Long needle (broken in two)

challenge for an archaeologist with Old World scientific tradition to get an insight into the life of a community living among pure Epipaleolithic-Mesolithic traditions, known, apart from meagre lithic evidences from live ethnographical traditions as well. Such a treatment would be impossible even on regions rich in Late Paleolithic-Mesolithic assemblages in Europe, not to speak of Hungary which is particularly poor in relevant material. Taking into consideration that the material is deposited in Budapest, Hungary, where New World Archaeology and the ethnographic research of North American Indians is fairly out of the everyday information circuit, more space is devoted to presentation of subsistence and conditions of living than could be directly derived from the lithic assemblage at hand; in this, I am trying to make use of scattered pieces of information very deficiently available in Hungarian libraries.

Setting

Unfortunately, there is no exact description on the actual sites of the individual pieces of the Salgó-Collection, not even on the find assemblages belonging together. According to AIKENS-MINOR (1977), Nicholas Salgó has been collecting regularly on the ranch. Obviously, more than 1000 choice pieces of delicate projectiles embracing a wide temporal range cannot be gathered, but during a longer period. The sketch of the site (AIKENS-MINOR 1977. fig. 1) published by the team of Oregon archaeologists denotes several (about 50) spots and areas of find accumulations along the Chewaucan river. The wider environment of the site area is in South-Central Oregon, in the environs of the Klamath Reservation, South Summer Lake (Fig. 2). On the basis of the descriptions available, this region can be considered as lying at the meeting point of several ecological units. Geographically, we are in the northwestern parts of the Great Basin, the big inter-mountain basin along of the Rockies with no water outflow, not very far from the Cascade Range (through which the break-through of the river Klamath provides a direct route towards California). Arid regions of the Great Basin desert are met here with the marshy district of lakes. This harsh but varied environment served for one of the last refugees of foraging communities exploiting in a sort of transhumance the scarce sources of subsistence. We are not far from the NW Californian region where Ishi used to live as the last member of his tribe, the Yahi (relative of the better known Yana people, SNOW-FORMAN 1976). His account on the life of one of the last peoples making a living exclusively of hunting game and collecting edible items of natural vegetation is a treasure of cultural anthropology (KROEBER 1961). His fashion of projectile point production, using bottle glass as raw material, gives an impression of the most recent lithic tradition of the North-American South-West (SNOW-FORMAN 1976. fig. 100).

Different tribes, different communities had different strategies of survival. The life of the tribes living in the neighbouring Klamath Region is known to us from the authentic and colourful description of another private collector, Carrol B. HOWE (1972). According to him, important Indian tribes living in this region in historical times include the Klamath people, adopted to marshy-lacustrine environment and desert-dwellers, Snake Indians – Northern Paiute and Shoshon people leading a less sedentary way of life, practically constantly moving in small groups (family units). Tribes were gathered only for occasional big hunts, which were periods of plenty and feasts for the communities. In his monograph on the Indians of North America, H.E. DRIVER emphasized the low level of social organisation as a direct consequence of scarce natural resources. „These people obtained a meagre living from wild species of plants and animals available in their deserts and mountains. They lived in small family groups or band until they got horses from the Spanish or from other indians” (1961. 17). „In the Great Basin there was a large area where wild plant foods predominated over animal foods. The pinon, from which pine nuts were obtained, was the most common single species used for food, but seeds of many other plants were also eaten, and a few roots were obtained with the aid of a digging stick. There was no single food that could be regarded as stable because even the pine nut crop failed frequently [...] Famines were common in the Great Basin,

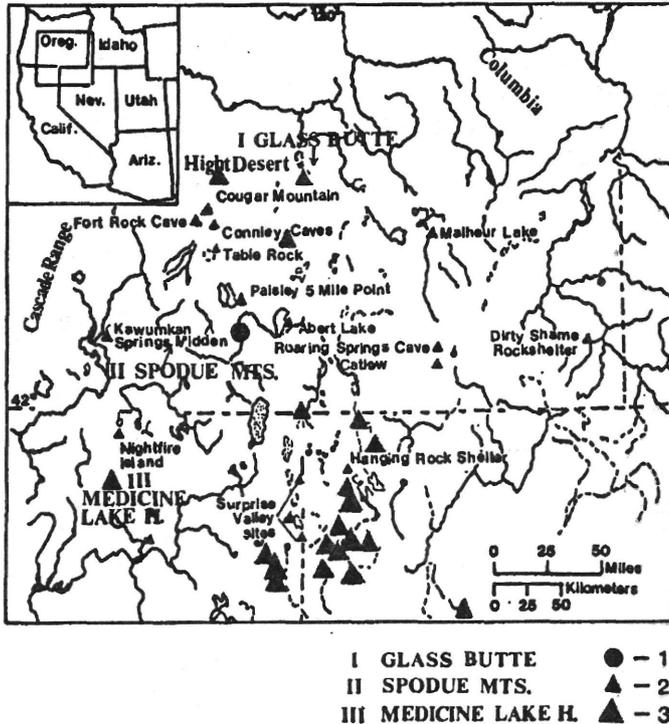

Fig. 2. Map of the environs of the Coffeepot Flat, South-Central Oregon (after STURTEVANT ed. 1986). Key: 1. Coffeepot Flat. 2. Archaeological sites. 3. Obsidian sources

and people were hungry much of the time, according to Indian informants" (DRIVER 1961. 29–30). No wonder that population density is as low as can be, under 2 persons/square kilometers (ibid., Map 6). At the same place, DRIVER mentioned occasional communal hunts for big game living in herds like deer and antelope and a distinct preference for rabbits also emphasized by HOWE (1972). „Compared with other areas, however, large game was scarce and probably furnished a smaller part of the year-round diet than did rodents, reptiles and insects" (1961. 30).

Pottery was unknown, containers were exclusively made of basketry. The dry climate, lack of big game and general scheme of subsistence reminds definitely to our Epipalaeolithic-Mesolithic period characterised by, as it is well known for students of Central European prehistory, arid climate, scarcity of big game and, consequently, a dramatic decrease in population.

The archaeological classification of American cultures takes into consideration this very simple level of subsistence system, denoting the recent past of the Great Basin

Prehistory under the name 'Archaic', clearly indicating that no real significant change took place in the way of living of these people since the appearance of the first known prehistoric technocomplexes [Chronological classification for Great Basin indicated, after the *Handbook of North American Indians* (STURTEVANT 1986. Fig. 6).]

The chronological classification of the western parts of the U.S.A. is founded, basically, on projectile point typology. Naturally, in the past few years the dominance of typological arguments was substituted by, for sites of known context and professional excavations, scientific methods of dating like a complex stratigraphic approach, C-14 dating and obsidian hydration measurements. (e. g. THOMAS et al 1983). Without any stratigraphic information, however, we are left with the most simple tools of the 'descriptive and classificatory period' (WILLEY-SABLOFF 1974), i. e., artifact typology.

For a chronological classification of the Salgó-Collection, a more exact knowledge on the immediate surroundings of the site area, the primary source of information has been the excellent series of the Smithsonian Institution, the *Handbook of North American Indians*, especially its XI. volume consecrated to the region of the Great Basin, luckily available in Hungary (STURTEVANT ed. 1986). According to the treatment of the subject, the region of the Coffeepot Flat falls to the central part of the Northern Great Basin (Fig. 2). Among the significant archaeological sites lying relatively near to our area, the most significant locality is possibly the Fort Rock Cave, with a cultural layer sequence dating back to 12 000 years. Data of the *Handbook* were used in respect of typeable, chronologically significant projectiles, complemented with valuable comments and classification scheme of THOMAS and colleagues on NW and Central Nevada sites, corresponding by and large to our material from South-Central Oregon.

Artefacts of the Salgó-Collection

As it has been emphasized, the archaeological find assemblage of the Coffeepot Flat is the result of amateur collecting activity. Considerable repulsion towards the 'hobbyistic activity' of private collectors is easy to trace even in the description of the mildest archaeologist. AIKENS and colleagues go as far as saying, „A major problem affecting all archaeological sites of the area is that Coffeepot flat has been a popular hunting ground for artifact collectors for many years. Well-made, distinctive artifacts are virtually impossible to find. This handicap to interpretation was recognised at the outset of the research, and was a major factor determining the analytical approach adopted in the present study". (AIKENS-MINOR 1977. 5).

Similarly, the material of the Hungarian Ethnographical Museum is definitely selected according to the other extremes, containing practically only chronologically valuable material of finely worked projectiles, arrowheads and spearheads as well as their fragments and half-products of their fabrication. Closed find assemblages cannot be separated within the material. Apart from obviously hunting implements and arms, the lack of simple 'household tools', raw material blocks and fabrication debris is all the more

striking because the Coffeepot monograph definitely speaks about local obsidian workshops and presents abundant material of flakes and other technological types.²

The frames of the present study do not make it possible to present each tool piece-by-piece. The selection published in the form of illustrations comprises the pieces from the Varga-Collection (Fig. 1) and a selected sample of characteristic types deposited, from the rich assemblage of the Salgó-Collection, as reference samples in the Palaeolithic Collection of the Hungarian National Museum (Plates I-V).

The primary approach of typological evaluation was that of a unified, comprehensive description of all artifacts, based, in the first place, on the examination of complete and mildly injured specimens as well as fragments with characteristic typological marks. Half-products and fragments were classified in the broad sense only, while some examples of reworking and multiple use will be presented in details.

For the typological classification of the material I tried to use a broad and flexible classification set on the basis of Hungarian Neolithic artifacts. The scheme is a binary classification of the basic tool types and that of the blanks, where tool classes (Capital letters) agree more or less with the broad categories of KOZLOWSKI-KOZLOWSKI 1979, and numbers correspond to blank forms (BÍRÓ 1987, 1989) (*Table 1*).

The above system was found effective and easy for a wide chronological horizon of Old World lithics, especially suitable for assemblages with high percent of half-products and technological types. This scheme, however, was not of big help for most of the material where almost all of the pieces would simply fall in the category E3!

The overwhelming majority of the assemblage consists of 'points', i. e., projectiles: arms that were attached to the tip of arrows, harpoons and lances and used for hunting, fishing and in fighting. The ratio of s. l. 'points' is over 90% (1270 pieces), together with half-products and atypical fragments. In course of classification, 3 categories were separated on a morphological/dimensional basis:

1. arrowheads
2. spearheads
3. pikes

Separation, of course, could not be accomplished very rigidly, there are a number of transitional forms and atypical pieces. Arrowheads comprised relatively light pieces, typically flat, worked in most cases symmetrically or at least with symmetric weight distribution about which it can be supposed that they were shot by a bow on the tip of an arrow. The apparent assymetry of the basic part of several pieces, often terminating in a more or less protruding 'wing', especially in case of minor points, indicates use in fishing. An apparent intermediate category between spearheads and arrowheads possibly corresponds, on the basis of actual ethnographical observations, to darts, i. e., projectile heads of atlatis (HOWE 1972. fig. 54). Real spear-heads are typically lanceolate, ovate-pointed, large, long and flat pieces of projectiles tipping arms held in the hand: much of these pieces are described in American technical literature as 'knives'. In my concept,

² Claims of local obsidian-working workshop activity were examined in detail on the basis of instrumental analysis of obsidian, see BÍRÓ-POZSGAI-VLADÁR 1986. this volume.

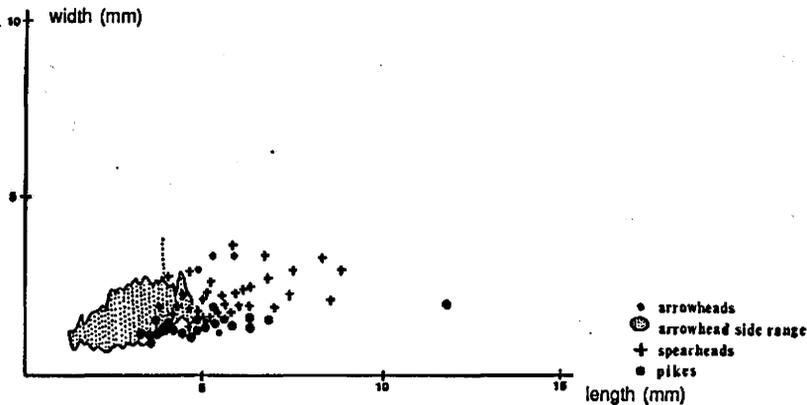

Fig. 3. Size distribution of different types of projectiles

'knives' necessarily have one cutting edge only, usually long, either bifacially or unifacially worked, comprising unretouched cutting edges as well.³

Pointed arms with thick-ovate cross section were separated from both spearheads and arrowheads under the name 'pike'. The dimensional distribution of projectiles according to the above categories are summarised on Fig. 3.

Transitional pieces towards the above categories are, of course, present; moreover, the latter category (pikes) is in close relation to other implements falling outside the group of projectiles altogether (drills, needles). Possibly we must also consider multiple use, several functions of one and the same artifact as it is well known for Palaeolithic assemblages (VAUGHAN 1983), especially among pieces of everyday use. In case of the large and beautifully worked 'knives', however, the use for inferior female work is highly unlikely. (Such choice pieces are naturally present in the Salgó-material as well: e. g., Plate IV/1). Large knives and spearheads, at the same time, raise an important problem from the chronological point of view as well. Such forms are considered typical for the early horizons within the Great Basin: I am convinced that surpassing schematic representations on projectile type charts, functional separation must have a role here (big game/heavy projectiles, small game, fishing/light projectiles), and we must consider technological phases of artifact production as well (FRISON-BRADLEY 1980). Another factor working against the preservation of large projectiles is reworking, observable in several instances within our material as well. Let me mention here an interesting phenomenon, notably, that clear/translucent obsidian was preferentially used for the production of small points. This phenomenon is clearly observable in the type/raw material and

³ Many ovate bifaces like these have been found hafted with bone, wood or antler handles (comment by G. Brown).

dimensions/raw material distribution (*Table 2.*; see also BÍRÓ-VLADÁR. Table 1., this volume). We cannot forget about the inertia of the eyes, i. e., it is more difficult to estimate transparency of a bulky object especially under thick hydration crust, still the preferential use of opaque and less transparent obsidians for bulky pieces and the other way round is so striking that I am apt to find functional reasons lying behind. In case of fishing and fowling points, the transparent-glittering material could offer a better 'hiding colour', while glittering in case of heavy arms could be a giveaway sign. As it has been emphasized, the Salgó-Collection comprises in the first place, arms, which could be equally used not only for hunting but warfare as well. A nice Elko-point, prevalently frequent in our assemblage, was published by SNOW and FORMAN from the Anasazi period from Mesa Verde, in the frontal part of the skull of a young woman (SNOW-FORMAN 1976. fig. 92). The lethal impact of the point at the same time gives an impression of the efficiency of these arms as well.

Most of the projectiles in the assemblage are bifacially worked, typically with flat surface retouch (so-called 'Solutrean technique'). The masters probably aimed at a perfect symmetry and good distribution of the weight. It is fairly common that the elaboration of the reverse side is not perfect, leaving traces of the original flake-scar of the blank visible. There are also some 'hastily' formed points, especially among the arrowheads, that were formed by single-line retouch along the edges (from one or both sides).

Most of the projectiles were made on simple triangular flakes. There are relatively few blanks in the form of bona fide blades and core-implements. Consequently, the triangular flakes were thinned till the desired shape and indented with notches, sometimes with fine lace-like tothing on the borders. The deep longitudinal (axial) flake, so-called 'flute' typical for the earliest horizons (Clovis, Folsom tradition) is exceedingly rare, we may say, accidental in our material (Plate IV/5). Shouldered assymetrical 'knives' of the following horizon, Sandia and Scottsbluff types are already present, forming, together with Haskett-points and large stemmed points the oldest part of our material (Plates IV-V). Most of the finished projectile points, however, were accomplished with a combination of morphological elements, i. e., notches, different forms of stems, etc., to facilitate hafting and, occasionally, a good hold of the 'booty'. These morphological elements were described, aiming at systematic and reproducible description of the pieces. This classification of the artifacts was created independent of Great Basin traditional nomenclature for projectiles, but of course there is a great correlation with certain attribute combinations and typeable Great Basin projectile types with chronological significance. Apart from the registered morphological elements (*Table 3*), additional morphological elements used for the description of Upper Palaeolithic forms were adopted, mainly for spearheads. These additional criteria concern mainly the basic form of the spearhead, the finish of the basal part, i. e., rounded, pointed, shouldered basis, to mention only the most frequent items.

The morphological elements identified – naturally, within the frames of the above mentioned functional/dimensional categories – are listed on *Table 3*.

The combination of the morphological elements resulted in a complex type list for projectiles, presented on *Table 3*. The type list is presented in function of the state of the pieces.⁴

Naturally enough, loosely determined pieces mainly coincide with half-products and fragments, while more complicated combinations were generally observed on pieces with minimal injuries only.

The bulk of the assemblage (55%) can be classified into 18 morphological attribute combination categories (Fig. 4). Most popular categories, apart from plain types '1.' or '2.' (general „arrowhead” or „spearhead” include 1.34, 1.49, 1.39, 1.12, 1.35 and 1.29, i. e. corner-notched – stemmed, base notched – stemmed, corner-notched – indented base, sidenotched – hollow base, corner-notched – expanding stem and side-notched – indented base combinations).

Considerable effort was made to collate locally valid type names used for the Great Basin with the above types. I am not at all surprised that this work could not be completely successful, and I have my doubts especially in case of types known from very small samples only. Nevertheless, it is encouraging that all of the types actually listed in the Coffeepot monograph were found, all of them in large series.

Some 630 pieces of projectiles could be identified, using visual information of the *Handbook* (Figs. 3–4 on pages 116–118) and descriptive instructions of THOMAS et al. (1976, 1979, 1983). The correlation of morphological element types and the classification on the basis of visual evidence is far from being perfect, but correct according to main tendencies (*Table 4*).

Using the data of frequency of typeable projectiles, as well as the chronological scheme offered by the *Handbook* it is possible to indicate potential 'acme' for the accumulation of the pieces collected by Nicholas Salgó (Fig. 5).

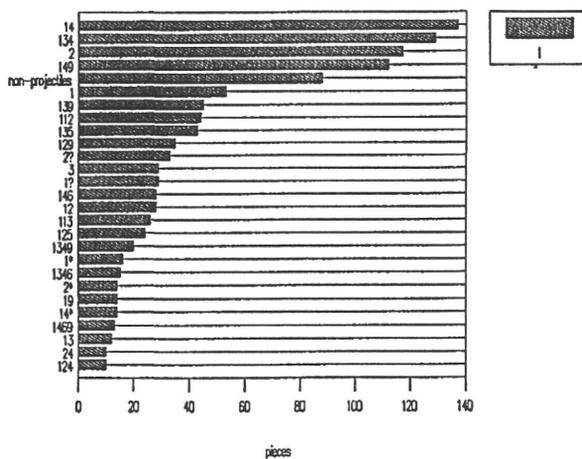
As it was previously noted, the assemblage is starting already in the Early Archaic, around 8000 B.C. The next important horizon comprises items of the Humboldt series as well as Cascade-points, still in relatively low number. The bulk of the assemblage falls to the period hallmarked with Elko points and members of the Rosegate series (Middle Archaic-beginnings of Late Archaic). The youngest horizon is present, in the first place, in the form of the small Desert Side Notched points. Fig. 8 indicates the results of the examination of typeable points of the Salgó-Collection in a temporal scale. Temporal distribution data are derived from the *Handbook*.

Remaining projectile types comprise mainly very general forms like small stemmed point, for the separation of which students of American prehistory did not find reason to separate under specific names or these names are unknown to me, as well as very special individual types, the publication of which is considered important for their possible chronological meaning (Plates I–V).

⁴ Complete (1), half-product (2), fragment (3), minor injuries (4) and reworked pieces (5); obviously, the combination of several factors is possible within one piece, i. e., fragment of a half-product. For this reason, the sum of the artifact in any row of *Table 3*. can exceed the total number of relevant pieces.

Frequency of artefact types

all types over 10 pieces

Frequency of projectile types

according to combination of attributes

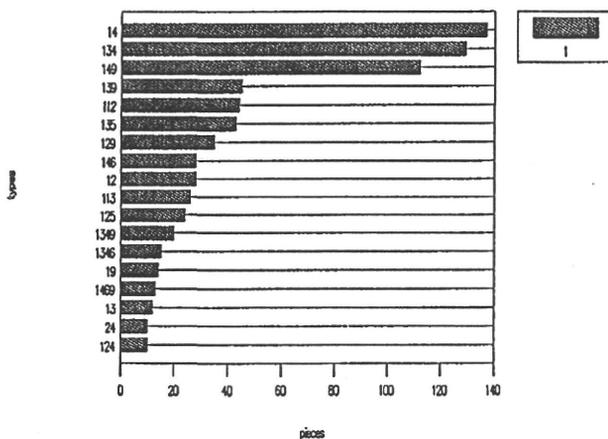

Fig. 4. Frequency of the most important morphological attribute combinations in the Salgó-Collection (for key of codes, see Table 3.)

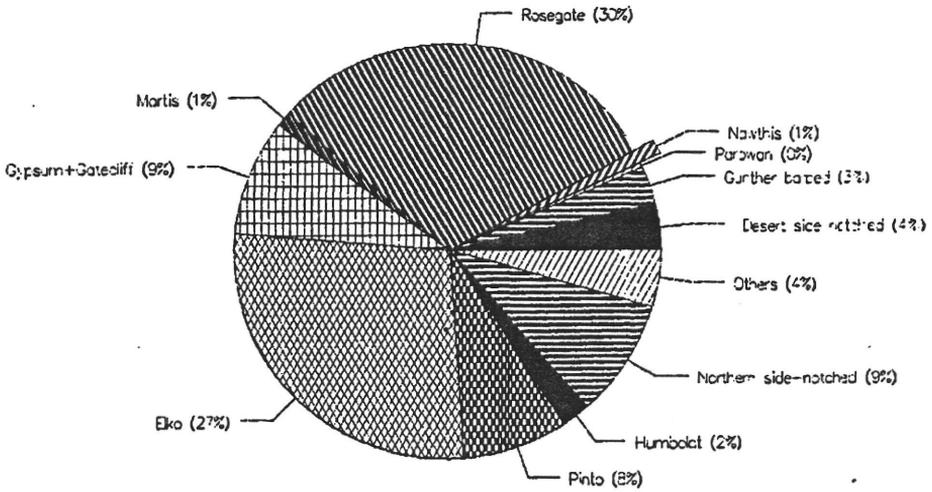
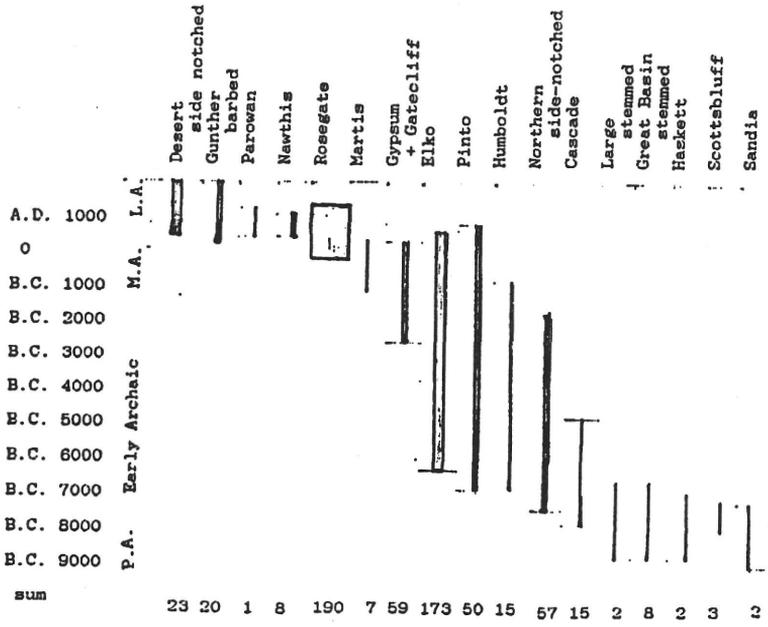

Fig. 5. Frequency of chronologically significant projectile types in temporal dimensions (chronological scheme after STURTEVANT ed. 1986)

Fragments of projectiles were classified wherever possible: still there are a lot of fragments left without a more precise definition. The state of the pieces is indicated on *Table 3*.

We should pay special attention to pieces of obvious reworking. The typological classification of such pieces is naturally more difficult, though sometimes we can make hints on the original form as well. Some of the reworked species are presented (Plate I/1, II/1, II/13, II/12, III/1 etc.).

Projectile points comprise, as we can see clearly, most of the material. The ratio of other tool types is under 7%, comprising some unworked pebbles, polishers as well. It is important, however, to point out important instances of drills and needles, because of their contribution to the interpretation of the Varga-Collection. Scrapers are almost completely missing while we have some flakes, knives, retouched and without retouch.

On the basis of the above typological information derived from the study of the Salgó-Collection it was already possible to describe the small assemblage of the HNM donated by Gyula Varga as well. The types of the small assemblage are familiar from the Coffeepot Flat (Fig. 1); a striking difference even in the small sample is the presence of definitely female working tools, needles of obsidian suitable for sewing leather. The Salgó-Collection contains altogether 2 such fragments (see above). Apart from these, there are 5 projectile points present in the material of Varga, comprising 2 Elko corner notched points, as well as a somewhat special type of large side notched points and a small stemmed point resembling the Rosegate series. The last piece is a stemmed point possibly in a state before the final touch. Chronologically the pieces of the assemblage seem to denote periods of dense population in the Coffeepot Flat as well.

Additional aspects of analysis

Obviously, the primary field of analysis of the Salgó-Collection is artifact typology. Generally working on stone assemblages with a more complex scope, I could not help trying to look at other features characteristic of the pieces, in the first place, raw material. Metrical features, state – completeness, finish, reworking and hydration were examined. Some of these additional aspects have already been utilised (e. g. Fig. 3, *Tables 2–3*). For the bulk of the assemblage, raw material analysis was a simple macroscopic observation. On a very small sample of fragments, electron energy dispersive spectroscopy (EDS) was performed, and the results published in this volume in details. Raw materials other than obsidian are especially rare, comprising mainly volcanic-post-volcanic rocks. Raw material groups vs. main artifact categories are presented on *Table 2*. Correlation of obsidian transparency and artifact dimensions have been raised already. The other important factor, hydration, was not measured, only registered in a 3-grade scale from fresh to completely hydrated. The distribution of the material according to types is given on *Table 5*. from this respect.

Summary

The examination of the rich and varied assemblage of the Coffeepot Flat, collected by Nicholas Salgó corroborated statements of the monograph published on professional field survey of the region. We can only join saying, that the people of the Coffeepot Flat must have lived in a sort of desert-montane pattern of seasonal movement perhaps as early as 8000 years ago and continuing to recent times. (AIKENS-MINOR 1977. 27-28). At the same time the analysis of the material could base on a much larger set of samples, possibly giving a good average on settlement density and the distribution of the population along the Chewaucan river. It is very difficult to estimate the actual historical significance of the material from Hungary. I do hope, however, that publication of the assemblage helps to keep it in the focus of interest, as much as it is necessary. For the Hungarian public, the Salgó-Collection offers a 'blick' into the technical level, artistic sense of a community living according to long forgotten traditions.

Acknowledgements

This paper is dedicated, in the first place, to the memory of Gyula Varga who first draw my attention towards recent lithic tradition of the prehistoric American Indians. Let me express my gratitude towards my ethnographer and archaeologist colleagues, Judit Antoni, Vilma Főzy and Ágnes Kerezsi who introduced to, and trusted me with the elaboration of the rich material collected by Nicholas Salgó. Finally, I am greatly indebted to Dr. Gary Brown, Albuquerque, for the revision of the text and stimulating criticism.

TABLES

Table 1.
Typological scheme for description of artifacts apart from projectiles

Morphological tool types	Basic form (of blanks)
A raw material	1 cores
B blanks and halfproducts	2 core residuals
C retouched implements	3 flakes
D truncated items	4 chips
E points	5 blades
F borers	6 knives
G burins	7 blade-like flakes
H chisel, wedge	8 blade-like chips
I end-scraper	
J side-scraper	
K rab	
L trapezes	
M segments	
N combined tools	
O special tool	

Table 2.
Type/raw material distribution of the Salgó-Collection

Type	Raw material											Total
	501	502	503	504	505	506	507	508	509	510-513	Others	
Frequent projectile types												
1.12	25	10	-	7	1	-	-	-	-	1	-	...44
1.13	6	13	-	3	1	2	1	-	-	-	-	...26
1.2	14	4	-	8	-	1	1	-	-	-	-	...28
1.29	18	8	-	6	-	-	3	-	-	-	-	...35
1.34	83	14	-	23	3	4	-	-	-	1	1	...129
1.35	20	11	1	8	2	1	-	-	-	-	-	...43
1.39	23	12	-	6	2	1	1	-	-	-	-	...45
1.4	81	19	-	23	6	4	1	-	1	-	-	...137
1.46	16	6	1	2	1	-	1	-	-	1	-	...28
1.49	70	18	-	17	2	2	2	-	1	-	-	...112
**Arrowhead												
total	514	194	4	165	30	23	17	-	5	4	6	...960
**Spearhead												
total	66	94	-	66	3	5	8	-	1	-	2	...245
**Pike												
total	21	21	-	16	1	3	3	-	-	-	-	...65
*Projectile												
total	601	309	4	247	34	31	28	-	6	4	6	...1270
*Non-projectiles												
total	20	31	3	11	-	2	1	1	-	2	17	...88
All artifacts												
total	621	340	7	258	34	33	29	1	6	5	23	..1358

Table 3.
Typological distribution of the Coffeepot Flat material

Main types:

1. Arrowhead
2. Spearhead
3. Pike

Morphological attributes registered for projectiles

- 1 hollow base (arched, concave)
- 2 side notch
- 3 corner notch
- 4 stem
- 5 expanding stem (resembling „fishtail”)
- 6 wing – protruding part reaching out of the contour lines laterally
- 7 contracting stem
- 8 „fluted” working at the basal parts
- 9 indented base or deep notch from basal side

Additional marks

- * special finish
- ? doubtful
- r rounded base
- p pointed base
- s shouldered
- rh rhomboidal shape
- w microlithic character

State of the pieces

1. Complete
2. Halfproduct
3. Fragment
4. Minor injuries
5. Reworked pieces

Type	State of the pieces					Total
	1	2	3	4	5	
1.	6	27	24	2	2	...53
1.*	3	3	7	-	3	...16
1.1	-	1	1	2	1	...5
1.12	20	1	7	14	4	...44
1.12*	-	-	1	3	1	...5
1.123	1	-	-	-	1	...2
1.124	1	-	-	-	-	...1
1.125	-	-	-	2	-	...2
1.129	-	-	-	1	-	...1
1.13	8	-	7	10	1	...26
1.134	-	-	2	1	-	...3
1.135	3	-	1	1	-	...5
1.136	2	-	-	-	-	...2
1.14	1	-	-	-	-	...1
1.146	1	-	-	-	-	...1
1.18	-	-	1	-	-	...1
1.1?	-	-	1	-	-	...1
1.2	16	-	5	7	2	...28
1.2*	2	-	-	-	-	...2
1.22	1	-	-	-	-	...1
1.23	1	-	-	-	-	...1
1.24	3	1	2	4	1	...10
1.249	1	-	3	-	-	...4
1.25	6	1	10	5	3	...24
1.25*	1	-	-	3	-	...4
1.25?	-	-	-	1	1	...1
1.269	1	-	-	-	-	...1
1.27	-	-	1	-	-	...1
1.29	18	-	8	9	1	...35
1.2?	-	-	1	-	-	...1
1.3	4	1	1	6	-	...12
1.3*	-	-	1	-	1	...1
1.34	48	5	14	56	8	...129
1.34*	4	1	-	1	1	...6
1.346	3	-	3	9	-	...15
1.347	-	-	-	1	-	...1
1.349	9	-	2	9	-	...20
1.34?	-	-	1	-	-	...1
1.35	9	-	16	16	2	...44

Type	State of the pieces					Total
	1	2	3	4	5	
1.35*	1	-	1	-	-	...2
1.356	-	-	-	1	1	...1
1.36	1	-	-	2	-	...3
1.36*	-	-	1	1	-	...2
1.37	1	-	-	1	-	...2
1.39	13	-	16	15	1	...45
1.39*	-	2	2	1	-	...3
1.39?	-	-	1	1	-	...1
1.3?	-	-	1	1	-	...2
1.4	71	7	19	34	7	...137
1.4*	8	1	1	3	2	...14
1.43	1	-	1	-	-	...2
1.46	11	-	3	11	3	...28
1.46*	3	-	-	1	-	...4
1.469	7	-	-	6	-	...13
1.46?	-	-	2	-	-	...2
1.47	1	-	-	3	1	...4
1.47?	-	-	-	1	-	...1
1.48	1	-	-	-	-	...1
1.49	36	-	16	56	8	...112
1.49*	1	-	1	-	-	...2
1.49?	-	-	1	-	-	...1
1.4?	1	1	1	1	1	...4
1.59	-	-	-	2	-	...2
1.69	1	-	-	1	-	...2
1.7	2	-	1	1	1	...5
1.7*	-	-	-	-	1	...1
1.7?	-	-	1	-	-	...1
1.8?	-	-	1	-	-	...1
1.9	2	1	1	8	3	...14
1.9*	1	-	1	-	-	...2
1.94	1	-	-	-	-	...1
1.99	-	-	-	1	-	...1
1.99*	1	-	-	-	-	...1
1.?	-	20	11	-	2	...29
1.r	-	1	1	-	-	...1
1.rh	-	1	-	-	1	...2

**Arrowhead

total 337 75 203 315 64 ...960

Type	State of the pieces					Total
	1	2	3	4	5	
2.	10	27	80	4	7	...117
2.*	4	3	4	-	5	...14
2.1	1	1	-	2	-	...3
2.12	-	1	1	1	-	...2
2.2	4	-	3	-	1	...8
2.24	-	-	-	-	1	...1
2.249	1	-	-	-	1	...1
2.25	-	-	1	-	-	...1
2.27	-	-	1	-	-	...1
2.29	2	-	-	-	-	...2
2.2?	-	-	1	-	-	...1
2.2p*	-	-	1	-	-	...1
2.3	1	-	2	-	-	...3
2.3*	1	-	-	-	-	...1
2.3?	-	-	1	-	-	...1
2.4	1	1	6	-	3	...10
2.4*	1	-	-	-	-	...1
2.47	1	-	-	-	-	...1
2.47?	-	-	1	-	-	...1
2.49	-	-	2	-	-	...2
2.49?	-	-	1	-	-	...1
2.4?	-	-	5	-	-	...5
2.7	1	2	2	1	-	...6
2.7*	-	-	-	-	2	...2
2.78?	-	1	1	-	-	...1
2.7r	1	-	-	-	-	...1
2.9	4	-	-	-	-	...4
2.9*	1	-	-	-	1	...1
2.9w	1	-	-	-	-	...1
2.?	1	12	23	1	5	...33
2.p	2	1	-	-	-	...3
2.r	5	-	2	-	-	...7
2.s	2	-	2	-	1	...5
2.s*	-	-	1	-	-	...1
2.wp	1	-	-	-	-	...1
Spearhead						
total	47	49	141	9	29	...245

Type	State of the pieces					Total
	1	2	3	4	5	
3.	3	5	16	2	4	...29
3.1	1	-	-	-	-	...1
3.2	2	2	-	1	1	...5
3.2*	2	-	-	-	-	...2
3.24	2	-	-	-	-	...2
3.269	1	-	-	-	-	...1
3.29	-	-	-	-	1	...1
3.2p	1	-	-	-	-	...1
3.4	1	-	-	-	1	...2
3.6	-	-	-	-	1	...1
3.7	1	-	-	-	-	...2
3.9	-	-	1	-	-	...1
3.?	-	5	2	2	-	...8
3.p	2	1	1	-	1	...3
3.r	2	1	1	-	-	...4
3.s	-	-	2	-	-	...2
**Pike						
total	18	14	23	6	10	...65
*Projectile						
total	402	138	367	330	103	...1270

Other types (for the codes, see Table 1.):

B3	flake	...7
B4	chips	...4
B4f	chip with pointed tip	...1
B5	blade	...2
B5f	blade with pointed tip	...1
B6	knife-blade	...4
B7	blade-like flakes	...7
B7/9	fragment of blade-like flakes	...2
B7f	blade-like flake with pointed tip	...1
C3	retouched flake	...11
C5f	retouched blade with pointed tip	...2
C6	retouched knife-blade	...9
C7	retouched blade-like flake	...7
C7/9	retouched blade-like flake fragment	...1

Type		Total
C7f	retouched blade-like flake with pointed tip	...2
F/C5	borer on retouched blade	...1
F/C7	borer on retouched blade-like flake	...1
F3	borer on flake	...1
F5	borer on blade	...1
I/C7	endscraper on retouched blade-like flake	...1
I5f	endscraper on blade with pointed tip	...1
I7	endscraper on blade-like flake	...1
J3	sidescraper on flake	...1
N/F7	combined tool with borer on blade-like flake	...1
N/G7	combined tool with burin on blade-like flake	...1
O3	special tool on flake	...1
O7	special tool on blade-like flake	...2
**other cipped stone tools, total		...74
**other mixed artifacts (pebbles, rock fragments, polisher)		...14
*non-projectiles, total		...88

All artifacts total		...1358

Table 4.
Correlation of Great Basin Projectile types and morphological projectile tool types

	Code	Pieces
Desert side notched	1.12	7
	1.29	5
	1.2	5
	1.25	2
	1.49	1
	1.129	1
	1	1

Gunther	1.49	10
	1.34	3
	1.346	2
	1.349	2
	1.34	1
	1.347	1

Parowan	1.1	1

Nawthis	1.46	3
	1.25?	1
	1.346	1
	1.469	1
	1.49	1
	1.69	1

Rosegate	1.49	66
	1.34	56
	1.4.	15
	1.469	7
	1.349	7
	1.3	6
	1.9	6
	1.35	4
	1.39	3
	1.346	3
1.59	2	

	Code	Pieces	
Rosegate	1.37	2	
	1.99	2	
	1.	1	
	1.1	1	
	1.356	1	
	1.43	1	
	1.46	1	
	1.47	1	
	1.69	1	
	1.94	1	
	2.49	1	
	B4	1	

	Martis	1.35	5
1.3		1	
1.		1	

Gypsum-Gatecliff	1.4	28	
	1.34	7	
	1.47	3	
	1.46	3	
	1.7	3	
	1.49	2	
	1.349	2	
	2.7	2	
	1.134	1	
	1.249	1	
	1.29	1	
	1.346	1	
	1.39	1	
	1.48	1	
	2.24	1	
	2.4	1	
	3.	1	

Elko corner notched	1.35	23	
	1.13	20	

	Code	Pieces
Elko		
corner notched	1.12	9
	1.34	8
	1.25	8
	1.135	4
	1.39	4
	1.29	3
	1.4	3
	1.134	1
	1.136	1
	1.14	1
	1.24	1
	1.3	1
	1.346	1
	1.36	1
	1.2?	1

E. eared	1.39	25
	1.29	14
	1.12	4
	1.13	3
	1.34	2
	1.	1
	1.135	1
	1.136	1
	1.2	1
	1.349	1
	2.	1
	1.47	1

E. side notched	1.12	6
	1.2	4
	1.13	2
	1.35	2
	1.123	1
	1.124	1
	1.125	1
	1.24	1
	1.25	1

	Code	Pieces
E. side notched	1.29	1
	2.25	1

Pinto	1.49	12
	1.29	7
	1.29	7
	1.349	6
	1.249	2
	2.49	2
	2.9	2
	1.134	1
	2.1	1
	1.12	1
	1.9	1
	1.	1
	1.1	1
	2.249	1
	2.9	1
1.25?	1	

Humboldt	2.9	3
	1.9	2
	2.1	2
	1.12	1
	1.18	1
	1.8?	1
	2.?	1
	3.	1
	3.1	1
	3.9	1

Northern side notched	12	16
	1.12	15
	1.25	9
	2.2	3
	3.2	2
	1.35	2

	Code	Pieces
Northern side notched	1.125	1
	1.23	1
	1.29	1
	1.4	1
	2.12	1
	2.29	1
	3.269	1
	1.249	1
	1.39	1

Cascade	2.	6
	2.p	3
	2.r	2
	2.47	1
	2.wp	1
	3.	1
	C6	1

Large unnamed stemmed & Great Basin large stemmed	2.7	4
	2.4	2
	1.4	1
	2.47	1
	2.78	1
	3.24	1

Haskett	2.7	1
	2.	1

Scottsbluff	2.s	1
	2.	1

Sandia?	2.s	1
	2.	1

Table 5.
Hydration state of obsidian according to main types

Type	Hydration state			Total
	1	2	3	
Frequent projectile types				
1.12	14	25	5	...44
1.13	6	16	4	...26
1.2	7	20	1	...28
1.29	10	22	3	...35
1.34	54	64	10	...128
1.35	13	25	5	...43
1.39	9	33	3	...45
1.4	60	69	8	...137
1.46	13	13	3	...28
1.49	41	62	9	...112
**Arrowhead				
total	329	547	80	...960
**Spearhead				
total	65	157	21	...245
**Pike				
total	16	45	4	...65
**Projectile				
total	410	749	105	...1270
**other				
*non-projectiles,				
total	25	39	6	...88

All artifacts				
total	435	788	111	...1334

PLATES

Plate I. Obsidian artifacts from the Salgó-Collection in the Hungarian National Museum (Inv. Nr. Pb 90/301-360)

1. Small stemmed point (HNM/14)
2. Small stemmed point (HNM/11)
3. Rosegate series (HNM/13)
4. Rosegate series, Eastgate expanding stem point (HNM/15)
5. Rosegate series, Rose Spring corner notched point (HNM/20)
6. Rosegate series, (HNM/18)
7. Rosegate series, Eastgate split stem point (HNM/19)
8. Stemmed point resembling Rosegate series (HNM/20)
9. Rosegate series, Rose Spring point (HNM/21)
10. Rosegate Series, Rose Spring point (HNM/9)
11. Desert side notched point (HNM/1)
12. Desert side notched point (HNM/17)
13. Side notched point, half-product? (HNM/24)
14. Desert side notched point (HNM/2)
15. Northern side notched point (HNM/3)
16. Northern side notched point (HNM/22)
17. Northern side notched point (HNM/29)
18. Northern side notched point (HNM/31)
19. Large side notched point (HNM/31)

Plate II. Obsidian artifacts from the Salgó-Collection

1. Elko corner notched point (HNM/23)
2. Elko side notched point (HNM/10)
3. Elko side notched point (HNM/8)
4. Elko corner notched point (HNM/7)
5. Elko eared point (HNM/5)
6. Elko eared point (HNM/4)
7. Elko corner notched point (HNM/27)
8. Elko corner notched point? (HNM/35)
9. Elko eared point (HNM/38)
10. Elko corner notched point (HNM/40)
11. Pinto sloping shouldered point (HNM/26)
12. Pinto series point, reworked into a drill (HNM/39)
13. Pinto series point, reworked (HNM/28)
14. Pinto point? (HNM/42)
15. Gatecliff series point (HNM/16)
16. Pinto point? (HNM/6)

Plate III. Obsidian artifacts from the Salgó-Collection

1. Drill, reworked from knife-like form (HNM/33)
2. Half-finished pike used as a drill (HNM/32)
3. Cascade point (HNM/25)
4. Humboldt point, fragment of basal part (HNM/30)
5. Archaic knife-like artifact, possibly not finished (HNM/41)
6. Large borer (resembling finer needles) (HNM/36)
7. Biface half-product (HNM/44)
8. Biface half-product (HNM/43)
9. Drill (HNM/34)

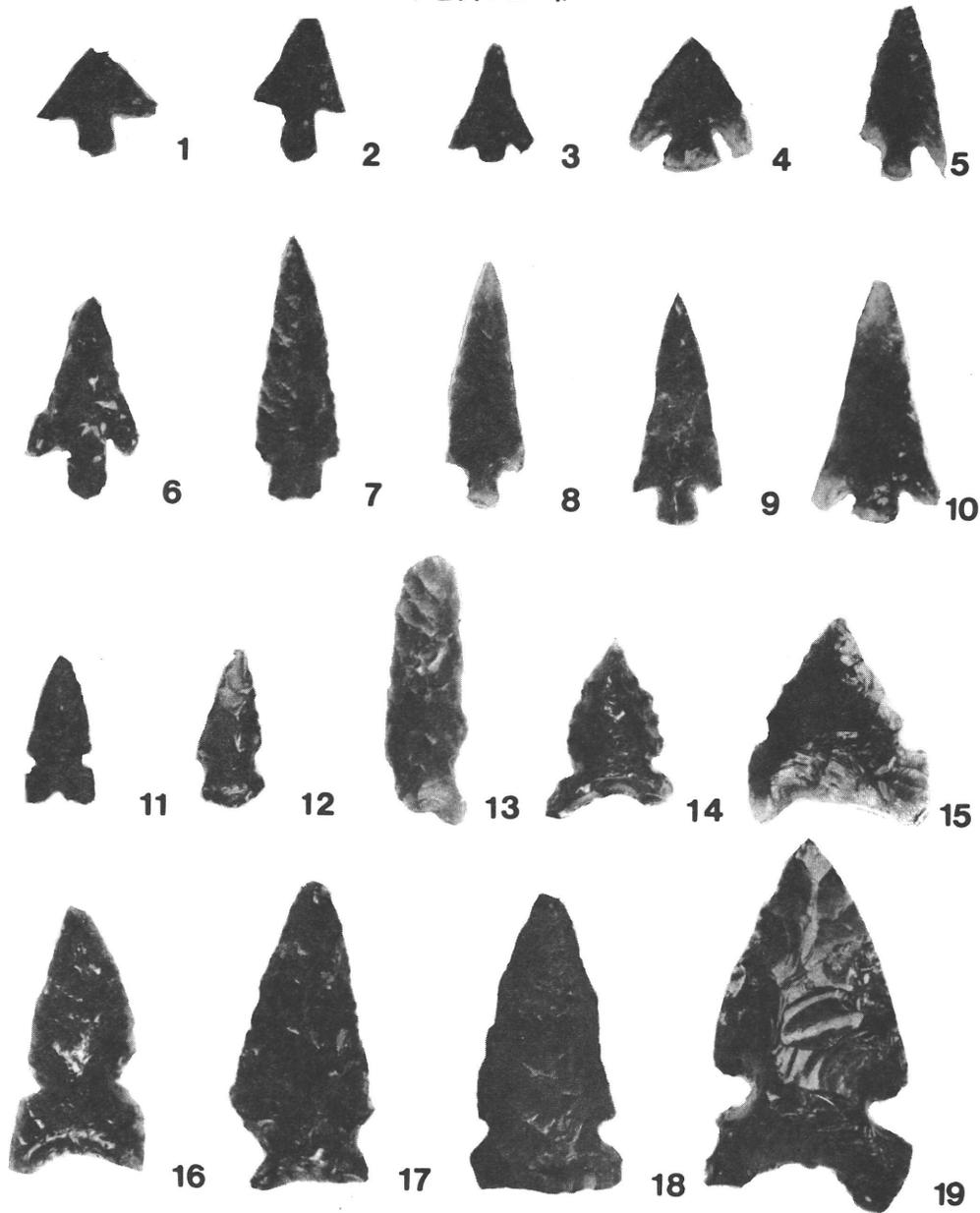
Plate IV. Obsidian artifacts from the Salgó-Collection

1. Large knife, pike-like form (HNM/51)
2. Large stemmed point (HNM/50)
3. Large lanceolate point in Elko-style (HNM/52)
4. Large stemmed point (HNM/48)
5. Large stemmed point (HNM/45)
6. Haskett point (HNM/46)
7. Haskett point? (HNM/47)
8. Large Gypsum-point (HNM/53)
9. Sandia-knife? (HNM/57)

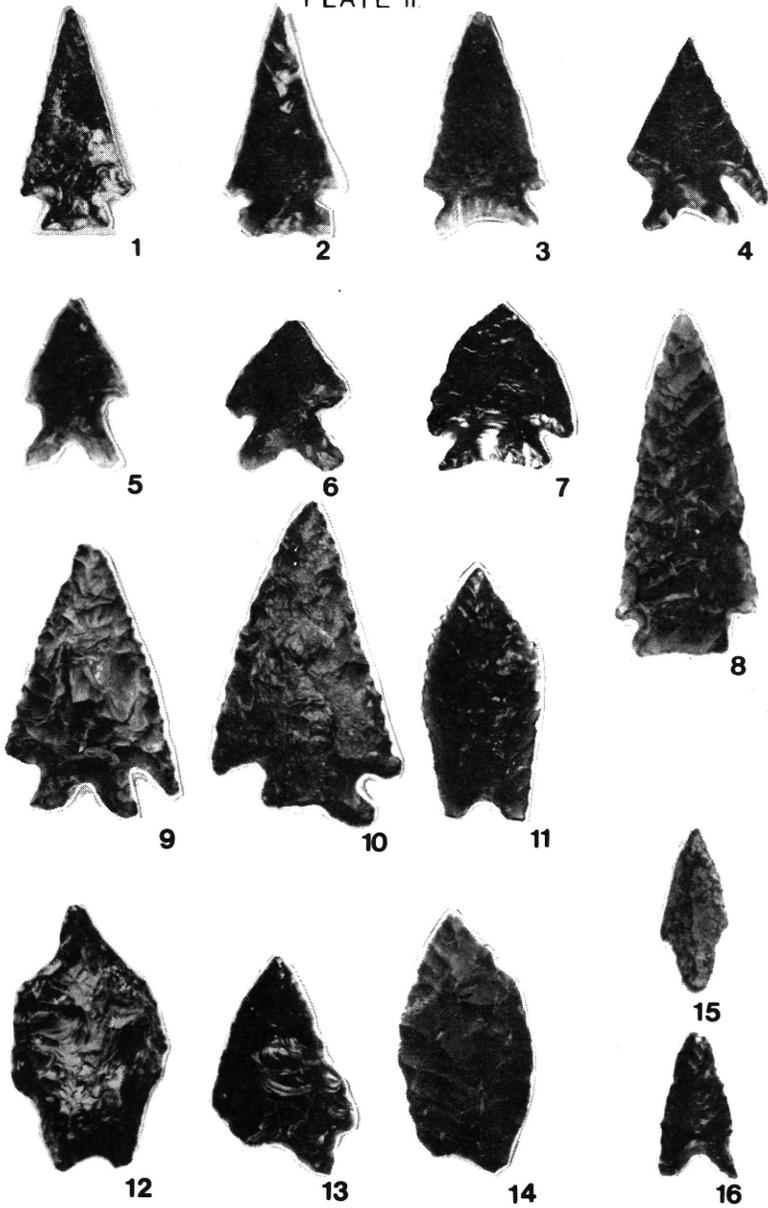
Plate V. Obsidian artifacts from the Salgó-Collection

1. Lanceolate flake with flat surface retouch (HNM/49)
2. Lanceolate pre-form for spearhead (HNM/54)
3. Lanceolate pre-form for spearhead (HNM/56)
4. Large stemmed point (HNM/59)
5. Cascade point? (HNM/58)
6. Sandia-knife? (HNM/60)
7. Sandia-knife? (HNM/55)

PLATE I.

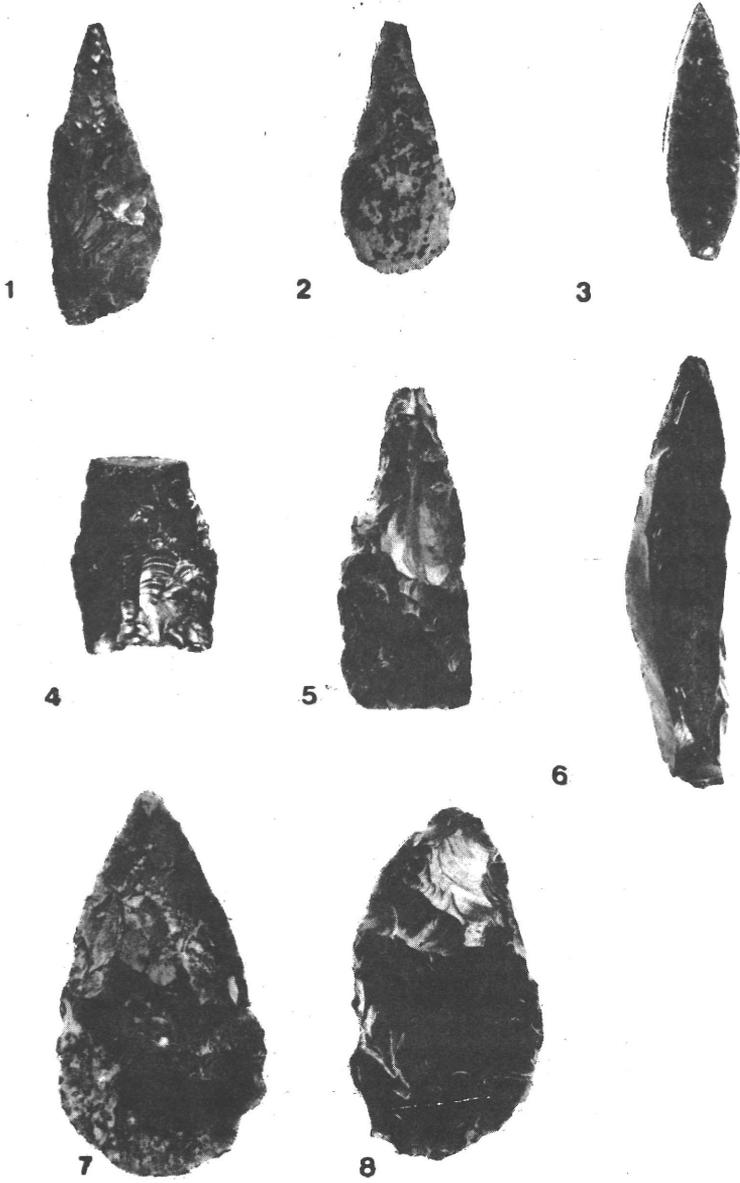

PLATE II.

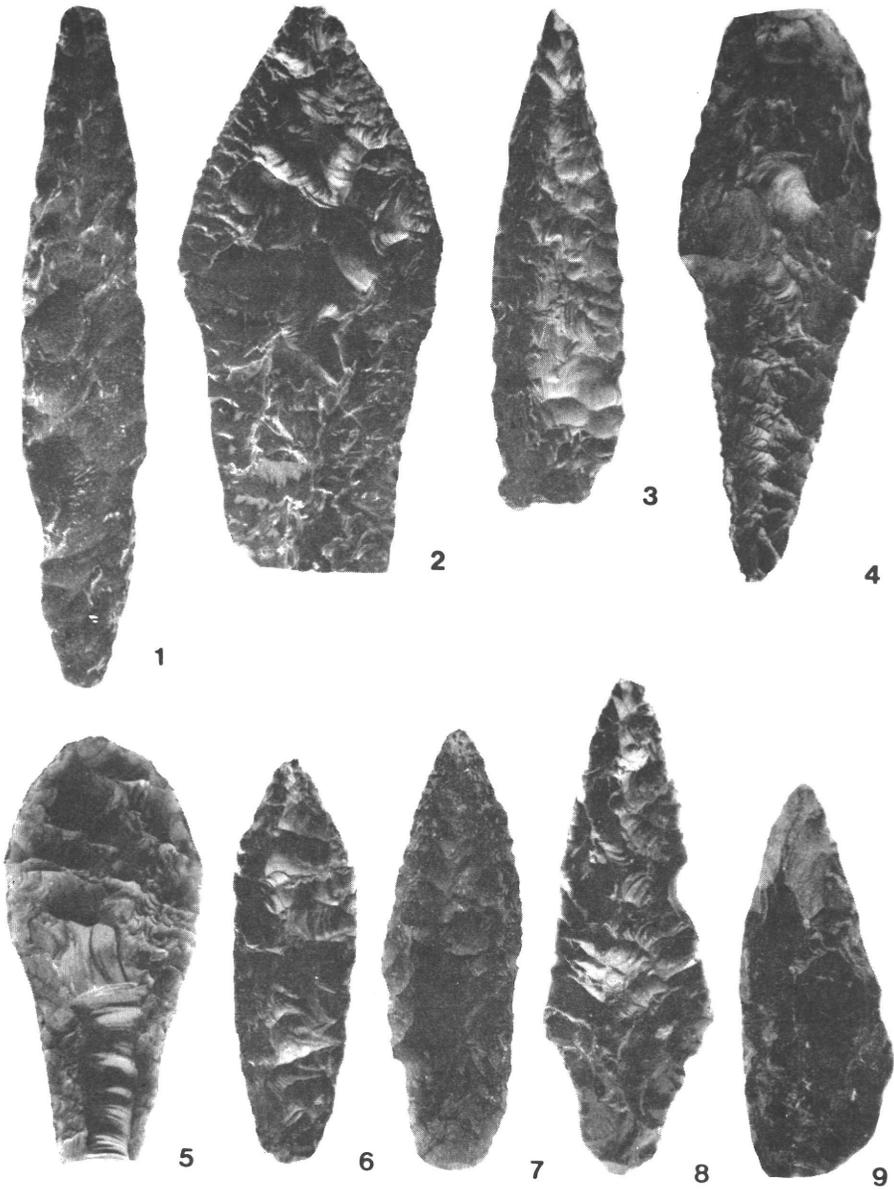
0 1 2 3 4 5cm

PLATE III.

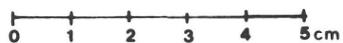
0 1 2 3 4 5 cm

PLATE IV.

0 1 2 3 4 5 cm

PLATE V.

REFERENCES

- AIKENS, C. M. – MINOR, R.
1977 The archaeology of Coffeepot Flat, South-Central Oregon. University of Oregon Anthropological Papers 11. 1–87.
- BIRÓ Katalin
1987 Chipped stone industry of the Linearband Pottery Culture in Hungary. *Archaeologia Interregionalis* 36. 131–167. Warsaw – Cracow
- BIRÓ Katalin–POZSGAY Imre – VLADÁR András
1986 Electron beam microanalyses of obsidian samples from geological and archaeological sites. *Acta Archaeologica Hungarica* 38. 257–278.
1988 Central European obsidian studies. State of affairs in 1987. *Archaeometrical Studies in Hungary* 119–130.
- DOBOSI Viola
1982 Foreign finds in the Palaeolithic collection of the Hungarian National Museum. *Folia Archaeologica* 33. 7–42.
- DIVER, Harold E.
1961 *Indians of North America*. Chicago
- FRISON, George C.–BRADLEY, Bruce A.
1980 Folsom tools and technology at the Hanson Site. Wyoming, Albuquerque
- HOWE, Carrol B.
1972 *Ancient tribes of the Klamath Country* (3rd ed.), Portland, Oregon, Bindfords & Mort Publishers.
- KOZŁOWSKI, J.K.–KOZŁOWSKI, S. K.
1979 Upper Palaeolithic and Mesolithic in Europe. Taxonomy and Palaeohistory. *Prace Komisji Archeologicznej* 18. Ossolineum
- KROEBER, Theodora
1961 *Ishi in two Worlds: A Biography of the Last Wild Indian in North-America*. Berkeley
- LAYTON, T. N.–THOMAS, D.H.
1979 The archaeology of Silent Snake Springs. Humboldt County, Nevada, *Anthropological Papers of the Am. Mus. of Natural History* 55. 249–270. New York
- PALÁGYI Sylvia–BIRÓ Katalin–REGENYE Judit
1989 Technológiai megfigyelések a Nemesvámos, baláca-pusztai lelőhely kőszeközanyagán. *Balácai Közlemények* 1. 47–94. Veszprém
- SNOW, Dean–FORMAN, Werner
1976 *The American Indians – Their Archaeology and Prehistory*. London
- STURTEVANT, W. C. ed.
1986 *Handbook of North American Indians. Great Basin*, Smithsonian Institution 11.

THOMAS, D. H. et al.

1983 The archaeology of Monitor Valley / 2. Gatecliff shelter. Anthropological Papers of the Am. Mus. of Natural History 59. New York

THOMAS, David Hurst–BETTINGER, Robert L.

1976 Prehistoric Pinon Ecotone settlements of the Upper Reese river valley, Central Nevada, Anthropological Papers of the Am. Mus. of Natural History 53. 263–366. New York

VAUGHAN, Patrick

1983 La fonction des outils préhistoriques. La Recherche, No. 148 Oct. 1983. 14. 1226–1234.

WILLEY, G. R.–SABLOFF, J. A.

1974 A History of American Archaeology. London

AMERIKAI KŐESZKÖZÖK A NÉPRAJZI MÚZEUM GYŰJTEMÉNYÉBEN

Őskori amerikai – indián és ún. paleo-indián – kőeszközöket ajándékozott a budapesti Néprajzi Múzeum gyűjteményének Salgó Miklós, az Egyesült Államokban élő, magyar származású magánygyűjtő. A különleges szépségű kőeszközökből – zömében nyílhegyekből és lándzsahegyekből – álló, több mint ezer tételes kollekció az USA délnyugati területéről, Oregon állam déli-középső vidékéről származik, lelőhelye a Chewaucan folyó közelében fekvő *Coffeepot Flat*, amely a Great Basin (Nagy Medence) nevű, száraz, sivatagos, intramontán felföld északnyugati vidékén található.

A gyűjtemény hosszú évek gyűjtéseinek és viszonylag nagy terület bejárásának eredménye. A lelőhelyen végzett régészeti terepbejárások mintegy 50, különféle jellegű és korú telep jelenlétét bizonyították. E kutatások azonban nem eredményeztek a felszíni gyűjtésből származó, nyilvánvalóan válogatott anyaghoz hasonló gazdagságot a datáló értékű – és különlegesen szép – „nyílhegyekből”. A régészeti terepbejárások eredményei szerint a gyűjtött eszközök igen széles időhatárokat ölelnek fel (Kr. e. 8000–i. sz. 1850).

Az itt feldolgozott gazdag anyag megerősíti a fenti keltezést. Érdekessége, hogy olyan területről származik, ahol egészen századunk elejéig megőrződött az ősi vadász-, gyűjtőgető életmód és eszközkészlet.

A dolgozat célja a különlegesen szép leletegyüttes bemutatása oly módon, hogy betekintést nyerjünk Földünk egyik utolsó vadászó-gyűjtőgető közösségének életébe.

KATALIN T. BIRÓ-ANDRÁS VLADÁR

RAW MATERIAL ANALYSIS OF THE OREGON – COFFEEPOT FLAT LITHIC ASSEMBLAGE

Introduction

The lithic assemblage of the Coffeepot Plain, Oregon (USA) is deposited in the Hungarian Ethnographical Museum. The material was donated to the Museum by Nicholas Salgó, and comprises over 1300 items. The detailed typological presentation of the material is given by K. Bíró¹, including macroscopical determination of the raw material. The overwhelming majority of the artifacts is made of obsidian. There were 13 macroscopical varieties separated among the obsidian artifacts according to colour, pattern and transparency. The distribution of the material according to these categories is demonstrated in *Table 1*.

As it has been emphasized in connection with the typological study of the assemblage, it is obviously difficult to interpret archaeological problems of geographically remote and unfamiliar assemblages. This is even more true for an adequate provenance study of the material. Being aware of the limitations resulting from the lack of field information and improper amount of references we tried to apply our routine methods of analysis to the study of the raw material of the Salgó-Collection.

Investigation methods

Obsidian samples were analysed using electron-energy dispersive X-ray spectrometry (EDS) in a JSM-35 type scanning electron microscope in the Research Institute for Technical Physics, Budapest. EDS analyses have been used for obsidian characterization since 1981 (BIRÓ-POZSGAI 1982, 1984; BIRÓ-POZSGAI-VLADÁR 1986, 1988), using an ORTEC EEDS-II, multichannel analyser with Si (Li) detector and a semiquantitative evaluation procedure. Samples analysed comprise all significant sources from Europe and the so-called 'Mediterranean obsidian province' (CANN et al. 1969). Archaeological samples were, so far, almost exclusively of Central European and Anatolian sites.

Recently two important factors helped in amplifying scope and, hopefully, efficiency of the analyses: the purchase of a KEVEX – Delta X-ray analyser offering the

¹ See same volume, Prehistoric American stone tools.

Table 1.
Distribution of the lithic material according to macroscopic grouping

Obsidian variety (code)	Obsidian variety description	Number of pieces	Volume percent
501	black, transparent-translucent	621	29.13
502	black, nontransparent	340	37.77
503	mahogany, nontransparent	7	0.28
504	black, slightly translucent by edges	258	25.48
505	dark grey, slightly translucent by edges	34	1.51
506	black-grey, striped, translucent	33	1.91
507	dark grey, nontransparent	29	2.91
508	translucent-troubled grey, with inclusions	1	0.17
509	fused cloudy	6	0.19
510	dark grey striped, nontransparent	1	0.53
511	red, brownish red, nontransparent	3	0.05
512	black-red-translucent striped	1	0.04
513	black, reddish translucent	1	0.04

Table 2.
Distribution of the pieces analysed according to type and macroscopic grouping

Locality	Description	Inventory nr.	Lab. nr	EDS code
Glass Butte 1	geological sample	L 89/116/1	225	GB1
Glass Butte 2	geological sample	L 89/116/2	226	GB2
Davis Creek	geological sample	L 87/5	219	DC
Coffeepot Flat,	distal fragment of arrowhead	89.50	205	1
Coffeepot Flat,	distal fragment of arrowhead	89.50	206	2
Coffeepot Flat,	projectile lateral fragment	89.50	207	3
Coffeepot Flat,	fragment of small flake	89.50	208	4
Coffeepot Flat,	fragment of small flake	89.50	209	5
Coffeepot Flat,	distal fragment of arrowhead	89.50	210	6
Coffeepot Flat,	fragment	89.50	211	7
Coffeepot Flat,	fragment	89.50	212	8
Coffeepot Flat,	fragment	89.50	213	9

possibility of standardless quantitative analysis, and the foundation of the LITHOTHECA, a comparative raw material collection within the frames of the Hungarian National Museum. This centralised comparative collection for lithic raw materials enables us to use field experiences of colleagues collecting from remote sources and operate in raw material exchange with experts interested all over the World (BIRÓ – DOBOSI 1990). In respect of Oregon obsidian, we dispose of a modest set of samples from the localities Davis Creek (Collected by Gy. Varga) and Glass Butte (Collected by G. Brown).

Experimentals

The conditions of examination corresponded to the routine methods described by BIRÓ et al. (1986). Analyses were performed on cut, polished and Carbon coated samples embedded in synthetic resin at 25 KeV accelerating voltage and $6,1 \cdot 10^{-10}$ A probe current. The spectra were taken while scanning a surface of cca. $0.2 \cdot 0.2$ mm (magnification 500x). This is smaller than the surface generally used for analyses, because of the selection of specimens to be analysed: only very small fragments were used (Fig. 1). Lacking really representative set of comparative material, the cultural (typological) value of the artifacts was considered more than random analysis of samples.

Expectations

In any scientific examination of art objects, it is important to consider 'costs and benefits', prior to examination. As it is emphasized here, we were aware from start that our comparative evidence is too small for proper characterisation. Though quite a number of analytical results published on the subject were available to us, we had no access to main element composition data on Oregon sources, only 'hints' on chemically similar regions (STURTEVANT et al. 1986).

What then, if anything, could be expected from the analyses at all? The questions we could correctly pose are the following:

Are the items of the Salgó-Collection homogeneous from the point of chemical composition?

Are there groups to be separated on the basis of chemical composition?

Do macroscopical grouping have anything to do with chemical composition groups, if any?

Can we support the existence of a local workshop at the site or rather, the import of certain pieces seem more probable?

Last but not least, can we find pieces corresponding to our modest comparative set of samples – at least, can we exclude these sources, and can we suggest possible sources on the basis of a very cautious interpretation of other analytical data published?

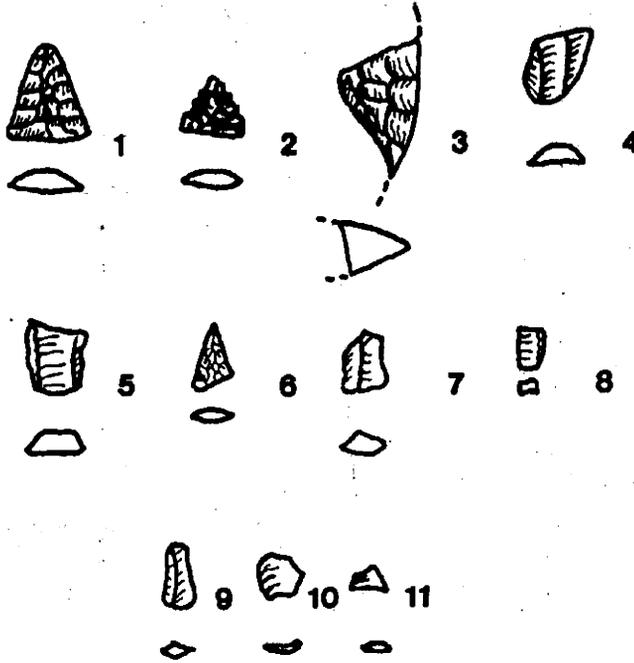

Fig. 1. Selection of specimens analysed

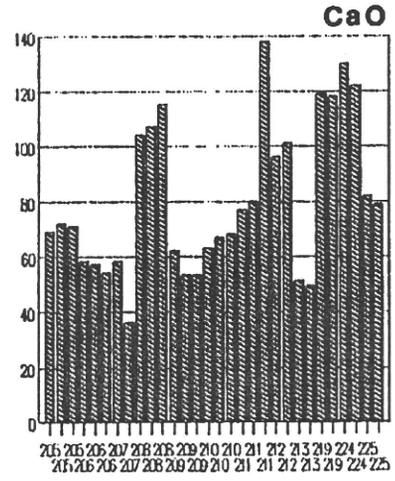
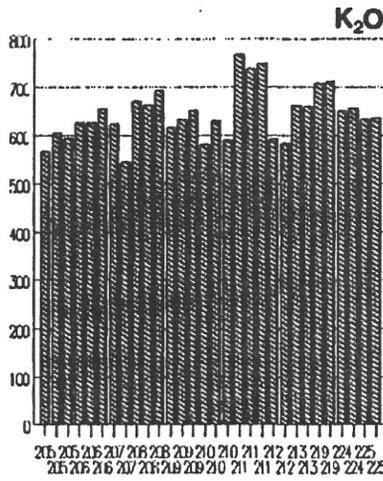
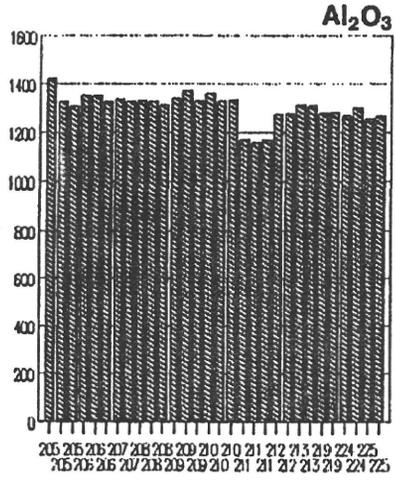
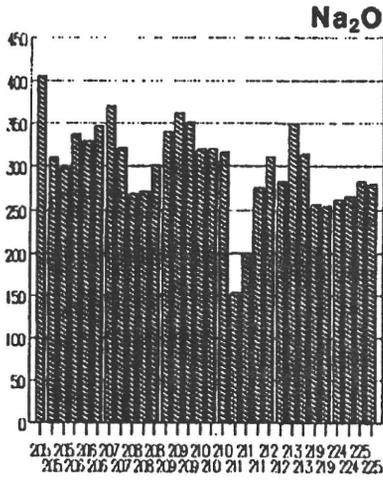
Result of the analysis

The results of the EDS analyses on the Oregon samples are presented in *Table 3* and *fig. 2/a-f*.

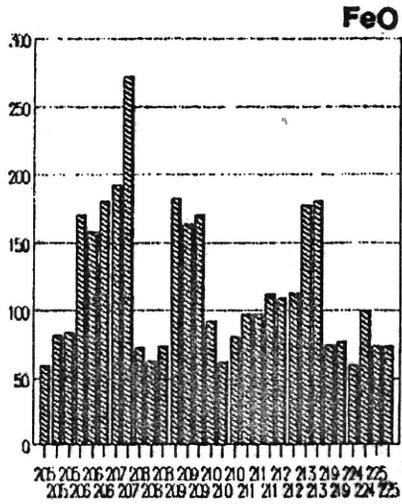
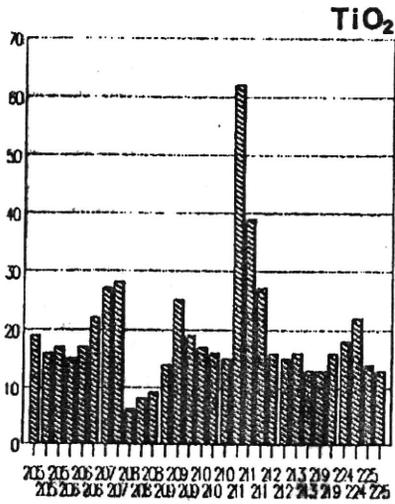
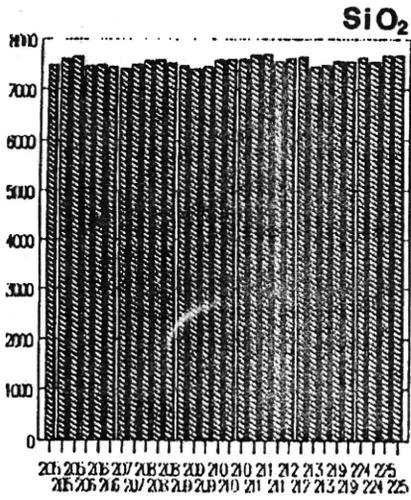
The specimens used for the analyses were mainly tiny fragments of small arrowheads and unidentified pieces. It was important not to destroy typologically characteristic pieces for the sake of an analysis with unpredictable outcome. Therefore not all the macroscopic types were included, much rather, a random selection of the most significant types was assured by accidental fractures. Data on the pieces used were recorded according to the rest of the material (*Table 1*, *fig. 1*). Preparation of the samples were preferentially made in favour of a later obsidian hydration dating.

Table 3.
Results of the EDS analyses on the Oregon samples

Sample Nr.	Filename %	Na ₂ O %	Al ₂ O ₃ %	SiO ₂ %	K ₂ O %	CaO %	TiO ₂ %	FeO %
205	oreg1.Jo	4.05	14.21	74.60	5.65	0.69	0.19	0.60
205	oreg1.2.	3.09	13.23	75.94	6.04	0.72	0.16	0.82
205	oreg1.1	2.97	13.06	76.32	5.93	0.71	0.17	0.84
206	oreg2.1	3.36	13.51	74.45	6.25	0.58	0.15	1.70
206	oreg2.2	3.28	13.46	74.69	6.25	0.57	0.17	1.58
206	oreg2jo	3.45	13.24	74.22	6.54	0.54	0.22	1.80
207	oreg3jo	3.69	13.34	73.96	6.22	0.58	0.27	1.92
207	oreg3.1	3.20	13.22	74.79	5.43	0.36	0.28	2.72
208	oreg4.1	2.68	13.26	75.54	6.69	1.04	0.06	0.73
208	oreg4.2	2.71	13.22	75.67	6.62	1.07	0.08	0.63
208	oreg4jo	3.00	13.09	75.02	6.92	1.15	0.09	0.74
209	oreg5.1	3.39	13.36	74.51	6.15	0.62	0.14	1.82
209	oreg5.2	3.60	13.69	74.00	6.31	0.53	0.25	1.63
209	oreg5jo	3.50	13.26	74.32	6.50	0.53	0.19	1.70
210	oreg6.2	3.19	13.58	75.72	5.79	6.3	0.17	0.92
210	oreg6jo	3.19	13.25	75.83	6.28	6.7	0.16	0.62
210	oreg6.1	3.15	13.30	76.01	5.89	6.8	0.15	0.81
211	oreg7.1	1.53	11.68	76.76	7.67	0.77	0.62	0.97
211	oreg7.3	2.00	11.53	76.93	7.38	0.80	0.39	0.97
211	oreg7	2.75	11.65	75.37	7.47	1.38	0.27	1.11
212	oreg8jo	3.10	12.70	76.09	5.91	0.96	0.16	1.08
212	oreg8	2.82	12.74	76.35	5.82	1.01	0.15	1.12
213	oreg9jo	3.49	13.10	74.37	6.60	0.51	0.16	1.77
213	oreg9	3.13	13.07	74.78	6.59	0.49	0.13	1.80
219	Davis Creek, ma4.2	2.56	12.76	75.56	7.07	1.19	0.13	0.75
219	Davis Creek, ma4.1	2.54	12.78	75.46	7.11	1.18	0.16	0.77
224	Glass Butte/2, ma9.1	2.61	12.64	76.19	6.48	1.30	0.18	0.60
224	Glass Butte/2, ma9.2	2.65	12.96	75.41	6.55	1.22	0.22	0.99
225	Glass Butte/1 ma10.2	2.81	12.52	76.66	6.31	0.82	0.14	0.74
225	Glass Butte/1 ma10.1	2.78	12.62	76.60	6.34	0.79	0.13	0.74

2. Results of the EDS analyses on

the Oregon samples - bar charts

Among the 13 obsidian varieties recorded on macroscopical grounds, there were only the three main types present in our sample, which stand for 91% of the assemblage (1219 pieces of 1335). At the same time we had no information whether the macroscopically similar pieces really belong to one group on the basis of chemical composition or not and, correspondingly, if macroscopic differences are but manifestations of intra-source variation reflected or not reflected by chemical composition.

Our experience on Central European material implied that macroscopic differences correlate very well with instrumental characterisation results (BIRÓ et al. op. cit., WILLIAMS et al 1984).

The comparative material at our disposal was very deficient: in respect of macroscopic groups, only types 501 and 512 were represented (501 on both localities, while the second piece from Glass Butte, Nr. 228 was of unique clear-black, reddish brown striped raw material found in very small quantity only in the Salgó collection).

Expectations were, consequently, moderate, aiming at

1. observing whether the site, claimed by the Coffeepot Monography a workshop area yielded a uniform, homogeneous assemblage or a more heterogeneous set is represented by the selected assemblage.

2. observing whether the macroscopical separation is reflected in the chemical composition, or, contradicting it

3. observing whether any of the comparative material at our disposal can be, chemically, linked to the pieces analysed.

Reproduction

Taking into consideration the special character of EDS microanalysis, always several (typically, two or three) measurements have been performed. The very small size of the obsidian specimens certainly had some influence on the scattering of the results in case of the archaeological pieces. Scattering of results is more characteristic of light elements (Na, Al) and it is seemingly more intensive for the archaeological pieces.

Chemical composition of the samples according to main components

The EDS spectra of the obsidians contained the same main components, i. e., Na, Al, Si, K, Ca, Ti and Fe, interpreted in oxide form. No other elements were found above the detection limits.

Na₂O

The value of Na₂O within the archaeological samples shows relatively high scattering, therefore it can be of limited use for characterization. The values of the geological samples range about the medium (around and over 2.5%), corresponding to samples 207–208 mainly. Relatively high amount of Na₂O was found in 205, 206, 209 and 213. Sample 211 yielded, though not unambiguously, low results.

Al_2O_3

The value of Al_2O_3 is fairly uniform, with the spectacular exception of sample 211 with very low alumina content (under 12%). Relatively high amount of Al_2O_3 was found in samples 205–210 and 213 (over 13%). Sample 212 is nearest to the reference pieces.

 SiO_2

The SiO_2 content of the obsidian is, to our experience, the most important marker of quality and stability of the glass. Generally it is in direct connection with the apparent physical properties. The range of SiO_2 for stable high quality glass is fairly narrow. All of the Oregon pieces fall between 73.5–77% (i. e., rhyolitic obsidian). The reference samples fall in the higher part of the range (over 75.5%): complemented by pieces 205, 208, 210–212. Samples 206–207, 209 and 213 contain relatively low amount of silica.

 K_2O

K_2O is known to be an important indicator of the source, together with CaO and FeO. Here, already the comparative material is divided: the Davis Creek source is excelled by very high K_2O content (over 7%), matched only by sample 211. The Glass Butte specimens are fairly uniform, around 6.5%, comparable to samples 213, 208, and less typically, 209 and 206. Relatively low K_2O content was found (under and around 6%) for 205, 207, 210, and 212.

 CaO

In general, all the Oregon obsidians are very poor in lime. While in case of the Old World obsidian, CaO is typically over 1% and can reach 2% and more, the Oregon obsidians contain typically less than 1%, quite often, around 0.5%. The comparative material is very interesting: one of the Glass Butte pieces, together with the Davis Creek specimen, contains relatively high amount of CaO (around 1.2%), while the other Glass Butte piece is much poorer in lime (around 0.8). High amount of CaO was found, among the archaeological pieces, at 208 and 211. The medium range is taken by 205 and 210, while the lowest CaO content is attested at 206, 207, 209 and 213.

 TiO_2

TiO_2 is the most changeable and varied of all main components, due partly to the small amount but also to distribution of TiO_2 in the samples. Outstanding pieces of the assemblage is 211 with very high and 208 with very low TiO_2 .

Another piece distinguished on the basis of chemical composition is 8 (212), determined macroscopically 504, clearly distinguished from the rest on the basis of high CaO, relatively high SiO₂ and relatively low K₂O coupled with medium FeO.

Sample 9 (213) was also found unique, especially in the light of its transparency. It contained relatively low amount of SiO₂ and essential amounts of iron, as well as K₂O. In any respect, it is nearest to 5 (209) determined 504 macroscopically, and, less typically, 2 (206) determined 502. This latter piece is also in close relation with 3 (207), determined also 502.

In the remaining 3 samples determined macroscopically 501, the specimens 1 (205) and 6 (210) are almost identical, while 4 (208) is distinguished by high amount of K₂O and CaO and less Na₂O, corresponding in these features to the comparative material, especially to those of Glass Butte. In the case of the other archaeological samples, no agreement with the source-collected reference samples can be hypothesized.

EDS analysis of this small set of samples attested a high variability within the material collected at Coffeepot Plain. Taking a look at the density of obsidian sources (Fig. 3) it is not at all surprising. In the Carpathian Basin we have practice on a distribution region extending over 500 kms at least supplied with, exclusively, sources of the Tokaj Mts yielding three variants of obsidian only, which can be distinguished on a macroscopic basis as well as chemical composition, concordantly and very consistently.

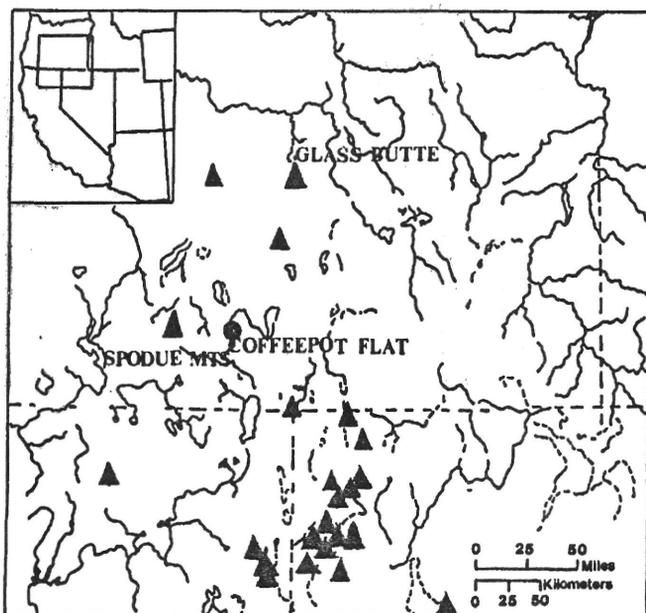

Fig. 3. Great Basin obsidian sources in the vicinity of the Coffeepot Flat site

The situation in Oregon is obviously different. The heterogeneity of the material at the same time contradicts the workshop character of the site – here again we are missing the debitage very much. The fragments analysed were obviously pieces of projectiles (see Fig. 1), and this way it can be imagined that they were artifacts of a moving community carried to an occasional quarry of obsidian, but almost certainly, made of material coming from widely different sources. One of these sources could be, on the basis of macroscopic examination and chemical composition, Glass Butte (nr. 4. [208])

Interpretation of the results in terms of known characterization and provenance data

There are quite a lot of obsidian sources known to us in this region from technical literature. Our sources of information include indication of trade routes and chemical component regions (STURTEVANT 1986), exchange systems (ERICSON 1977) and a number of chemical analyses on geological samples and archaeological sites from the South-Western parts of the USA. Unfortunately none of them were using main component data. The thing what we could not take hold of – whether existing or not – is a systematical characterisation of obsidian sources in the wider environment of the Coffeepot Flat. Thus we have to be contented with the minimum goal: how much we can insert our data to the set of information we have.

Location of the site and the sources analysed

The archaeological site area at the Coffeepot Plateau itself was claimed to be an obsidian source area. Looking at the map of the Great Basin obsidian sources (Handbook; fig. 3) we can see them at least 20 sources marked in the 200 kms vicinity around the site: Glass Butte is located some 120 kms to the North.²

The nearest source to the site is that of Spodue Mountains, practically in the immediate vicinity of Coffeepot Flat. Other source regions to be considered would include Quartz Mountain and Horse Mountain in Oregon and NW Nevada sources, and perhaps the environs of Medicine Lake Highlands lying already at the Western side of the great watershed (Contact with California in the region of the Klamath lakes were mentioned by HOWE [1972] as well).

² The other source, i. e., Davis Creek could not be located more precisely.

Summary

Our examinations comprised a modest selection of obsidian artifacts from the material of the Coffeepot Flat. Main element composition of the archaeological pieces and some reference material from Oregon indicates, that:

1. the material of the site is more varied than expected on a workshop site planted on the exploitation of a certain source;

2. the small set of sample does not allow to make very definite statements on chemical grouping, still it seems that some fairly distinct groups can be separated on the basis of chemical composition;

3. though macroscopical grouping certainly has some relation to chemical composition grouping, it does not coincide with the latter completely. We can say that there is a greater variety among the chemical groups than those separated by the apparent physical properties;

4. In spite of the small amount of comparative material, we can certainly say that Glass Butte obsidian was present among the Coffeepot Flat obsidian artifacts.

REFERENCES

AIKENS, C.M.-MINOR, R.

1977 The archaeology of Coffeepot Flat, South-Central Oregon. University of Oregon Anthropological Papers 11. 1-87.

BIRÓ Katalin-DOBOSI Viola

1990 Lithotheca - The comparative collection of lithic raw materials of the Hungarian National Museum. Cahiers du Quatnaire 17. 181-186. Bordeaux

BIRÓ Katalin-POZSGAI Imre

1982 Obszidián hidráción kérgének vizsgálata kormeghatározás céljából. Archeológiai Értesítő 109. 124-132.

1984 Obszidiánminták vizsgálata elektronsugaras mikroanalízissel. Investigation of obsidian samples by electron beam microanalysis. *Iparrégészet - Industrial Archaeology* II. 25-38.

BIRÓ Katalin-POZSGAI Imre-VLADÁR András

1986 Electron beam microanalyses of obsidian samples from geological and archaeological sites. *Acta Archaeologica Hungarica* 38. 257-278.

1988 Central European obsidian studies. State of affairs in 1987. *Archaeometrical Studies in Hungary*. 119-130.

CANN, J.R.-RENFREW, Colin-DIXON, J.E.

1969 Obsidian analysis and the obsidian trade. *Science in archaeology*. 578-591. London

EARLE, T.K.-ERICSON, J.E.

1977 Exchange Systems in Prehistory. Studies in Archaeology 1. New York
HOWE, Carrol B.

1972 Ancient tribes of the Klamath Country (3rd ed.), Portland, Oregon, Binforde
& Mort Publishers

STURTEVANT, W.C. ed.

1986 Handbook of North American Indians. Great Basin, Smithsonian Institution 11.

THOMAS, D.H. et al.

1983 The archaeology of Monitor Valley / 2. Gatecliff shelter. Anthropological
Papers of the Am. Mus. of Natural History 59. New York

WILLIAMS et al.

1984 The distribution and provenance of archaeological obsidian in Central and
Eastern Europe. Journal of Archaeological Science 11. 183-212.

AZ OREGON – COFFEEPOT FLAT LELŐHELYEIRŐL SZÁRMAZÓ KŐESZKÖZÖK NYERSANYAGVIZSGÁLATA

Az alábbiakban a Coffeepot-fennsíkon (Oregon, USA) talált és a budapesti Néprajzi Múzeumnak ajándékozott leletanyag nyersanyagvizsgálatáról számolunk be. A több, mint 1300 tételt tartalmazó együttes részletes tipológiai ismertetését a megelőző tanulmány tartalmazza a makroszkópos nyersanyag-meghatározással együtt. Az eszközök túlnyomó többsége obszidiánból készült. Az obszidiánműszereken belül 13 makroszkóposan elkülöníthető nyersanyagfajtát állapítottunk meg szín, mintázat és áttetszőség alapján.

Az egyes nyersanyagfajtákból szelektíven válogatott, apró mintákon – európai, illetve mediterrán mintákon rutinszerűen alkalmazott vizsgálati módszerünk szerint – a főalkotók kémiai összetételét mértük. Ennek alapján az egyes obszidiánforrások jó határfokkal elkülöníthetők, ismert nyersanyagforrások esetén a származási hely is meghatározható. A vizsgált minták természetesen több csoportra oszthatók a kémiai összetétel alapján; a makroszkóposan azonosnak meghatározott nyersanyagcsoporton belül is mutatkoztak eltérések. Különleges sikerként értékeltük, hogy összehasonlító nyersanyaggyűjteményünk segítségével legalább egy nyersanyagforrás anyagát azonosítani tudtuk a Coffeepot Flat-i leletanyagban.

Felelős kiadó dr. Hofer Tamás főigazgató
Gondozta a Dinasztia Kiadó

ERFAPRESS Kft.
Felelős vezető: Juhász László
Készült: 1000 példányban
Táskaszám: 92.280
Terjedelem: 12,75 (A/5) ív

